

М. МЕНДИЗАДЭ

**МЭКТЭБДЭ
ТЭ'ЛИМ-ТЭРБИЈЭ
ИШЛЭРИНИН
ЈЕНИДЭН
ГУРУЛМАСЫНЫН
БЭ'ЗИ МЭСЭЛЭЛЭРИ**

А З А Р Т А Д Р И С Н Э Ш Р

1961

М. МЕНДИЗАДƏ

МƏКТƏБДƏ
ТƏ'ЛИМ-ТƏРБИЈƏ ИШЛƏРИНИН
ЈЕНИДƏН ГУРУЛМАСЫНЫН
БƏ'ЗИ МƏСƏЛƏЛƏРИ

АЗƏРБАЈЧАН
ДӨВЛƏТ ТƏДРИС-ПЕДАГОЖИ ƏДƏБИЈАТЫ НƏШРИЈАТЫ
Бакы • 1961

«Мәктәбин һәјатла әләғәсини мөһкәмләтмәк вә ССРИ-дә халғ маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һаггында» Ганун тәлим-тәрбијә ишләринин әсаслы сурәтдә јенидән гурулмасыны мүнүм бир вәзифә кими гаршыја гојмушдур. Бу чүр вачиб вә мүрәккәб вәзифәни һәјата кечирмәкдә олан мүнәллимләр методик көмәјә бөјүк еһтијач һисс едирләр. Охучуларә тәгдим едилән бу китабча мәнз бу еһтијачы, гисмән дә олса өдәмәји гаршысына мәгсәд гојур.

Мәктәпләримизин јенидән гурулмасы тәлим-тәрбијә саһәсиндә чохла мәсәләләрн әһәтә едир. Лакин бу китабчада јенидән гурулмагда олан мәктәбин бүтүн мәсәләләрн дејил, онларын анчаг бир һиссәси ишыгландырылар.

КИРИШ

Өлкәмиздә социализм гурулушунун мөһкәмләnmәсиндә вә һазырда коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасында совет мәктәпләринин мүнүм ролу олмушдур. Бу рол һәр шејдән әввәл, бүтүн ССРИ-дә халғ маарифинин тарихән гыса мүддәт әрзиндә ити бир сүрәтлә тәрәгги етмәсиндә, өлкәдә мәдәни ингилабын һәјата кечирилмәсиндә, једдилик үмуми тәһсилин баша чатдырлмасы вә орта тәһсилин хејли кенишләnmәсиндә ифадә олунур.

Мәктәпләримизин бөјүк ролуну тәкчә кәмијјәт көстәричиләриндә дејил, һәм дә онда көрмәк лазымдыр ки, онларын көмәји илә «Совет чәмијјәтиндә бүтүн биликләрини вә вар гүввәсини, бачарыг вә истәдадыны коммунизм гуручулуғуна сәрф едән диггәтәләјиг кәнч нәсил јетишмишдир»¹.

Совет мәктәби кәнч нәсли ән тәрәггипәрвәр идејалар руһунда тәрбијә едир, кәнчләрә варлығы елми сурәтдә дәрк етмәјин әсасы олан материализм дүнјакөрүшү ашылајыр. Мәнз бу јолла тәрбијә едилән кәнчләримизин јүксәк мәнәви кәјфијјәтләри социализм гуручулуғунун мүхтәлиф саһәләриндә өз парлаг ифадәсини тапмышдыр. Мәкәр өлкәнин мүхтәлиф јерләриндә, о чүмләдән Азәрбајҗанда — Бакы шәһәринин нефт сәнајесиндә, Сумгајыт заводларында, Дашкәсән вә Нахчыван мәдәнләриндә, Кировабад, Степанакерт вә Нуха фабрикләриндә, республиканын памбыг тарлаларында, тахыл зәмиләриндә вә үзүм бағларында вә с.-дә совет адамларынын, о чүмләдән кәнчләримизин көстәрдикләри мисилсиз әмәк гәһрә-

¹ Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 78.

манлыглары онларын жүксәк мә'нәви сымасынын парлаг, чанлы мисаллары дежилми?

Бу јени адамлары Коммунист партијасы вә Совет дәвләти мүхтәлиф тәрбијә васитәләри илә боја-баша чатдырмыш, јетишдирмишләр.

Белә васитәләрдән ән мүһүмү олан совет мәктәбинин һәлледици ролуну гејд етмәмәк олмаз.

Лакин бүтүн бу наилијјәтләринә бахмајараг, сон ил-ләрдә мәктәбләримизин вәзијјәти бизи тә'мин етмирдиди. Әввәлән, мәктәбләримиздә тә'лим һәјәтдән мүәјјән дәрә-чәдә ајры дүшдүјүндән шакирдләри әмәк һәјәтына гәна-әтбәхш бир сурәтдә һазырламаг мүмкүн олмурду. Икин-чиси, мәктәбләримиз кениш коммунизм гуручулуғу дөв-рүнүн жүксәк вә мүрәккәб тәләбләриндән кериди галырды. Бу исә өлкәмизин коммунизмә доғру һәрәкәтинә бөјүк манечилик көстәрә биләрди.

Унуда билмәрик ки, «Инди биз коммунизмдин мадди-техники базасыны јаратмаг вә јени инсан тәрбијә едиб јетишдирмәк кими ики тарихи вәзифәни јеринә јетиририк. Әслиндә бу бир просесдир. Әкәр биз совет адамларынын тәһсил илә тәрбијәси саһәсиндә кериди галсаг, онда бүтүн коммунизм гуручулуғу иши мүтләг ләнкијәр»¹.

Мәктәбләримизин вә үмумијјәтлә халг маарифи систе-минин јенидән гурулмасынын маһијјәтини һәр шејдән әв-вәл мәктәбин һәјәтлә әлағәсини мөһкәмләтмәк вә тә'лим-тәрбијә ишләрини күнүн јени тәләбләри сәвијјәсинә гал-дырмагда көрмәк лазымдыр.

Сов.ИКП XXI гурултајы једдилик план һаггындакы гәрарында халг маарифинин јени әзәмәтли тәрәггисинин кениш програмыны вермәклә, бөјүмәкдә олан нәслин ком-мунист тәрбијәсинә хүсуси диггәт јетирилмәсини тәләб едир. Бу үмуми вәзифә Сов.ИКП МК-нын вә ССРИ На-зирләр Советинин мәктәб һаггындакы тезисләриндә вә бу тезисләрә әсасән ССРИ Али Советинин «Мәктәбин һәјәт-лә әлағәсини мөһкәмләтмәк вә ССРИ-дә халг маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һаггында» гәбул етдији (декабр, 1958-чи ил) Ганунда, һәмчинин мүттәфиг республикаларын (о чүмләдән, Азәрбајҹан ССР-нин), гәбул етдикләри мұвафиг ганунда конкретләшдирилмиш,

¹ Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материал-лар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 63.

онун һәјәта кечирилмәсинин башлыча јоллары көстәрил-мишдир.

Мәктәб һаггында Ганунда јазылыр ки: «Мәктәбләрин гаршысына гојулан башлыча вәзифә — бөјүмәкдә олан нәсли һәјәта, чәмијјәт үчүн фәјдалы әмәјә һазырламагдан, үмуми вә политехник тәһсилин сәвијјәсини жүксәлтмәк-дән, кәнчләримизи социализм чәмијјәтинин принципләри-нә дәрин һөрмәт бәсләмәк руһунда, коммунизм руһунда тәрбијә етмәкдән ибарәтдир»¹.

«Орта мәктәбләр елмин әсасларыны јахшы билән вә бунунла бирликдә мүнтәзәм физики әмәјә габил олан би-ликли адамлар һазырламалы, кәнчләрдә чәмијјәтә хејир вермәк, чәмијјәт үчүн лазым олан сәрвәтләрин истеһса-лында фәал иштирак етмәк сәјләрини тәрбијә етмәли-дир... Орта мәктәбдә тә'лим вә тәрбијәнин әсас принци-пи тәһсилин әмәклә, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә сых әлағәсиндән ибарәт олмалыдыр»².

Тә'лимлә мөһсулдар әмәјин бирләшдирилмәсинин вә бу јолла шакирдләри әмәк фәалијјәтинә һазырлајаркән, мәктәб һаггындакы «Тезисләрдә» дејилдији кими буну тәһсилин нәзәри сәвијјәсини ашағы салмаг мә'насында дүшүнмәк бөјүк бир сәһв олар. Өлкәмиздә истеһсалатын кетдикчә механикләшдирилмәси, автоматлашдырылмасы вә кимјәлашдырылмасы, электроникадан вә һесаблајычы-һәлледици машиналардан кениш истифадә едилмәси, елек-трикләшдирмәнин һәртәрәfli инкишаф етдирилмәси вә мөһсулдарлығы артыран башга үсул вә васитәләрин тәт-биг едилмәси әмәјин характерини көкүндән дәјишир. Фәһлә вә колхозчуларын әмәји өз маһијјәтинә көрә мү-һәндисләрин, техникләрин, агрономларын вә башга мү-тәхәссисләрин әмәјинә кетдикчә даһа артыг јахынлашыр. Инди фәһләләрдән мүрәккәб дэзкаһлары, ән дәгиг өлчү вә контрол чһазларыны ишләдә билмәк, мүрәккәб тех-ники һесабламалары вә чертјожлары баша дүшмәк тәләб олунур. Беләликлә, Совет Иттифагынын техники-игтисади инкишафынын ән јахын вә узаг перспективләри чәмиј-јәтимизин бүтүн зәһмәткешләри гаршысында кетдикчә даһа жүксәк тәләбләр гојур. Һәртәрәfli тәһсил зәһмәт-кешләр үчүн вачиб һәјәти тәләбата чеврилир.

¹ Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материал-лар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 124.

² Јенә орада.

Үмүмрусия мұаллимләр гурултајында Н. С. Хрушшов јолдаш тәлими ичтимаи-фајдалы мәнсулдар эмәклә бирләшдирмәк вә тәрбијә ишини күчләндирмәјин мәктәбин јенидән гурулмасы ишиндә башлыча чәһәт олдуғуну гејд едәрәк, көстәрип ки, «Коммунизмдин гәләбәси уғрунда мұбаризә совет адамынын һәртәрәфли инкишаф етмәсини тәләб едир. Бу исә о демәкдир ки, тәбиәт, техника, чәмиј-јәт һаггында елми биликләрдин мәчмујуна јијәләнмәклә бәрәбәр, һәм дә коммунизм гуручулуғу ишләриндә биләваситә иштирак етмәк үчүн бу биликләрдән әмәли сурәтдә истифадә етмәји өјрәнмәк ләзымдыр»¹. Бу көстәришдән мәктәбләримиздин чыхараचाғы илк нәтичә тәлимлә мәнсулдар әмәјин дүзкүн әсаслар үзрә бирләшдирилмәсиндән, үмүмтәһсил фәнләринин тәдрисинин кејфијјәтинин јүксәдилмәсиндән ибарәт олмалыдыр. Фәнләрин тәдрисини јенидән елә гурмалы ки, өјрәдилән елми биликләр шакирдләрин әмәли фәалијјәтә һазырланмасына даһа јахшы хидмәт етсин, елмләрин әсаслары коммунизм гуручулуғу илә даһа сых әлағәдар сурәтдә өјрәдилсин. Вәзифә мәктәбләримиздә һәм дә политехник вә әмәк тәлиминин кејфијјәтини күнүн тәләбләри сәвијјәсинә галдырмагдан, шакирдләри коммунист әхлағы руһунда, әмәјә коммунист мүнәсибәти руһунда тәрбијә етмәкдән, мәктәбләрин естетик вә физики тәрбијәсини әсаслы сурәтдә јахшылашдырмагдан ибарәтдир.

Көрүндүјү үзрә мәктәбләримиздин гаршысында дуран јени вәзифәләр чох мүрәккәб вә чохтәрәфлидир.

Мәһз бу мүнүм вә мүрәккәб вәзифәләри ләјигинчә јеринә јетирмәк мәгсәди илә мәктәбләримиздә тәлим-тәрбијә ишләри мәктәб һаггындакы Гануна көрә әсаслы бир сурәтдә јенидән гурулмалыдыр. Бу исә, мәктәбләрин иш мәзмунуна әмәк вә истеһсалат тәлимини дахил етмәклә бәрәбәр, һәм дә тәлим вә тәрбијә үсулларыны вә онларын тәшкилат формаларыны әсаслы сурәтдә јенидән гурмаг вә тәкмилләшдирмәји тәләб едир. Мәһз бу јолла үмүмтәһсил вә политехник тәлимин вә һабелә тәрбијә ишләринин кејфијјәтини мәктәбләримиздә күнүн јүксәк тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаг мүмкүн олачагдыр.

¹ Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 64.

І ФӘСИЛ

ТӘЛИМИ ШАКИРДЛӘРИН МӘНСУЛДАР ӘМӘЈИ ИЛӘ БИРЛӘШДИРМӘК ҺАГГЫНДА

Мәсәләнин тарихинә даир

Тәлими шакирдләрин мәнсулдар әмәји илә бирләшдирмәк фикринин мұәјјән инкишаф тарихи вардыр. Биз бурада һәмдин тарихи әтрафлы ишыгландырмаг истәмирик, чүнки бу ајрыча тәдгигат тәләб едән бир ишдир. Ләкин мәсәләнин педагогика тарихиндә ирәли сүрүлмәсинә, марксист педагогика тәрәфиндән елми сурәтдә әсасландырылмасына, совет мәктәбләри тарихиндә ону һәјатә кечирмәк чәһдләринә даир бәзи мәлуматларын верилмәсини фәјдалы һесаб едирик. Фикримизчә мәсәләнин тарихинә даир белә бир мүхтәсәр ичмал тәлими шакирдләрин мәнсулдар әмәји илә бирләшдирмәк принципи әсасында мәктәбләримиздин јенидән гурулмасынын мүнүм вәзифәләрини даһа дәриндән баша дүшмәјә көмәк едәчәкдир.

1. Тәлимлә мәнсулдар әмәјин бирләшдирилмәси фикринин јаранмасы. Тәлимдин мәнсулдар әмәклә бирләшдирилмәси фикри бәшәријјәтин габагчылы адамларыны чохдан дүшүндүрмүшдүр. Онлар кәнч нәслин даһа мүкәммәл вә даһа көзәл тәрбијәси үчүн буну чох әлвәришли јол һесаб етмәклә, бу мәсәләнин һәм нәзәри, һәм дә әмәли олараг һәлли јолунда бир чох сәјләр көстәрмишләр.

Педагогика елминин тарихиндән мәлумдур ки, тәлим шакирдләрин мәнсулдар әмәји илә бирләшдирмәк Авропа өлкәләриндә игтисади, ичтимаи вә мәдәни инкишафын мұәјјән ифадәси олараг XVIII әсрин ахырларына

да доғмуш, о замандан, хусусилә, XIX әсрин әввәлләриндән башлајараг бир сыра мүтәфәккирләр арасында кениш мүзакирә едилмиш вә һәтта бә'зи габагчыл педагоглар тәрәфиндән, мәһдуд олса да, тәчрүбәдә тәтбиг олунмушдур. Габагчыл педагогларын бу фикрә кәлмәси вә ону мүдафиә етмәси, һәр шәјдән әввәл, онларын әдаләтли чәмијјәт гурулмасы, чәмијјәтдә һәр кәсин истәһлак етдији кими, фәјдалы әмәкдә дә иштирак едиб әмәк сәрф етмәси тәләби илә алагәдар олмушдур.

Франсыз мүтәфәккири Жан Жак Руссо (1712—1778) «Емил вә ја тәрбијә һаггында» адлы мәшһур әсәриндә әмәк сәрф етмәји һәр кәсдән тәләб едир вә јазырды ки: «... һәр кәсин лабүд олараг башгаларынын һесабына јашадығы бир чәмијјәтдә инсан өз јашајышынын дәјәрини өз әмәји илә өдәмәлидир; бурада һеч бир истисна јохдур. Әмәк, беләликлә, һәр бир ичтимаи инсанын лабүд борчудур. Истәр варлы, истәрсә дә јохсул, истәр гүдрәтли, истәрсә дә ачиз олсун ишләмәјән һәр бир вәтәндаш оғрудур».¹

Руссо әмәк һаггындакы бу јүксәк фикирләринә әсасән кәнчләрә тәһсиллә бәрәбәр әмәк тәрбијәси вермәк вә пешә өјрәтмәк идејасыны ирәли сүрүр, бунун зәрурилијини исбат етмәјә чалышырды.

Руссонун нәзәри бир сурәтдә ирәли сүрмүш олдуғу бу фикри мәшһур Исвечрә педагогу Генрих Песталотсси (1746—1827) әмәли олараг һәјата тәтбиг етмәјә чалышмышдыр. 1769-чу илдә Исвечрәнин Нейһоф шәһәриндә өз шәхси вәсанти һесабына, саһибсиз вә јохсул кәндли ушағлары үчүн мәктәб ачан Песталотсси бурада ушағлары һәм охудур, һәм дә мәһсулдар әмәкдә чалышдырды. О, шакирдләрин мәһсулдар әмәјини фермада, ғышда исә ферма нәздиндә тәшкил едилән тохучулуг е'малатханасында тәшкил едирди. Ушағлар һәм ишләјир, һәм дә ибтидаи савад вә һесаб өјрәнирдиләр; беләликлә, Песталотсси ушағларын мәһсулдар әмәјини тә'лимлә алагәләндирмәјә, онлара әмәк тәрбијәси вермәјә чалышырды.

Песталотсси мәктәби ушағларын әмәји нәтичәсиндә әллә едилән мәһсулун сатылмасындан топланан вәсантин һесабына сахлаја биләчәјини күман едирди; лакин онун

бу фикри өзүнү доғрултмады вә Песталотсси 1780-чы илдә мәктәби бағламаға мәчбур олду. Чүнки мәктәбин тәсәрруфатындан алынған кәлир ушағлары тә'мин етмәк үчүн кифәјәт дејилди.

Песталотссинин бу тәчрүбәси истисмарын һөкм сүрдүјү бир дөврдә баш тута да билмәзди. Лакин бу тәчрүбәнин мүәјјән тарихи әһәмијјәти олду: тә'лимлә шакирдләрин мәһсулдар әмәјини бирләшдирмәк идејасы педагожи аләмдә өзүнә мүәјјән јер тутмаға вә алагәдар мүтәфәккирләрин фикрини мәшғул етмәјә башлады.

XIX әсрин әввәлләриндә Роберт Оуен (1771—1858) тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирilmәси јолунда Песталотссијә нисбәтән даһа бөјүк тәшәббүс кәстәрди. XIX әсрин әввәлләриндә Нју-Ленаркда (Инкилтәрә) бөјүк бир иплик фабрикинә шәрик олан вә ону идәрә едән Роберт Оуен һәддән артыг истисмар едилмәкдә олан фәһләләрин вәзијјәтини јүнкүлләшдирмәк үчүн јоллар ахтармаға чалышырды. Ф. Енкелс бу барәдә јазырды ки: «Оуен буна јеканә бир васитә илә найл олмушдур: адамлар үчүн инсан ләјагәтинә даһа чох ујғун бир шәраит јаратмыш, хусусән дә, кәнч нәслин јахшы тәрбијә едилмәси гајғысына галмышды».¹

Оун көрдүјү ишләр ичәрисиндә хусусилә диггәтәләјиг тәдбирләрдән бири 10 јашы тамам олмајан ушағлары фабрикә ишә бурахмамагдан, кичик ушағлар үчүн бир сыра тә'лим-тәрбијә мүәссисәләри тәшкил етмәкдән ибарәт иди. Р. Оуен 6—10 јашлы ушағлар үчүн ибтидаи мәктәб, истәһсалатда ишләјән јенијетмәләр үчүн исә ахшам мәктәбләри ачмышды.

Оуен ушағларын әмәк тәрбијәсинә хусуси фикир верир, онлары кичик јашларындан бөјүкләрин әмәји илә таныш едир, мәктәбдә исә онлара бә'зи әмәк вәрдишләри верирди. Оғланлар пешә әмәјинин садә тәрзләринә јијәләнирди, ғызлар исә бичмәк вә тикмәји өјрәнир, хәрәк һазырламағ вәрдишләри газанырдылар. Оғланлар 10 јашына чатандан сонра ахшам мәктәбләринә кедир вә күндүзләр фабрикдә ишләјирдиләр. Беләликлә, Оуен тә'лими мәһсулдар фабрик әмәји илә бирләшдирди.²

Бу мәсәлә әтрафында дүшүнән вә дүшүндүкләрини һәјата тәтбиг етмәјә чалышанлар аз дејилди. Лакин сүр'

¹ Бах: Н. К. Крупская, Педагожи әсәрләри, 1-чи чилд, 1957, сәһ. 260.

¹ Ф. Енкелс, Анти-Дүринг, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 247.

² Бах: Роберт Оуенин педагожи идејалары, М. 1940.

этлэ инкишаф етмәкдә олан капитализм чәмијјәтиндә әмәк бөлкүсү кетдикчә ијрәнч шәклә дүшүрдү; истисмарчыларә әгли әмәклә мәшғул олмаг имтијазы верир, истисмар олуналарә исә физики әмәјә мәһкум едирди; әгли әмәклә физики әмәк арасындакы учурум кетдикчә дәринләшир вә кенишләнирди. Ајдын мәсәләдир ки, тәлимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәси принципи капитализмин бу мәнһус вә ејбәчәр принципләринә зидд олдуғундан капитализм чәмијјәти мәктәпләриндә һәјата кечирилмәк үчүн әлверишли зәмин тапа билмәзди. Мәһз она көрә дә бу барәдә ирәли сүрүлән гижмәтли фикирләр вә едилән фәјдалы тәчрүбәләр мүвәффеғијјәт газана билмирди.

Көркәмли совет педагогу Н. К. Крупская (1869—1939) һәлә ингилабдан әввәл «Халг маарифи вә демократија» адлы мәшһур әсәриндә Н. Песталотси, Р. Оуен вә бир нечә башга педагогларын бу саһәдәки гижмәтли тәчрүбәләрини гејд едәрәк јазырды ки: «Бу тәчрүбәләрин чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бунларың әксәријјәти мүвәффеғијјәтсизлијә уғрады вә бу да кәләчәји көрә билмәјән мұһафизәкарларә бу идејалары утопист адландырмаг үчүн һәј-күј салмаға имкан верди. Һалбуки јүз илдән артыг бир вахт кечдикдән сонра игтисади инкишафын тәкидли зәруријјәти илә бу мәсәләләрин ирәли сүрүлмәси бу тәчрүбәләрин чох һәјәти олмасыны көстәрир».¹

Демәлијик ки, һәммин идејаларын даһа чох узагкөрән мүәллифләри, өз габагчыл идејаларынын капитализм шәраитиндә дејил, мәһз социализм чәмијјәтиндә һәјата кечәчәјинә инанырдылар. Мәсәлән, мәлумдур ки, Р. Оуен, һәмчинин бөјүк рус ингилабчы-демокрагы Н. Г. Чернышевски (1828—1889) кәләчәк чәмијјәти тәсвир едәркән дејирдиләр ки, орада ушагларын тәлим иши мәһсулдар әмәклә сых әлағәләндириләчәкдир. Р. Оуен, 1820-чи илдә, кәләчәк коммунизм чәмијјәтинин тәрбијә системиндән бәһс едәрәк јазырды ки, тәрбијә вә тәһсил әмәјин тәшкили илә, шакирдләрин истеһсалатда ишләмәләри илә бағлы олачагдыр. «Мәлум бир мәсәлә кими гебул етмәк лазымдыр ки, тәрбијә вә тәлим, мүәссисәдә көрүлән бүтүн ишләрлә ән сых бир шәкилдә әлағәдә ол-

малыдыр; шакирдләрин бу ишләрдә иштирак етмәси тәрбијәнин әһәмијјәтли һиссәсини тәшкил етмәлидир».¹

Бүтүн бунлар көстәрир ки, һәлә марксист педагожи нәзәријјәнин јаранмасындан хејли әввәл тәлимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәси мәсәләси бир сыра габагчыл мүтәфәккирләри мәшғул етмиш, онлар бу саһәдә мүәјјән фикирләр ирәли сүрмүш, тәчрүбәләр гејмүшдүлар. Лакин мәсәлә о заман нәзәри вә әмәли оларәг һәлл едилә билмәди, чүнки бунун үчүн лазым олан ичтимай, игтисади вә сијаси шәраит һәлә јетишмәмишди.

2. Тәлимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәсинин елми чәһәтдән әсасландырылмасы. Тәрбијәнин бу әсас принципини илк дәфә оларәг бәшәријјәтин бөјүк мүтәфәккирләри К. Маркс вә Ф. Енkelс елми әсасларла шәрһ етдиләр. Онлар тәлимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәси идејасынын тәкчә бөјүк игтисади вә ичтимай әһәмијјәтини дејил, һәм дә мұһым педагожи әһәмијјәтини гејд етдиләр; онлар бу идејаны пролетариатын бүтүн тәрбијә тәләбләри сырасына кечирәрәк, социализм вә коммунизм уғрунда мүбаризәнин реал зәмини үзәриндә гурурдулар. Һәлә капитализм шәраитиндә кәнч фәһләләрин истеһсалат әмәјини тәлимлә бирләшдирмәк саһәсиндә едилән илк тәшәббүсләри мүсбәт гижмәтләндирәрәк К. Маркс јазырды ки: «Роберт Оуенин тәчрүбәсиндән әтрафлы көрмәк олур ки, кәләчәк нәслин тәрбијәсинин рүшәји фабрик системиндән доғмушдур; бу тәрбијә үсулу мүәјјән јаша чатмыш бүтүн ушагларын мәһсулдар әмәјини тәһсил вә идманла бирләшдирәчәк вә бу үсул ичтимай истеһсалы јүксәлтмәк үсулу олмагдан башга, һабелә һәр-тәрәfli инкишаф етмиш инсанлар јетишдирмәк үчүн јекәнә бир үсул олачагдыр».²

К. Марксын бу фикринә әсасән Ф. Енkelс Дүрингин тәрбијә мәсәләләринә даир ирәли сүрдүјү елмә зидд олан идејаларыны ифша едир вә көстәрирди ки, «социализм чәмијјәтиндә әмәклә тәрбијә бирләшдириләчәк, бунунла да кәнч нәслин мұхтәлифчәһәтли техники тәһсил алмасы, һабелә елми тәрбијә үчүн әмәли тәмәл тәмин едилмиш олачагдыр».³

Көрүндүјү үзрә, тәлими мәһсулдар әмәклә бирләш-

¹ Н. К. Крупская, Педагожи әсәрләри, 1-чи чилд, М. 1957, сәһ. 257.

¹ Роберт Оуенин педагожи идејалары, М. 1940, сәһ. 99.

² К. Маркс, Капитал, 1-чи чилд, Азәрнәшр, 1940, сәһ. 409.

³ Ф. Енkelс, Анти-Дүринг, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 307.

дирмәк мәсәләсинә К. Маркс вә Ф. Енkelс мүстәсна дә-рәчәдә әһәмијјәт верир, ону ичтимаи истәһсалы жүксәлт-мәк үсулу, һәртәрәфли инкишаф етмиш адамлар јетиш-дирмәк үчүн јеканә јол, елми әсаслар үзәриндә гурулмуш тәрбијә үчүн әмәли тәмәл һесаb едирдиләр. Бу мәсәләнни бөјүк әһәмијјәтини онлар һәм дә онда көрүрдүләр ки, бу принципә әсасән гурулан тәрбијә васитәси илә јетишдири-лән адамларын габилјјәтләри һәртәрәфли инкишаф ет-миш олдуғундан онлар өз мејилләринә вә ја чәмијјәтин мәнәфејинә көрә бир әмәк саһәсиндән (мәсәлән, әгли әмәк саһәсиндән), башга бир әмәк саһәсинә (мәсәлән, физики әмәк саһәсинә), бир истәһсалат саһәсиндән (мәсәлән, сәнәјә саһәсиндән), башга бир истәһсалат саһәсинә (мә-сәлән, кәнд тәсәррүфаты саһәсинә) кечмәјә габил олачаг-лар ки, бу да онларын һәјат фәалијјәтләринин жүксәлмә-синә вә күмраһ јашамаларына сәбәб олачагдыр.

Совет дөвләтинин баниси В. И. Ленин тә'лимлә мән-сулдар әмәјин бирләшдирилмәсинә бөјүк әһәмијјәт ве-рирди. В. И. Ленин јазырды ки: «... Кәнч нәслин тәһсилни онун мәнсулдар әмәји илә бирләшдирмәдән кәләчәк чә-мијјәтин идеалыны тәсәввүр етмәк олмаз: нә мәнсулдар әмәк олмадан тәһсил вә елм, нә дә тәһсил вә елм олмадан мәнсулдар әмәк, техниканын вә елми билијин мүасир вә-зијјәтинин вә сәвијјәсинин тәләб етдији жүксәклијә гал-дырыла билмәз».¹

Бурада диггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири марксизм-ленинизм тәрбијә нәзәријјәсинә көрә тә'лимлә мәнсулдар әмәјин әлағәләндирилмәси идејасынын тәтбигинин анчаг социализм чәмијјәтиндә һәјата кечирилмәсинин мүмкүн олмасындан ибарәтдир. В. И. Ленин јазыр ки: «Үмуми мәнсулдар әмәји үмуми тәһсил илә бирләшдирмәк үчүн, јәгин ки, мәнсулдар әмәкдә һамы иштирак етдирилмәли-дир»². Бәзиләринә әгли әмәк үчүн имтијаз верән, башга-ларыны исә физики әмәјә мәнкум едән бир чәмијјәтдә — капитализм чәмијјәтиндә һамынын мәнсулдар әмәјә чәлб едилә биләчәјини күман етмәјә һеч бир әсас јохдур.

«Халгчы лајиһәбазлығынын инчиләри» адлы әсәрин-дә В. И. Ленин, мәнсулдар әмәјин тә'лимлә бирләшдирил-мәсинин әсас мәғсәдини инсанын һәртәрәфли инкишаф ет-

мәсиндә көрдүјүнү гејд едирди.¹ Һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәт тәрбијә етмәк мәсәләсинә хусуси әһәми-јәт вермәклә В. И. Ленин бу тәләби Октјабр ингилабынын гәләбәсиндән сонра мүһүм бир вәзифә кими совет мәктәб-ләринин гаршысына гојду. «Коммунизмдә «соллуг» ушаг хәстәлији» әсәриндә Ленин һәртәрәфли инкишаф етмиш вә һәртәрәфли һазырланмыш адамлар, һәр иши көрә би-лән адамлар тәрбијә етмәјә, өјрәтмәјә вә һазырламаға кечмәк зәруријјәти вә имканыны гејд едәрәк, көстәрирди ки, «Коммунизм буна доғру кедир, кетмәлидир вә кәлиб буна чатачагдыр»².

Беләликлә, марксист-ленинчи тәрбијә нәзәријјәси тә'-лимлә мәнсулдар әмәјин бирләшдирилмәсини истәр әгли вә истәрсә дә физики чәһәтдән һәртәрәфли инкишаф ет-миш шәхсијјәтин тәрбијәси үчүн әсас шәрт, мәнфур кеч-мишдән мирас галан әмәк бөлкүсүнү ләғв етмәк үчүн, һәм әгли, һәм дә физики әмәклә мәшғул олмаға габил олан нәсил јетишдирмәк үчүн тәрбијәнин әсас принципи һесаb едирди. Совет гурулушу бу мүһүм педагожи проблемин һәлли үчүн кениш имканлар јаратды.

3. Совет мәктәбләри тарихиндә тә'лимлә мәнсулдар әмәји бирләшдирмәк чәһдләри. Марксизм-ленинизм тәр-бијә нәзәријјәсинин бу тарихи мүддәасынын лајиһәси В. И. Ленин тәрәфиндән һазырланмыш вә һәлә 1919-чу илдә РКП-нин VIII гурултајында гәбул едилән партија програмына дахил едилди вә мүһүм бир вәзифә кими со-вет мәктәбләринин гаршысына гојулду.

Мәктәбләримизин, о чүмләдән Азәрбајчан Совет мәк-тәбләринин тарихинә нәзәр салдыгда ајдын олур ки, тә'-лимлә мәнсулдар әмәјин бирләшдирилмәси күтләви бир сурәтдә јазылмамыш олса да, бу барәдә мүәјјән аддым-лар атылмыш вә мүәјјән чәһдләр көстәрилмишдир. Бу саһәдә бир сыра совет мәктәбләринин вә көркәмли педа-гогларын апармыш олдуғлары гижмәтли тәчрүбәләри вә газанмыш олдуғлары фәјдалы нәтичәләри гејд етмәмәк олмаз. Биз бу тәчрүбәләри гејд етмәли, диггәтлә өјрән-мәли вә һәмин тәчрүбәләрдән тә'лимин мәнсулдар әмәклә бирләшдирилмәси проблемини һәлл едәркән истифадә етмәлијик.

Мәктәбләримиздә әмәк вә политехник тә'лимин тәтбиг

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 493.

² Јенә орада, сәһ. 494.

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 494.

² В. И. Ленин, Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 35.

едилмәсинин мۈэјјән тарихи вардыр¹ вә биз бурада һеч дә ону тамам ишыгландырмағы өзүмүзә мәгсәд кәтүрмүрүк. Биз анчаг охучуларын диггәтини тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәсинә даир совет мәктәбләринин тарихиндә олан бә'зи тәчрүбә нүмунәләринә чәлб етмәк истәјирик.

Бу мۈһүм мәсәләни һәлл етмәк үчүн мәктәбләримизин тарихиндә чох ахтарышлар олмуш, мۈхтәлиф тәчрүбәләр гојулмуш, һәтта тәһрифләрә вә нөгсанлара да јол верилмишдир. Бу мәсәлә тамамилә һәлл едилмиш олмаса да, нәтичәдә мۈэјјән тәчрүбәләр газанылмышдыр.

Һәлә ијирминчи илләрин әввәлләриндә комсомол тәшкилатынын тәшәббүсү илә јарадылмыш олан фабрик-завод шакирдлији мәктәби вә кәндли кәнчләр мәктәбиндә тә'лими шакирдләрин әмәји илә бирләшдирмәк проблемини һәлл етмәк үчүн мۈэјјән ишләр кәрүлүрдү. 1922-чи илдә партијанын XI гурултајы «РКК мәсәләсинә даир» гәбул етдији гәтнамәдә кәстәрди ки, «фәһлә кәнчләрин әмәји јенидән тәшкил олунмалы, онларын әмәји, өјрәнмәк вә ихтисас алмаг мәгсәдләринә, әмәли истеһсал ишинин өјрәнилмәсини нәзәри тәһсиллә вә ичтиман-сијаси тәрбијә илә бирләшдирән фәһлә кәнчләр мәктәби гуручулуғу мәгсәдләринә табе едилмәлидир.²

Бу кәстәришин әмәли нәтичәси олараг фабрик-завод шакирдлији мәктәбләри өлкәнин бөјүк шәһәрләриндә, о чүмләдән, Бакыда 1922—23-чү илләрдән јарадылмаға башлады вә сүр'әтлә инкишаф етди. Сәнајә үчүн ихтисаслы фәһлә һазырламағы өзүнә мәгсәд гојан ФЗШ мәктәбләри билаваситә фабрик вә заводлар нәздиндә ачылырды вә 14—16 јашында олан јенијетмәләри гәбул едирди. ФЗШ мәктәбинә дахил олан күндән шакирдләр әмәк һаггы алырдылар. Шакирдләрин иш күнүнүн јарысы үмүмтәһсил фәнләри вә истеһсалат үзрә нәзәри биликләри өјрәнмәјә, јарысы да истеһсалат тә'лиминә вә мәһсулдар әмәјә сәрф едилирди.

Белә мәктәбләрин Азәрбајчан ССР Халг Маариф Комиссарлығы тәрәфиндән гәбул едилмиш әсаснамәсиндә дејилирди ки: «Фабрик-завод шакирдлији мәктәбләри,

тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшмәси әсасында гурулмалыдырлар, үмуми вә јүксәк тәһсил вермәлидирләр»¹.

О заманлар кәнд јерләриндә тәшкил едилән кәндли кәнчләр мәктәбләри гаршысында дуран вәзифәләр дә буна ујғун иди.

Кәнд тәсәррүфатында тәтбиг едилән мәдәни үсулларла ишләмәји бачаран адамлар, һәмчинин колхоз гуручулуғунун фәал иштиракчыларыны јетишдирмәји гаршысына бир вәзифә кими гојан РКК кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә тә'лимлә мәһсулдар әмәји бирләшдирмәјә чәһд едирди. Бурада да тә'лим мүддәтинин тәхминән јарысы нәзәри фәнләрин тәдрисинә, икинчи јарысы исә шакирдләрин мәһсулдар әмәкләринә сәрф едилирди. Бу сонунчу, башлыча олараг мәктәбин тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфатында кечирилән истеһсалат практикасы вә е'малатханаларында тәшкил едилән ичтиман-фајдалы әмәк шәклиндә һәјата кечирилирди.

Республиканын бир сыра гәзаларында, о чүмләдән, Ағдам, Чәбрајыл, Көјчәј (Ағсу), Загатала вә Лачында 1926—1927-чи илләрдә тәшкил едилмиш олан РКК-ин иш тәчрүбәләри хүсусилә диггәтәләјиг иди. Мәсәлән, Ағсу РКК ғыса бир мүддәт ичәрисиндә мәдәни үсулларла памбыг, кәтан, түтүн, буғда әкмәкдә гијмәтли тәчрүбә әлдә етмиш өз шакирдләринә бу барәдә лазыми нәзәри вә әмәли һазырлыг вермәкдән башга әтрафдакы кәндлиләр үчүн дә өрнәк олмушду². РКК вә ФЗШ мәктәбләринин тә'лимлә мәһсулдар әмәји әлагәләндирмәк саһәсиндә сәјләри Коммунист партијасынын мәктәбләри истеһсалата јахынлашдырмаг һаггындакы тәләбинә мۈэјјән дәрәчәдә чаваб верирди. Бу мә'нада тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәси проблеминин һәлли јолунда бу мәктәбләрин тәчрүбәси илк аддым олмагла хүсуси әһмијјәтә маликдир. О заманлар бирдәрәчәли, једдииллик вә икидәрәчәли мәктәбләрдә дә бу истигамәтдә бә'зи ишләр кәрүлүрдү. Әмәк вә политехник тә'лими һәјата кечирмәк мәгсәди илә мәктәбләрин тәдрис планына әмәк дәрсләри дахил едилмиш, шакирдләр мәһдуд олса да, шәһәр вә кәнд истеһсалатына чәлб едилир, е'малатханаларда ишләдилрди. Мәсәлән, бир сыра Бакы мәктәбләри нәздиндә е'малатханалар тәшкил едилмишди; мәктәбләр истеһса-

¹ Бах: М. М. Мейдизадә, Азәрбајчан Совет мәктәбинин тарихинә даир хуләсәләр, Азәрнәшр, 1959.

² Сов.ИКП гурултајлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, I һиссә, Азәрнәшр, сәһ. 709.

¹ Азәрбајчан ССР ХМК бүллетени, № 10, 1925, сәһ. 10.

² Бах: «Коммунист» гәзетя, № 251, 28 октябр, 1928.

лата тәһким едилир, јухары синиф шакирдләри исә истехсалат практикасы кечмәк үчүн фабрик вә заводлара көндәрилирди. Кәнд мәктәбләриндә исә орта мәктәб шакирдләри, мәһдуд шәкилдә олса да, кәнд тәсәррүфаты ишләринә чәлб едилирди. Көјчәј гәзасында 1927—28-чи дәрәс илиндә мәктәбләрин эксәријәтинин мәктәбјаны саһәләриндә памбыг әкилмиш, 16 мәктәбдә барама гурду бәсләнмиш, Гарамәрјанлы, Һачылы вә с. мәктәбләриндә мејнәликләр, Инчә, Бығыр вә с. кәнд мәктәбләриндә исә бағлар салыммасына башланмышды. Бу чүр ишләр башга гардаш республикаларын мәктәбләриндә хүсусилә РСФСР-дә кениш јер тутурду. Мәһз белә ишләри нәзәрә алараг, партијанын «Ибтидаи вә орта мәктәб һаггында»-кы 5 сентјабр 1931-чи ил тарихли гәрарында кәстәрилирди ки, совет мәктәби «тә'лими мәһсулдар әмәк вә ичтимаи ишләр бирләшдирмәк јолунда да хејли ирәлиләмишдир»¹.

Отузунчу илләрин биринчи јарысында да шакирдләри мәһсулдар әмәјә чәлб етмәк мүәјјән шәкилдә давам едирди, әмәк вә политехник тә'лим мәктәбләрдә мәһдуд һәчмдә олса да, мүәјјән јер тутурду. Лакин тәәссүфлә демәлијик ки, әмәк вә политехник тә'лимә, тәһсилин шакирдләрин мәһсулдар әмәји илә бирләшдирилмәси мәсәләләринә кетдикчә аз фикир верилмәјә башланды; нәтичәдә мәсәләнин дүзкүн һәлли јарымчыг галды, һәтта тә'лими шакирдләрин мәһсулдар әмәјинә табе етмәк кими тәһрифләрә дә јол верилирди.

Буна бахмајараг ајры-ајры габагчыл мүәллимләр бу мүһүм мәсәләни һәлл етмәк саһәсиндә чох ирәли кедир вә гијмәтли тәчрүбәләр апарырдылар. Бу тәчрүбә хүсусилә көркәмли совет педагогу А. С. Макаренконун (1888—1939) тәрбијә системиндә јеткин шәкил алмышды.

В. И. Ленинни, һәр бир кәнчи кичикликдән шуурлу вә интизамлы әмәјә алышдырмаг мүддәасына истинад едән А. С. Макаренко әмәјин тәрбијәдә бөјүк ролуну гејд едәрәк јазырды ки, «... тәрбијә ишиндә дә әмәк ән әсас үнсүрләрдән бирини тәшкил етмәлидир». О, өз тәчрүбәсинә әсасән, һәр чүр әмәк дејил, анчаг мәһсулдар әмәјин тәрбијәдә јүксәк ролу олдуғуна инанырды. Макаренко бу саһәдә топламыш олдуғу тәчрүбәни тәһлил едәрәк, дејирди: «Инди мән әминәм ки, мадди не'мәтләр јаратмағы

нәзәрдә тутмајан әмәк тәрбијә үчүн мүсбәт үнсүр дејилдир, чүнки тәһсил-истехсалат әмәји дејилән әмәјин өзү дә јалныз әмәјин јарада биләчәји мадди не'мәтләр һаггындакы тәсәввүрләрә әсасланмалыдыр»¹.

Әмәјин тәһсилә олан мүнәсибәтинә кәлинчә о, әмәјин гијмәтини онун тәһсиллә паралел апарылмасында көрүрдү. О, јазырды ки: «Һәр һалда тәһсил илә јанашы кетмәјән, сијаси вә ичтимаи тәрбијә илә јанашы кетмәјән әмәк тәрбијә саһәсиндә фајда вермир, нејтрал просес олур»².

30-чу илләрин биринчи јарысында А. С. Макаренко Ф. Е. Дзержински адына коммунада електрик чиһазлары заводу тәшкил етмәјә мүвәфّفәг олмушду. Коммунада тәрбијә алан јенијетмәләр вә кәнчләр коммунанын орта мәктәбиндә охујур, орта тәһсил алып, һәм дә коммуна нәздиндәки заводда күндә 4 саат ишләјирдиләр. Мараглы бурасы иди ки, шакирдләрин бу әмәјиндән алыннан кәлир һесабына һәм коммунанын бүтүн мадди еһтијачы тә'мин олунурду, һәм дә коммуналарла мүәјјән мигдарда әмәк һаггы верилирди. Бундан әлава дөвләтә мөдаһил верилирди. Елә коммуналар олурду ки, коммунадан бурахыларкән 2000—2500 манат пул топламыш олурду.

Мәһсулдар әмәклә тә'лим арасында әлағә јаратмаг мәсәләсинә кәлинчә А. С. Макаренко буну сүн'и шәкилдә апармағын әлејһинә иди. Мәһсулдар әмәклә тә'лим арасында сүн'и әлағә јаратмаг тәшәббүсүнү комплекс үсулунун галығы адландыраг Макаренко јазырды: «Биздә һәр бир билик, тәһсил вә тә'лим саһәсинин өз ганунлары, өз тәләбләри вә өз мәсәдләри вардыр, бу тәләбләр дә барабәр дәрәчәдә өдәнилмәлидир». А. С. Макаренко тә'лимлә мәһсулдар әмәк арасындакы әсил әлағәни кәнчләрин охумагла јанашы мәһсулдар әмәкдә иштирак етмәсиндән ибарәт һесаб едирди. Нәтичәдә һәр шакирд һәм мүкәммәл орта тәһсил алырды, һәм дә бир истехсалат пешәсинә јијәләнир, истехсалатын тәшкилини вә истехсалат просесләрини билирди; бир сөзлә, мүәјјән әмәк фәалијәтинә һазыр олурду. О дејирди: «Нәзәри дүшүнчә нүмајәндәләри мәнә е'тираз етдикдә мән онлара дејирәм ки, орта тәһсил вә једдинчи дәрәчәли фрезерчи ихтисасы

¹ Мәктәб директору үчүн сорғу китабы, Бақы, 1959, сәһ. 11.

¹ А. С. Макаренко, «Коммунист тәрбијәси һаггында», Азәрнәшр, 1957, сәһ. 394.

² Јенә орада, сәһ. 300.

чох көзэл комбинасијадыр вэ буна хеч бир шеј элавэ едилмэмэлидир. Адамын дэзках ишлэтмэк бачарыгындан хеч дэ шикајет едилэ билмээз»¹.

Белэ бир фикирлэ Макаренко хеч дэ тэ'лимлэ мөһ-сулдар эмәји бирлэшдирмэк идејасындан кери чөкилмир-ди. О, тэ'лимлэ мөһсулдар эмәјин бирлэшдирилмәсиндэ сүн'илији арадан көтүрүрдү.

Тэассүфлэ демәлијик ки, А. С. Макаренкоун отузун-чу илләрин биринчи јарысында артыг јеткинләшмиш бу гижмәтли тәчрүбәси, тә'лимин һәјатдан узаглашмасы үзүн-дән күтлөви мөктәбләр дэ өзүнә јер тапа билмәди.

О заман партија вэ һөкүмәт тәрәфиндән мөктәбләр һаггында гәбул едилән гәрарларда диггәт мәркәзинә али мөктәб вэ техникумлар үчүн там савадлы, емләрин әсас-ларына јијәләнмиш кәнчләр һазырламаг вәзифәси гојул-мушду. Халг тәсәррүфатынын социалист ислаһаты тәләб-ләриндән доған бу мүнүм вәзифәнин мөктәб гаршысында гојулмасы о заман тәбии вэ зәрури олмагла, хеч дэ мөк-тәбин һәјатдан узаглашмасы демәк дејилди.

Белэ бир јени вәзифәни мөктәб гаршысына гојмагла бәрәбәр партијанын Мәркәзи Комитәси эмәк вэ политех-ник тә'лими емләрин әсасларыны өјрәнмәклә әлагәдар сурәтдә тәкмилләшдирмәји дэ тәләб едирди. Лакин мөк-тәбләрин ишиндә әсас диггәт шакирдләрин үмумтәһсил һазырлыгларыны јахшылашдырмаға верилдијиндән эмәк вэ политехник тә'лим ишләри мөктәбдә тәдричән зәифлә-мәјә башлады. Мөһз белә мәнфи һалын баш верә биләчә-јини нәзәрә алараг, һәлә 1932-чи илдә Н. К. Крупскаја јазырды ки: «Индики вахтда, әсас диггәти тәһсилин кеј-фијјәтини јүксәлтмәјә вермәк, хеч дэ мөктәбләри политех-никләшдирмәкдән әл чәкмәк демәк дејилдир — әксинә»². Бу кими хәбәрдарлыглар, һәр нә гәдәр вахтында верил-миш олса да, эмәк вэ политехник тә'лимә верилән диггә-тин кетдикчә зәифләмәсинин гаршысыны ала билмәди. Әкәр 1931-чи иләдәк политехник тә'лими елми биликләр-дән ајырмаг бөјүк нөгсән һесаб едилдирдис, 1931-чи ил-дән сонра политехник тә'лими әмәкдән ајырмаг, ону анчаг нәзәри олараг кечмәјә чалышмаг нөгсаны мејдана чыхды.

¹ А. С. Макаренко, «Коммунист тәрбијәси һаггында», Азәрнәшр, 1957, сәһ. 413.

² Н. К. Крупскаја, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бақы, 1950, сәһ. 123.

Азәрбајҹан ССР Халг Маариф Комиссарлығы 1937-чи илдә мөктәбин тәдрис планындан эмәк тә'лимини тамами-лә чыхартды вэ мөктәбләр нәздиндә олан тә'лим е'малат-ханаларыны да ләғв етди. Нәтичәдә, кетдикчә тә'лим сөзчүлүк сәңијјәси алмаға башлады; шакирдләр үмум-тәһсил һазырлығына, кениш һәчмдә елми биликләрә ји-јәләнсәләр дэ, әмәли фәәлијјәт үчүн вэ һабелә тәһсиллә-рини али мөктәбләр дэ мүнвәфәғијјәтлә давам етдирмәк үчүн зәрури олан эмәк вэ политехник бачарыг вэ вәрдиш-ләр әлдә етмәк имканындан мөһрум олдулар.

Отузунчу илләрин ахырларында, һәмчинин мүнәрибә илләриндә вэ мүнәрибәдән сонра мөктәб шакирдләринин, хүсусән кәнд јерләриндә, вахташыры ичтимаи-фајдалы ишләрә чәлб едилмәси, һәр нә гәдәр јахшы тәдбир олса да, көстәрилән нөгсанын гаршысыны ала билмәди, нөг-сан кетдикчә дәринләшди, мөктәб һәјатын тәләбләриндән кетдикчә керидә галды. 1950-чи илдән сонра өлкәдә орта тәһсилин али мөктәбләрин еһтијачына нисбәтән даһа бө-јүк бир сүр'әтлә инкишафы мөктәбин һәјатдан ајры дүш-мәси нөгсаныны даһа да ајдын көзә чарпдырды. Нәтичә-дә, орта мөктәб мәзунларынын бөјүк бир һиссәси, эмәк фәәлијјәти үчүн лазыми һазырлыг ала билмир вэ истеһ-салата сәмәрәли сурәтдә чәлб олунмурдулар. Һалбуки халг тәсәррүфаты үмуми тәһсили олан әмәјә һазыр, мұ-сир техникаја јијәләнмәјә, ону инкишаф етдирмәјә габил кадрлара кетдикчә даһа чох еһтијач һисс едирди.

Сов.ИКП XIX гурултајы (1952-чи ил), хүсусилә XX гурултајы (1956-чы ил) мөктәбдә политехник тә'лими һә-јата тәтбиг етмәји, шакирдләри истеһсалат фәәлијјәтинә һазырламағы, кәнч нәслин тә'лимини мөһсулдар әмәклә бирлэшдирмәји дөврүн вачиб тәләби кими ирәли сүрдү.

XX гурултај тәһсилин һәјатдан мүнәјјән дәрәчәдә ајры дүшмәсини, мөктәби гуртаранларын әмәли фәәлијјәт үчүн лазымынча һазыр олмамасыны мөктәбләримизин чидди нөгсаны кими хүсусилә гејд етди. Ајдын олду ки, белә бир нөгсаны арадан галдырмаг үчүн шакирдләри мөһсулдар әмәјә чәлб етмәк, тә'лимлә мөһсулдар әмәји бирлэшдир-мәк проблеми күнүн вачиб тәләби кими һәлл олунмалы-дыр.

Сов.ИКП МК-нын биринчи катиби Н. С. Хрушшов јолдаш XX гурултајда мөктәбләримизин бу әсас нөгсаны-ны көстәрмәклә дејирди ки: «Мөктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк үчүн мөктәбләр дэ нәинки техника вэ истеһ-

салат мәсәләләринә даир биликләрин әсасларыны верән јени фәнләр кечилмәлидир, һәмчинин шакирдләр мүн-тә-зәм сурәтдә мүүссисәләрдә, колхозларда вә совхозларда, тәчрүбә сәһәләриндә вә мәктәб е'малатханаларында әмәјә алышдырылмалыдырлар. Орта мәктәбин дәрс програмы истәһсалат ихтисасынын артырылмасы истигамәтиндә дә-јишдирилмәлидир ки, ониллијн битирән оғлан вә ғызла-рын али тәһсил алмасына јол ачан јахшы орта тәһсили олсун вә ејни заманда онлар әмәли фәалијјәт үчүн һазыр олсунлар, чүнки мәктәби гуртаранларын чох һиссәси дәр-һал халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф сәһәләриндә әмәклә мәшғул олмаға башлајачағлар»¹. XX гурултајын дирек-тивләриндә исә тәләб олунурду ки, мәктәпләрдә «тә'ли-мин ичтимаи-фәјдалы әмәклә сых әлағәләндирилмәси тә'мин едилсин, бөјүјән нәсил әмәјә коммунистчәсинә мү-насибәт руһунда тәрбијә едилсин».

Партијанын XIX, хусусән XX гурултајындан сонра мәсәләни һәлл етмәк мәгсәди илә педагожи әдәбијјатда мүхтәлиф тәклифләр ирәли сүрүлдү вә мәктәпләрдә мүх-тәлиф тәчрүбәләр апарылмаға башланды. Бу мүхтәлиф фикирләрин мүзакиресәи, һәмчинин мүхтәлиф тәчрүбәлә-рин мүбадиләси, сынағдан чыхарылмасы гаршыдакы вәзифәнин даһа дүзкүн һәллинә көмәк едә биләрди вә етди. Бу барәдә ирәли сүрүлән тәклифләр чохдур, биз бунлардан анчаг бир нечәсини мисал көстәрмәк истәрдик.

Бу тәклифләрдән бири РСФСР Педагожи Елмләр Ака-демијасынын ирәли сүрдүјү тәклиф иди. Һәммин тәклиф 1956—1957-чи дәрс илиндә гәбул едилмиш вә Совет Ру-сијасынын 580 мәктәбиндә, Азәрбајҗанда исә 30-а гәдәр орта мәктәбдә тәчрүбә шәклиндә тәтбиг едилән тәдрис планында даһа ачыг ифадә олунурду. Бу тәдрис планын-да I—VII сениф шакирдләринин әмәк һазырлығына, әв-вәлки тәдрис планларына нисбәтән әмәк тә'лиминә (әмәк тә'лими тәдрис планларына 1954—1955-чи дәрс илиндән дахил едилмишди) чох јер верилирди; јухары сенифләр-дә практикумлар әвәзинә машиншүнаслыг вә электротех-ника курслары, IX сенифдә исә конкрет истәһсалат мүүс-сисәсинин өјрәнилмәсини нәзәрдә тутан «истәһсалат әсас-лары» курсу дахил едилмишди ки, бунун да ән мүһүм һиссәсини истәһсалат мүүссисәләриндә апарылан истәһ-

салат практикасы тәшкил едирди. Кәнд мәктәпләриндә исә практикумлар «кәнд тәсәррүфаты әсаслары» курсу илә әвәз едилмишди; бу да биткичилик, һејвандарлыг вә кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирилмәси илә шакирдләрин таныш едилмәсини нәзәрдә тутурду. Һәммин тәдрис планы үзрә шәһәр вә кәнд мәктәпләринә јәј ајларында истәһса-лат практикасы да әләвә едилмишди. Бунлардан башга јухары сениф шакирдләринә факултетив практикы курс-ларын кечилмәси нәзәрдә тутулурду ки, бу да шакирдләр күтләви истәһсалат пешәләри үзрә һазырлыг вермәк мәгсәдини дашыјырды.

Ирәлијә доғру атылан чох мүһүм бир аддым олмасына бахмајараг, һәммин тәдрис планы мәсәләни әсаслы сурәтдә һәлл етмәк үчүн кифајәт дејилди. Әввәлән, бу план ша-кирдләри әмәли фәалијјәтә һазырламағ ишини «факул-тетив» дәрнәкләр вә курсларын үзәринә атырды вә белә-ликлә, кәнчләрин һамысына дејил, анчаг бир гисминә их-тисас вермәји нәзәрдә тутурду. Һалбуки гаршыда дуран вәзифә шакирдләрин һамысына әмәк һазырлығы вермәк-дән ибарәт иди. Икинчиси бу план тә'лимлә мәнсулдар әмәјин бирләшдирилмәси проблемини һәлл едә билмир-ди; Һәммин тәдрис планына әсасән VIII—X сениф шакирд-ләринин һәр дөфә 3 һәфтә олмағла 2—3 дөфә истәһсалатда олмасы анчаг шакирдләри бу вә ја башга бир истәһса-латла үмуми сурәтдә таныш етмәк үчүн јарајырды.

VIII—X сениф шакирдләринә күтләви истәһсалат их-тисаслары үзрә һазырлыг вермәк вә тәһсиллә мәнсулдар әмәји бирләшдирмәк јолларына даир даһа гижмәтли тәч-рүбәләр мејдана чыхды. О да Украјна ССР мәктәпләрин-дә истәһсалат тә'лиминин тәшкилиндән, Ставропол вила-јәти мәктәпләриндә шакирд истәһсалат бригадаларынын тәшкилиндән, Рјазан вилајәтиндә мәктәб тәдрис-тәчрүбә тәсәррүфатынын тәшкилиндән, бир сыра мәктәпләрдә тә'-лим-истәһсалат е'малатханаларынын тәшкилиндән вә с. ибарәт иди. Ирәлидә көрәчәјимиз бу тәчрүбәләр һәгигә-тән дигтәтәләјиг вә чох һәјатидир. Бунларын бөјүк әһә-мијјәти мәктәпләримизин Ганунун тәләбләри әсасында јенидән гурулмасы јолларыны мүүјјән етмәкдә бунлар-дан истифадә олунмасындадыр. Бүтүн бунлар көстәрди ки, тә'лим илә шакирдләрин мәнсулдар әмәјини бирләш-дирмәк үчүн өлкәмиздә әлверишли шәраит јаранмыш-дыр, буна көрә дә бүтүн тә'лим-тәрбијә системинин әсас-лы сурәтдә јенидән гурулмасы лазымдыр.

¹ Н. С. Хрушшов, Партијанын XX гурултајында Сов.ИКП МК-нын һесабат мә'рузәси, Азәрнәшр, 1956, сәһ. 97.

Комсомолун XIII гурултајында (1958-чи ил) Н. С. Хрушшов жолдашын дедији кими, «кәнч нәслин тәрбијә системини гәтијјәтлә јенидән гурмаг вахты кәлиб чатмышдыр». Бу мүнүм вәзифәнин јеринә јетирилмәси јоллары исә Н. С. Хрушшов жолдашын тәшәббүсү илә гәбул едилән Сов.ИКП МК-нын вә ССРИ Назирләр Советинин «Мәктәбин һәјатла әләгәсини мөһкәмләндирмәк вә өлкәдә халг маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һаггында» тезисләриндә, һәмчинин мәктәб һаггында дәвләт Ганунунда көстәрилмишдир. Бу партија вә дәвләт сәнәдләринин бөјүк итгисади, мәдәни вә педагожи әһәмијјәти ондадыр ки, бүтүн мәктәб ишләринин идеја-нәзәри сәвијјәсини јүксәлтмәклә бәрәбәр, шакирдләрин тә'лимини онларын мәһсулдар әмәкләри илә бирләшдирмәк принципи әсасында јенидән гурулмасынын јолларыны ајдынлашдырды.

4. Тә'лими шакирдләрин мәһсулдар әмәји илә бирләшдирмәјин маһијјәти вә вәзифәләри. Тә'лими шакирдләрин мәһсулдар әмәји илә бирләшдирмәк, тә'лимлә коммунизм гуручулуғу әсасында сых әләгә јаратмаг бүтүн мәктәб ишләринин әсасы сајылан башлыча принцип һесаб едилир. Н. С. Хрушшов жолдаш Сов.ИКП-нин XXI гурултајында демишдир ки, «Коммунист партијасы бүтүн совет адамларынын әмәк тәрбијәсинә, әмәјә шүүрлу, коммунист мүнәсибәтинин инкишаф етдирилмәсинә тәрбијә ишиндә әсас јер верир. Биз буна наил олмагла чалышырыг ки, бүтүн мадди вә мәдәни не'мәтләри јарадан әмәк адамларын ән биринчи һәјати тәләбатына чеврилсин».¹

Сов.ИКП XXI гурултајы кәнч нәслин тәрбијәсинә, хүсусилә әмәк тәрбијәсинә бөјүк әһәмијјәт вермишдир, буну һеч дә тәсадүфи һесаб етмәк олмаз.

Марксизм-ленинизм өјрәдир ки, коммунизмә кечмәк үчүн гүдрәтли мадди-техники база јаратмаг зәрури олдуғу кими, совет адамларынын коммунизм руһунда тәрбијә едилмәләри, хүсусилә онларда әмәјә вә ичтимаи мүлkiјјәтә коммунист мүнәсибәти јарадылмасы, адамларын шүүрунда капитализм галыгларынын тамамилә јох едилмәсинин тә'мин едилмәси мүнүм шәртдир. Ајдын бир мәсәләдир ки, бунсуз, бајрагында «һәр кәсдән габилијјәтинә

көрә, һәр кәсә еһтијачына көрә» сөzlәри јазылмыш чәмијјәт гурмаг олмаз.

Әмәјә јени мүнәсибәт тәрбијәсинин ән мүнүм јолу исә тә'лимлә мәһсулдар әмәји бирләшдирмәкдир. Бу мәсәлә она көрә әсасдыр ки, мәһз бу јолла мәктәбин һәјатдан ајры дүшмәсинин гаршысыны алмаг олар, мәһз бунула мәктәбин һәјатла әләгәсини мөһкәмләтмәк олар.

Тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәсинин маһијјәти нәдән ибарәтдир? Буну, тә'лимин әмәк просесләри илә әләгәләндирилмәсиндән ибарәт баша дүшмәк доғру олмазды. Тә'лимлә әмәк арасында әләгә јаратмаг дедикдә, ајры-ајры фәнләрин тәдрисини елә тәшkil етмәк нәзәрдә тутулур ки, истәһсалатын, әмәјин мүхтәлиф саһәләриндә өлмдән нечә истифадә олундуғу вә онун нечә тәтбиғ едилдији шакирдләрә ајдынлашдырылсын. Тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәси дедикдә, бурада шакирдин ики чүр фәалијјәтини, тә'лим фәалијјәти илә онун мәһсулдар әмәк фәалијјәтинин паралел апарылмасы, јәни онун тәһсилдән ајрылмадан истәһсалатда ишләмәси вә ја истәһсалатдан ајрылмадан тәһсилини давам етдирмәси нәзәрдә тутулур.

Бундан башга үмүмтәһсил вә политехник тә'лим фәнләринин әмәк вә истәһсалат просесләри илә әләгәдар олмасы орта тәһсили һәр ики мәрһәләсинә, бүтүн синифләрә аид олдуғу һалда, тә'лимлә шакирдләрин мәһсулдар әмәјинин бирләшдирилмәси орта тәһсилин анчаг икинчи мәрһәләсинә аиддир. Мәктәб һаггындакы Ганунда дејилир ки, «15—16 јашларындан башлајараг кәнчләр тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәси әсасында там орта тәһсил алырлар вә бу јашларда бүтүн кәнчләр ичтимаи-фајдалы әмәјә гошулмалыдырлар». Беләликлә, тә'лимлә шакирдләрин мәһсулдар әмәјинин бирләшдирилмәси принципинин маһијјәтини, һәр шәјдән әввәл, шакирдләрин һәм мәктәбин јухары синифләриндә вә ја ахшам (нөвбәли) үмүмтәһсил мәктәбләриндә охумалары вә һәм дә мәһсулдар әмәкдә вә үмумијјәтлә ичтимаи-фајдалы әмәкдә иштирак етмәләри кими баша дүшмәк лазымдыр. Тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәси принципинин биринчи вә әсас әләмәти дә бодур. Лакин бунун, јухарыда дејилдији кими, икинчи әләмәти дә вардыр ки, бу да тә'лимлә әмәк просесләри арасында үзвү әләгә јаратмагдан ибарәтдир. Мәктәб һаггындакы тезисләрдә көстәриilir ки, «Мәктәб ишинин јенидән гурулмасы

¹ Н. С. Хрушшов, 1959—1965-чи илләрдә ССРИ халг тәсәрруфатынын инкишафына даир контрол рәгәмләр, Азәрнәшр, 1959, сәһ. 64.

вэзифэсини дүзкүн һәлл етмәјә бундан башламаг лазымдыр ки, мүәјјән јашда олан бүтүн кәнчләр ичтимаи-фајдалы әмәјә гошулсунлар вә онлара елмләрин әсасларынын өјрәдилмәси сәнәједә вә кәнд тәсәррүфатында мәһсулдар әмәклә әлагәләндирилсин».

Тә'лимин мәһсулдар әмәклә әлагәләндирилмәсинин әһәмијјәти бөјүкдүр. Бу әһәмијјәти һәр шейдән әввәл тәрбијә мәгсәдләриндә көрмәк лазымдыр. Мәһз бу јолла шакирдләри истеһсалат әмәјинә һазырламаг, онлардан һәр-тәрәfli инкишаф етмиш адамлар јетишдирмәк олар. Там вә мүкәммәл коммунист тәрбијәси нәтичәсиндә јетишдирилмиш олан һәр-тәрәfli инкишаф етмиш јени адамларын әсас әламәт вә кејфијјәтләриндән бири һәм зәһни, һәм дә физики әмәклә, һәм әлләри, һәм дә башлары илә ишләмәјә габил олмаларындадыр. Белә кејфијјәти исә мәһз тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәси нәтичәсиндә әлдә етмәк мүмкүндүр.

Бу принсипин бөјүк педагожи әһәмијјәти ондадыр ки, мәһсулдар әмәк вә тә'лим әмәји кими мүхтәлиф фәалијјәт нөвләри бир-бирини әвәз етдикдә шакирдләр даһа сәмәрәли чалышыр, кеч јорулурлар. К. Маркс ишин бу чәһәтинә һәлә кечән әсрин 60-чы илләриндә диггәт вермишди. Инкилтәрә фабрик инспекторларынын һесабатыны тәһлил едәрәк, Маркс көстәрирди ки, шакирдләр һәм охујуб, һәм дә ишләдикдә охумаға даһа јахшы һазыр вә габил олулар. К. Маркс јазырды ки: «Мәктәблә нөвбәләшән әмәк системи, бу ики мәшғәләнин һәр бирини о бирисиндән сонра динчәлмә вә чанланма вәситәсинә чевирир вә беләликлә, бу систем, ушаг үчүн фәсиләсиз давам едән һәр ики мәшғәләнин һәр бириндән әлверишлидир. Сүбһ тездән, хусусән исти күнләрдә мәктәбдә олан ушаг, ишиндән мәктәбә күмрәһ вә чошгун һалда кәлән ушагла рәгабәт апарә билмәз»¹.

К. Марксын бәјәнмиш олдуғу бу мүһүм педагожи һәгигәт, јә'ни әмәклә охумаг фәалијјәтинин нөвбәләшдирилмәсинин тә'лим просеси үчүн әлверишли олмасы Павлов физиолокијасы илә шәрһ едилир.

Мә'лум олдуғу үзрә Павлов физиолокијасы билик, бачарыг вә вәрдишләрин маһијјәт е'тибары илә, харичи ғычыландырычылары вә нитгин бејинә тә'сири нәтичәсиндә әмәлә кәлән шәрти рефлексләр системиндән ибарәт

олдуғуну һесаб едир. Бу исә али синир фәалијјәтинә айд олан бир һадисәдир. Павлов физиолокијасына көрә али синир фәалијјәти ојанма вә ләнкимә (тормозланма) кими бир-биринә зидд олан ики просес шәклиндә ифадә олу-нур. Али синир фәалијјәти бејин габығы илә әлагәдардыр. Бејин габығына һәмишә, бир вә ејни ғычыгландырычы тә'сир көстәрдикдә, о заман бејиндә ләнкимә әмәлә кәлир. Бунун нәтичәсиндә исә әввәлчәдән әмәлә кәлмиш рефлексләр јох олмаға башлајыр, јени рефлексләрин әмәлә кәлмәси исә чәтинләшир. Тә'лим әмәјини ејни шәкилдә тәшкил етмәклә шакирдләри һәр күн јекнәсәг гајда илә чалышмаға мәчбур етдикдә дә тә'лим просесиндә белә бир вәзијјәт әмәлә кәлир. Нәтичәдә шакирдләр диггәтсиз олу, тә'лим материалыны пис мәнимсәјирләр, чох тез јорулурлар. Әксинә, охумагла әмәк нөвбәләшдикдә, тамамилә башга вәзијјәт әмәлә кәлир: шакирдләр әмәкдән тә'лимә вә ја тә'лимдән әмәјә кечдикдә өзләрини бир нөв динчәлмиш һесаб едилрләр. Бунун физиоложи әсасы белә изаһ едилир: шакирдләр әмәклә мәшғул олдуғлары заман бејин габығынын өјрәнмәклә әлагәдар олан мәркәзләри, тә'лимлә мәшғул олдуғлары заман исә әмәклә (һәрәкәтлә) әлагәдар олан мәркәзләри динчәлир; она көрә дә шакирдләр бир фәалијјәт нөвүндән о бири-нә кечдикдә өзләрини күмрәһ вә чошгун һисс едилрләр. Тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәсинин бөјүк педагожи әһәмијјәтини дә мәһз бунда ахтармаг лазымдыр.¹

Мәсәләнин үчүнчү бөјүк әһәмијјәти истеһсалатын, үмүмијјәтлә өлкәнин иғтисадијјатынын инкишафы илә әлагәдардыр ки, бу да һәлә К. Марксын бу мәсәләјә даир ирәли сүрдүјү фикирләриндә шәрһ олуноурду. Тә'лимлә шакирдләрин мәһсулдар әмәјини бирләшдирмәји К. Маркс истеһсалы јүксәлтмәк үчүн дә мүһүм бир тәдбир сајырды. Инкишафымызын индики мәрһәләсиндә бүтүн кәнчләрин мүәјјән јашдан, Ганунда көстәрилдији кими, 15—16 јашларындан бу вә ја башга шәкилдә истеһсалата чәлб едилмәләри, ишләјә-ишләјә охумалары вә ја охуја-охуја ишләмәләри, ајдын мәсәләдир ки, истеһсалчыларын сајыны хәјли артырар вә беләликлә, чәмијјәтин мадди кәлиринин даһа сүр'әтлә артмасына тә'сир көстәрәр. Тә'-

¹ Бах: С. Г. Шаповаленко, Совет мәктәбиндә мүасир мәрһәләдә политехник тә'лим, М. 1958, сәһ. 143.

¹ К. Маркс, Капитал, 1-чи чилд, М. 1949, сәһ. 374.

лимлэ мѣһсулдар эмѣјин бирлѣшдирилмѣси үмүми вѣ ѣсас принцип олмага, бүтүн мѣктѣб ишлѣринин тѣмѣлини тѣшкил едир. Бу исѣ мѣктѣбдѣ үмүми, политехник вѣ пешѣ тѣһсилинин (истѣһсалат тѣ'лиминин) нисбѣт е'тибары илѣ дүзкүн мүѣјјѣн едилмѣси вѣ педагожи ѣсаслар үзрѣ тѣшкил едилмѣси зѣруријјѣтини ирѣли сүрүр.

Тѣ'лимин мѣһсулдар эмѣклѣ бирлѣшдирилмѣси чох мүһүм олдуғу кими чох да мүрѣккѣб бир мѣсѣлѣдир. Бу үмүми принципин мүвѣффѣгѣјјѣтлѣ тѣтбиги, бир тѣрѣфдѣн үмүмтѣһсил фѣнлѣринин тѣдрисинин јенидѣн гурулмѣсины, икинчи тѣрѣфдѣн исѣ, политехник вѣ эмѣк тѣ'лиминин тѣкмиллѣшдирилмѣсини, һѣмчинин орта тѣһсилин биринчи мѣрһѣлѣсиндѣ шакирдлѣрин эмѣк тѣрбијѣсинин мѣһкѣмлѣндирилмѣсини тѣлѣб едир. Орта тѣһсилин икинчи мѣрһѣлѣсиндѣ шакирдлѣрѣ верилѣн истѣһсалат (пешѣ) тѣ'лими, тѣ'лимин мѣһсулдар эмѣклѣ ѣлагѣлѣндирилмѣси просѣсиндѣ кѣрүлѣн һазырлыг ишлѣрини баша чатдырмалыдыр. Мѣһз буна кѣрѣ дѣ бу мѣсѣлѣлѣрин дүзкүн һѣлл едилмѣси үчүн мѣктѣблѣримиз тѣчрүбѣдѣ сынанмыш мүхтѣлиф үсуллардан вѣ иш формаларындан кениш истифадѣ етмѣлидирлѣр.

II ФѣСИЛ

IX—XI СИНИФЛѢРДѢ ИСТѢҺСАЛАТ ТѢ'ЛИМИ

1. Истѣһсалат тѣ'лими вѣ мѣһсулдар эмѣјин маһијјѣти.

Истѣһсалат тѣ'лими вѣ шакирдлѣрин мѣһсулдар эмѣји инди орта мѣктѣблѣримиздѣ тѣ'лим ишинин мѣзмунунун ѣсас вѣ мѣркѣзи һиссѣлѣриндѣн бирини тѣшкил едир. Мѣктѣб һаггында дѣвлѣт Ганунунун тѣлѣбинѣ кѣрѣ, 15—16 јашындан башлајараг кѣнчлѣр фѣјдалы эмѣјѣ чѣлб олунмага тѣ'лимин мѣһсулдар эмѣклѣ бирлѣшдирилмѣси ѣсасында там орта тѣһсил алырлар. Бу тѣлѣб тѣкчѣ фѣһлѣ вѣ кѣндли кѣнчлѣр ахшам (нѣвбѣли) үмүмтѣһсил мѣктѣблѣринѣ дѣјил, һѣм дѣ күтлѣви орта мѣктѣблѣримизѣ айдир. Орта тѣһсил дѣдикдѣ, инди бу мѣфһума үмүмтѣһсил вѣ политехник һазырлыгдан ѣлавѣ истѣһсалат вѣ јѣ мѣдѣни гуручулуг саһѣси үзрѣ күтлѣви эмѣк пешѣсинѣ даир һазырлыг вермѣк дѣ дахил едилир. Мѣһз бу мѣгсѣдлѣ истѣһсалат тѣ'лими верѣн орта үмүмтѣһсил, эмѣк, политехник мѣктѣблѣрин тѣдрис планларында IX—XI синифлѣр-

дѣ истѣһсалат тѣ'лими вѣ тѣчрүбѣсинѣ ајрыча, кѣркѣмли јер верилмишдир.

Биз бурада мѣктѣблѣримиздѣ јени иш нѣвү олан истѣһсалат тѣ'лими вѣ мѣһсулдар эмѣјин тѣшкили, системи вѣ формаларыны мүхтѣсѣр шѣкилдѣ шѣрһ етмѣји нѣзѣрдѣ тутуруг.

Ѣввѣлчѣ истѣһсалат тѣ'лиминин вѣ мѣһсулдар эмѣјин маһијјѣт е'тибары илѣ нѣдѣн ибарѣт олдуғуну гысача ајдынлашдыраг.

«Истѣһсалат тѣ'лими» дѣдикдѣ мѣһсулдар эмѣјин мүѣјѣн нѣвү үзрѣ шакирдлѣрѣ верилѣн (нѣзѣри вѣ ѣмѣли) үмүми техники вѣ хүсуси һазырлыг, пешѣ һазырлыгы нѣзѣрдѣ тутулур ки, бу да үмүми вѣ политехник тѣһсил зѣмининдѣ, онунла ѣлагѣдар олараг јеринѣ јѣтирилѣр.

Орта мѣктѣблѣрдѣ верилѣн истѣһсалат тѣ'лимини мѣһз бу мѣ'нада баша дүшмѣлијик.

«Истѣһсалат тѣ'лими» мѣһдуд мѣ'нада да ишлѣнир ки, бу да шакирдлѣри мүѣјјѣн истѣһсалат пешѣсинѣ айд ѣмѣли-техники вѣрдишлѣрлѣ силаһландырмагы нѣзѣрдѣ тутур.

Орта мѣктѣблѣримизин ѣсас тѣһсил-тѣрбијѣ үнсүрлѣриндѣн бири олан истѣһсалат тѣ'лими хүсусилѣ политехник тѣ'лим планында шакирдлѣрѣ мүѣсир техникајѣ вѣ истѣһсалатын техноложѣ просѣслѣринѣ айд биликлѣр верир, бачарыг вѣ вѣрдишлѣр ашылајыр. Истѣһсалат тѣ'лими үмүми техники (машыншүнаслыг вѣ с.) вѣ хүсуси фѣнлѣрин ѣјрѣнилмѣси илѣ ѣлагѣдар олараг шакирдлѣрин мѣһсулдар эмѣји ѣсасында верилѣр.

«Шакирдлѣрин мѣһсулдар эмѣји» дѣдикдѣ исѣ мадди дѣјѣри вѣ итгисади ѣһѣмијјѣти олан эмѣк нѣзѣрдѣ тутулур. Шүбһѣсиз, шакирдлѣрин мѣһсулдар эмѣји садѣ шѣкилдѣ, V—VIII синифлѣрдѣ һѣјѣта кѣчирилѣн ичтимаи-фѣјдалы эмѣкдѣ дѣ хүсуси бир јер тутур. Тѣ'лим е'малат-ханаларында ајры-ајры истѣһсалатын вѣ јѣ мүѣссисѣлѣрин сифариши илѣ шакирдлѣрин һазырладыглары шѣјлѣрѣ сѣрф етдиклѣри эмѣк, мѣктѣбин тѣдрис-тѣчрүбѣ саһѣсиндѣ кѣрдүклѣри фѣјдалы ишлѣр вѣ с. мѣһз мѣһсулдар эмѣјин садѣ нѣвлѣридир.

Лакин орта тѣһсилин икинчи мѣрһѣлѣсиндѣ (IX—XI синифлѣрдѣ) шакирдлѣрин мѣһсулдар эмѣји пешѣ тѣһсилинин ѣсасыны тѣшкил етмѣклѣ онун үзви һиссѣсинѣ чѣврилир, һѣм һѣчм, һѣм дѣ кѣјфијјѣт е'тибары илѣ јени сѣчијјѣ дашыјыр. Истѣһсалат тѣ'лими дѣврүндѣ шакирдлѣр

истеһсалатда, мүәссисәнин штатлы фәһләләринә мәхсус олан иш јерләриндә вә ја хусуси јарадылмыш тәлим сехләриндә, кәнд тәсәррүфаты үзрә — совхоз вә колхозларда вә ја да мәктәбин тәдрис тәсәррүфатында вә с.дә мәһсулдар әмәклә мәшғул олурлар; онларын бу әмәјинин нәтичәси өлкәнин милли кәлиринә әләвә едилир, онларын бу чүр әмәкләринин һаггы бу вә ја башга шәкилдә өдәнилир.

2. Истеһсалат тәлими вә мәһсулдар әмәјин үмуми тәшкили. Һәр бир мәсәләдә олдуғу кими, бурада да ишин дүзкүн тәшкили мүвәфғәгijјәтин рәһнидир. Мәһз она көрә Н. С. Хрушшов јолдаш Үмумрусија мүәллимләр гурултајындакы нитгиндә демишдир ки: «Мүтғәфиг вә мухтар республикаларын назирләр советләри вә дәвләт план комиссијалары, вилајәт вә өлкә ичрайјә комитәләри, халг тәсәррүфаты шуралары шакирдләрин истеһсалат тәлиминин тәшкилини гәјдаја салмалыдырлар. Пешәләрин тәјин едилмәси, е'малатханаларын вә тәлим сехләринин тәшкил едилмәси, програмларын тәртиб едилмәси, тәлиматчылар һазырланмасы ишләри һәр бир иғтисади рајонун инкишаф перспективләринә тамамилә ујғун шәкилдә көрүлмәлидир»¹.

Истеһсалат тәлиминин дүзкүн вә халг тәсәррүфатынын тәләбләринә ујғун шәкилдә тәшкили, һәр шејдән әввәл, республиканын, онун ајры-ајры тәсәррүфат вә мәдәни гуручулуг сәһәләринин күтләви пешәләр үзрә нә кими кадрлара вә нә мигдарда еһтијачы олдуғуну, бу еһтијачын једдииллик әрзиндә нә чүр артдығыны мүәјјәнләшдирмәји тәләб едир. Шүбһәсиз бу иши, јерли тәшкилатларын јахындан көмәји илә, мувафиг мәркәзи тәшкилатлар вә биринчи нөвбәдә Республика Дәвләт План Комиссијасы вә Халг Тәсәррүфат Шурасы јеринә јетирмәлидир. Бунсуз истеһсалат тәлими верән орта мәктәбләрин шәбәкәсини мүәјјәнләшдирмәк вә ону илдән-илә инкишаф етдирмәк иши планлы шәкилдә апарыла билмәз. Ишин тәшкилинин икинчи мүһүм чәһәти истеһсалат тәлими верән һәр бир орта мәктәб үчүн орада һазырлана чаг пешәләри мүәјјәнләшдирмәкдир ки, бу да мәктәбин имканлары вә истеһсалат мүһити илә чох бағлыдыр. Елә етмәлијик ки,

ејни адлы пешәләр бир-биринә јахын олан мәктәбләрдә тәқрар едилмәсин, һәр орта мәктәбдә верилән пешәләр 3—4-дән артыг олмасын. Мәктәбин һәр бир ајрыча синфиндә өјрәдилән пешәләр, бир гәјда олараг, икидән чох олмамалыдыр. Чүнки о заман истеһсалат тәлиминә методик чәһәтдән рәһбәрлик етмәк чәтинләшә биләр. Чалышмаг лазымдыр ки, чәтин пешәләр рајонун бир-ики мәктәбиндә мәркәзләшдирилсин ки, пешә тәлимини әлағәдар мүтәхәссисләрлә тәмин етмәк асанлашдырылсын. Мәсәлән, кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирилмәси үзрә олан пешәләри ТТС вә ја зәнкин кәнд тәсәррүфаты машиналары олан колхоз вә совхозлар нәздиндә мәркәзләшдирмәк мәгсәдә даһа ујғун олар. Ејни заманда рәһбәрлик ишини даһа јахшы тәшкил етмәк, һәмчинин истеһсалат тәлимини мадди база вә мүтәхәссис гүввәси илә јахшы тәмин етмәк мәгсәди илә јалныз IX—XI синифләрдән ибарәт олан мәктәбләр тәшкил етмәк лазымдыр. Мәсләһәт көрүлүр ки, ихтисаслы кәнд тәсәррүфаты ишчиләри һазырламаг үчүн механикләшдирилмиш габагчыл ири колхозларда, совхозларда вә кәнд тәсәррүфаты тәчрүбә стансијаларында IX—XI синифләрдән ибарәт рајонларарасы вә рајон истеһсалат тәлими мәктәбләри тәшкил едилсин. Истеһсалат тәлиминин дүзкүн тәшкили мәгсәди илә, һәр мәктәб үчүн бу иши апармагдан өтрү әлағәдар истеһсалат мүәссисәси ајырмаг, IX синиф шакирдләрини истеһсалат тәлиминә чәлб едәркән онларын һансы пешәјә даһа чох мејл көстәрмәләрини вә габилијәтләрини, һәмчинин бу вә ја башга пешәјә мәхсус кадрлар еһтијачыны нәзәр алмаг лазымдыр. Бүтүн бунларла бәрәбәр истеһсалат тәлиминдә истифадә етмәк үчүн мүһәндис-техник кадрларын, ихтисаслы фәһләләрин, агроном вә зоотехникләрин ишә чәлб едилмәси тәмин едилмәли, әлағәдар програм вә тәдрис вәсаити һазырланмалыдыр. Халг маарифи органлары вә мәктәб рәһбәрләринин гаршысында дуран башга тәшкилати мәсәләләр вахтында һәлл едилмәлидир; чүнки бунсуз истеһсалат тәлиминин билаваситә тәшкили мәсәләсини һәлл етмәк мүмкүн дејилдир.

Истеһсалат тәлими вә мәһсулдар әмәјин тәшкилине кәлинчә, буну ССРИ Назирләр Советинин «Орта үмумтәһсил мәктәбләри шакирдләринин истеһсалат тәлимини јахшылашдырмаг һаггында» 1961-чи ил 9 ијун тарихли гәрарына әсасән апармалыјыг. Орада ССРИ Назирләр Совети мүәјјән етмишдир ки, орта мәктәбдә пешә тәли-

¹ Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 68.

ми үч илдә (IX—XI синифләрдә) һәјата кечирилмәлидир. Шакирдләрин илк пешә тә'лими — бир җајда олараг мүәссисәләрин тә'лим сехләриндә, мәктәб вә мәктәбләрарасы тә'лим-истеһсалат е'малатханаларында, шакирд бригадаларында, тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфатларында группәләләр шәклиндә апарылмалыдыр. Пешә тә'лиминин баша чатдырылмасы илә јанашы, шакирдләр мүәссисәләрин истеһсалат сехләриндә, тикинтиләрдә, совхозларда вә колхозларда, мәишәт хидмәти мүәссисәләриндә, мәдәнијјәт очагларында вә башга тәшкилатларда, һәбелә мәктәбләрин тәдрис-тәчрүбә тәсәррүфатларында өз ихтисаслары үзрә башлыча олараг, јени техника илә вә габагчыл истеһсалат тәчрүбәси әсасында ишләмәлидирләр.¹ Көрүндүјү үзрә пешә өјрәтмәнин ики мәрһәләдә јеринә јетирилмәси нәзәрдә тутулур. Биринчи мәрһәләдә нәзәри вә әмәли истеһсалат тә'лиминә һәлледиҗи јер верилир ки, бу да, шакирдләрин мәһсулдар әмәји әсасында тәшкил едилир. Икинчи мәрһәләдә исә һәлледиҗи јер шакирдләрин мәһсулдар әмәјинә верилир вә бу да нәзәри вә әмәли истеһсалат тә'лими илә мүшајиәт едилир. Башга сөзлә, биринчи мәрһәләдә шакирдләр сечдикләри пешәјә даир нәзәри вә әмәли һазырлыг алыр вә мүмкүн гәдәр истеһсалатда чалышырлар; икинчи мәрһәләдә исә, истеһсалатда чалышараг, мәһсулдар әмәклә мәшғул олур вә өјрәндикләри пешәјә олан һазырлығы тәкмилләшдириләр.

Һәр бир мәрһәләнин мүддәти өјрәнилән пешәнин сәчијјәсиндән, садә вә мүрәккәблијиндән асылыдыр. Пешәләр үзрә тәрбиә едилән програмларда бу мәрһәләләрин мүддәти, тәхмини олараг кәстәрилир; лакин мәктәбләрә ихтијар верилир ки, јерли шәраит вә имканлардан, һәмчинин пешәләрин сәчијјәсиндән асылы олараг һәмин мәрһәләләрин мүддәтини өзләри тәјјин етсинләр.

Биринчи мәрһәлә X синифдә дәрс илинин орталарына дәк, чох чәтин пешәләр өјрәдилдикдә исә дәрс илинин сонунадәк узадыла биләр.

Истеһсалат тә'лиминин биринчи мәрһәләсиндә шакирдләрә пешәјә аид олан бачарыглары мәнимсәтмәк, аләтләрлә рәфтар етмәји өјрәтмәк, онлара пешә әмәлијјатыны ичра етмәк үчүн машин вә дэзкаһлары идарә етмәк бачарыгы ашыламаг мәгсәди илә әмәли тәмринләрә (чалышмалара) даһа чох јер верилир. Пешә әмәлијјаты-

ны өјрәнмәк просеси кетдикчә мүрәккәбләшән вә әмәли олараг фәјдалы мәһсулун истеһсалына сәрф едилән комплекс (мүрәккәб) ишләрин ичрасы илә әлағәдар апарылмалыдыр.

Истеһсалат тә'лиминин нәзәри вә әмәли һиссәләри арасында, һәмчинин истеһсалат тә'лими илә тә'лим арасында сых әлағә јаратмаг лазымдыр ки, шакирдләр әмәли тәмринләри вә истеһсалат әмәјини шүүрлу ичра етсинләр.

Биринчи мәрһәләдә истеһсалат тә'лими, әсас е'тибары илә мәктәб вә мәктәбләрарасы тә'лим-истеһсалат е'малатханаларында вә јахуд истеһсалат мүәссисәләри нәздиндә тәшкил едилән тә'лим сехи, тә'лим шө'бәси вә с.дә апарылыр. Истеһсалат тә'лиминин икинчи мәрһәләсиндә, јә'ни шакирдләр пешә үзрә әлдә етдикләри вәрдишләри тәкмилләшдириб, мәһсулдар әмәклә мәшғул олдуглары заман онлар истеһсалатда мүәсир тәләбләрә ујғун тәһиз едилмиш иш јерләриндә ишләмәлидирләр.

Истеһсалат тә'лиминин икинчи мәрһәләсиндә шакирдләрин мүстәгил ишләмәләринә хусуси фикир вермәк лазымдыр; истеһсалат пешәсинә јијәләндикчә, шакирдләрин көрдүјү ишләрин кејфијјәтинә вә сүр'әтинә верилән тәләби артырмаг лазымдыр.

Истеһсалат тә'лиминин биринчи мәрһәләсиндә шакирдләр сечдикләри пешәјә аид олан әсас билик вә әмәлијјаты өјрәндикдән сонра контрол әмәли ишләр ичра етмәли вә хусуси фәнләр үзрә имтаһан вермәлидирләр. Бунларын әсасында шакирдләрә пешә үзрә ихтисас дәрәчәси верилир. Бу исә шакирдләрә мүәјјән едилмиш мигдарда зәһмәт һаггы алмагла мәһсулдар әмәкдә иштирак етмәк һүгугу верир.

Истеһсалат тә'лиминин икинчи мәрһәләси XI синфин икинчи јарым илиндә шакирдләрин икинчи дәфә имтаһан вермәси илә баша чатдырылыр вә нәтичәдә сечдикләри пешә үзрә онлара мүәјјән (әввәлки ихтисас дәрәчәсинә нисбәтән даһа јүксәк) ихтисас дәрәчәси верилир.

Дүзкүн бир сүрәтдә тәшкил едилмиш истеһсалат тә'лими вә хусусилә истеһсалат мүәссисәләриндә шакирдләрин мәһсулдар әмәји кәнч нәсли коммунизм руһунда тәрбијә етмәк үчүн, онлары әмәјә коммунист мүнәсибәти бәсләмәк руһунда јетишдирмәк үчүн сон дәрәчә гүввәтли бир васитәдир.

3. Истеһсалат тә'лими системләри. Истеһсалат тә'лими системи дедикдә, бу вә ја башга пешәјә аид олан бачарыг

¹ Бах: «Азәрбајҗан мұәллими» гәзети, 11 июл, № 47, 1961.

вэ вэрдишлэрин шакирдлэрэ ашыланмасы үчүн тәшкил едилэн тәмринлэрин мүэјјән мәзмун вэ гәјдада тәнзими нәзәрде тутулур. Өјрәдилән пешәлэрин садә вэ мүрәккәблијиндән, һәмчинин шәраитдән вэ устанын һазырлығындан асылы олараг, истехсалат тәлиминдә мүхтәлиф системләр тәтбиг едилир. Истехсалат тәлими үзрә тарихән илк мүтәшәккил систем әшја системи һесаб олунур. Бу системин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, шакирдләр өјрәндикләри пешәјә аид әмәли вәрдиш вэ бачарыглары бир сыра фәјдалы мәмулат һазырламаг (мәсәлән, дүлкәрлик пешәси үзрә стол гәјырмаг) просесиндә әлдә едирләр. Бурада һазырланан мәмулат дидактик гәјдаја ујғун олараг сечилир. Шакирдләрә әввәлчә даһа садә мәмулат, сонра исә тәдричән тәхноложи чәһәтдән даһа мүрәккәб мәмулат һазырладылар. Бу системин мүсбәт чәһәтләриндән бири одур ки, бу вә ја башга дәјәрли бир мәмулат һазырладыгда, шакирд өз әмәјинин нәтичәсини әјани сурәтдә көрүр вә онда истехсалат тәлиминә гаршы даһа чох һәвәс ојаныр. Бундан әлавә бу вә ја башга мәмулатын там һазырланмасынын тәхноложи просесинә јијәләнирләр. Лакин өзүнүн принципиал хүсусијјәтләринә көрә әшја системи, әсасыны әл әмәји тәшкил едән кустар истехсалаты үчүн сәчијјәвидир. Машынашмыш истехсалат фәһләнин әмәјини мәзмун вә сәчијјә етибары илә дәјишидирир. Белә фәһләнин ихтисас үзрә һазырлығынын чох мүһүм һиссәсини даим тәкмилләшмәкдә олан машын вә механизмләр идарә етмәк үчүн зәрури һесаб едилән бачарыг вә вәрдишләр тәшкил етмәлидир. Бундан башга мәмулатын һазырланмасы тәхноложиясы тәкмилләшә. Ејни мәмулаты истехсал етмәк үчүн мүхтәлиф пешәјә малик олан фәһләләр ишә чәлб едилир. Маһын вә механизмләрдән сәмәрәли истифадә етмәк вә әмәк мәнсулдарлығыны артырмаг мәгсәди илә бүтөв бир мәмулаты бир нәфәр дејил, онун һиссәләрини мүхтәлиф фәһләләр һазырлајырлар.

Белә олдугда фәһләдән там олараг бир мәмулаты һазырлаја билмәк дејил, һәмин пешә үзрә елә бачарыглара јијәләнмәк тәләб олунур ки, мүхтәлиф мәмулатын истехсалатында тәтбиг едилә билсин. Белә һазырлыг исә әлагәдар машын вә механизмләрин гурулуш вә иш гәјдаларыны, вә еләчә дә тәхноложи просесләр нәзәријјәсинин әсасларыны өјрәнмәклә әлдә едилир.

Мәһз машынашдырылмыш истехсалатын белә тәләб-

ләринә әсасән истехсалат тәлиминдә башга бир систем — әмәлијјат системи ирәли сүрүлмүшдүр. Бу системи кечән әсрин 60-чы илләринин сонунда Москва тәхники мәктәбинин истехсалат тәлими мүәллимләри ирәли сүрдүкләриндән она пешә тәһсили тарихиндә «рус системи» дејирләр. Онлар илк дәфә олараг дүлкәрлик, чилинкәрлик, харратлыг вә с. пешәләрә мәнхус мәмулат истехсал етмәк үчүн фәһләләрин (пешәкарларын) истифадә етдикләри әмәлијјаты мүәјјәнләшидириб, елми нөгтеји-нәзәрдән тәһлил етмишидиләр. Һәр бир әмәлијјат әһәмијјәти, асан вә чәтин өјрәнилмәси, башга әмәлијјатларла әлагәси чәһәтдән тәдгиг едилмишди. Мәһз белә бир тәдгигатдан сонра өјрәдилән пешәләр әмәлијјатлар үзрә тәнзим едилмиш, онларын програмы тәртиб едилмишди. Бунунла бәрәбәр истехсалат тәлимини үмуми педагожи әсаслар үзәриндә јенидән гурмаға илк тәшәббүсләр көстәрилмишди. Истехсалат тәлими дөврләрә бөлүнмүш, онун әлвәришли форма вә үсуллары сечилмиш, онун тәшкили вә мадди шәраити әјани вәсаитлә кечилмәси дөврунә вә с. көрә мүәјјән дәрәчәдә ајдынлашдырылмышды.

Әмәлијјат системинин мүсбәт чәһәтләри ондан ибарәтдир ки, бурада ихтисаса аид олан әмәлијјат үзрә шакирдләрә бир груп системли бачарыг вә вәрдишләр јетишидирир; тәлим заманы садә әмәлијјатдан башлајыб мүрәккәб әмәлијјата кечмәк мүмкүн олур; шакирдләрә мүрәккәб әмәлијјат үзәриндә мүнтәзәм чалышмалар тәшкил етмәк имканы вә с. јараныр.

Лакин бу чүр мүсбәт чәһәтләри илә бәрәбәр әмәлијјат системинин чидди нөгсанлары да вардыр ки, бу да, һәр шөјдән әввәл, тәлимин истехсалатдан ајрылмасындан ибарәтдир. Шакирдләрин әмәлијјаты өјрәнән вахт мәмулат һазырламамасы, онларда тәлимә гаршы марәгы азалдыр.

Белә бир чидди нөгсан истехсалат тәлиминин башга бир системини әмәлијјат-әшја системини ирәли сүрмүшдүр ки, бу да маһијјәт етибары илә «әмәлијјат» вә «әшја» системләринин бирләшмәсиндән ибарәтдир. Бу системин маһијјәти шакирдләрә әввәлчә пешәјә мәнхус олан әмәлијјат системини өјрәтмәк, сонра исә мәмулат һазырламаг јолу илә ону пешәјә аид вәрдиш вә бачарыгларла силаһландырмагдан ибарәтдир.

Истехсалат тәлими тарихиндә даһа бир системин тәтбиг едилмиш олдугуну демәлијик. Бу вахтилә Мәркәзи

Эмэк Институту (Центральный Институт Труда) тәрәфиндән ирәли сүрүлән вә ЦИТ системи ады илә мәшһур олан системдир. Бурада шакирдләрн пешәжә һазырланмасы просеси мәрһәләләрә бөлүнүр: биринчи мәрһәләдә шакирдләрә «һиһазларла ишләмәк ғајдаларына даир тәмринләр тапшырылырды» (мәсәлән, чәкич вурмағы өјрәтмәк үчүн «бош әллә» чәкич вурмағ тәмринләри апарылырды); икинчи мәрһәләдә шакирдләрә әмәлијјат (мәсәлән, чәкич вурмағ, тахта кәсмәк, јонмағ вә с.) өјрәдилирди; үчүнчүдә мүстәгил оларағ садә мәмулат һазырлаја билмәк үчүн комплекс әмәлијјат өјрәдилирди. Бу систем биринчи бешиллик дөврүндә фәһлә һазырлығында мүсбәт рол ојнады, лакин сонралар бу систем арадан чыхарылды. Чүнки бурада әмәлијјат шакирдә механики сурәтдә өјрәдилдиндән шүүрлу оларағ пешә өјрәнмәји тәмин етмирди.

Истеһсалат тәлиминин әсас системләриндән бири дә, сон заманлар пешә-техники мәктәбләрдә чох кениш тәтбиг едилән әмәлијјат-комплекс системидир. Бу систем үзрә тәлим ашағыдакы ғајдада апарылыр. Истеһсалатда тәһлүкәсизлик техникасы вә пешә илә үмуми танышлығ мәгсәди илә кечилән 2—3 мәшғәләдән сонра шакирдләрә садәдән мүрәккәбә доғру кечән әмәлијјат өјрәдилир. Һәр бир әмәлијјатын үзәриндә, онун мүкәммәл өјрәнилмәсинәдәк чалышмалар апарылыр. Нөвбәти һәр үч әмәлијјат өјрәнилдикдән сонра газанылан вәрдишләр комплекс ишләр үзәриндә тәкмилләшдирилир. Бурада, шакирдә әввәлчә садә, сонра исә кетдикчә мүрәккәбләшән комплекс ишләр верилир, нәтичәдә шакирдләр мүхтәлиф мәмулатын гурулушундан, прогрессив техноложии просесин тәтбигиндән баш чыхармаға алышыр вә тәдричән ади фәһләләрин ишләдији шәраитдә истеһсалат тапшырығларыны јеринә јетирмәји өјрәнирләр. Комплекс ишләр дедикдә елә истеһсалат тапшырығларынын јеринә јетирилмәси нәзәрдә тутулур ки, орада һәм мүхтәлиф әмәлијјатын бир-бири илә әлағәдар шәкилдә тәтбиги, һәм дә чертјожларын охунмасы, техноложии просесләрин планлашдырылмасы, иш режиминин һесапланмасы, машын вә дэзкаһларын сазлашдырылмасы вә с. өзүнә јер тутсун. Бу систем, нисбәтән тәкмилләшдирилмиш систем олуб мүрәккәб истеһсалат пешәләринин өјрәнилмәсиндә тәтбиг едилир. Бу системин јахшы нәтичә вермәси үчүн тәлим-истеһсалат е'малатханалары вә ја истеһсалатда јарадылмыш тәлим сеһи вә тәлим шө'бәсиндә апарылан ишлә

шакирдләрин истеһсалат шәраитиндә апардығлары мәһсулдар иш арасында мәһкәм әлағә јаратмағ лазымдыр. Јахшы олар ки, шакирдләр өјрәндикләри пешә үзрә илк һазырлығы ја хусуси е'малатханада вә ја истеһсалатын тәлим сеһиндә (шө'бәсиндә) алсынлар, өјрәндикләри пешәжә аид вәрдишләри тәкмилләшдирмәк үчүн исә һәгиги истеһсалат шәраитиндә фәһлә иш јериндән, мүасир машын вә дэзкаһлардан истифадә едәрәк мүәјјән мәмулат истеһсал етсинләр.¹

Бу системләрдән һансыны истеһсалат тәлиминдә ишләтмәјин мәсләһәт көрүлмәси мәсәләсинә кәлдикдә бу иш пешә өјрәдән устанын һазырлығындан, өјрәнилән пешә үчүн лазым олан вахтын мигдарындан вә с. асылыдыр. Орасыны унутмағ олмаз ки, әмәлијјат-комплекс системи даһа мүкәммәл системдир, лакин бунунла ишләмәк үчүн чох вахт лазымдыр. Бу систем орта мәктәбләрдә тәтбиг едилдикдә шакирдләрин истеһсалат тәлиминин икинчи мәрһәләсиндә мәһсулдар әмәјә чәлб едилмә иши чәтинләшир. Она көрә дә әмәлијјат-комплекс системи мәһз мүмкүн олан тәғдирдә тәтбиг едилә биләр. Истеһсалат тәлиминдә, һәмчинин әмәк тәлиминдә әмәлијјат-әшја системи даһа кениш тәтбиг едилир. Шүбһәсиз јени, даһа әлверишли истеһсалат тәлими системи ахтармағ вә јаратмағ инди һәмишәкиндән даһа чох актуал вәзифә кими ғаршыда дурур.

4. Истеһсалат тәлиминин тәшкилат формалары вә үсуллары. Тәлимин бир нөвү олмағ үзрә шакирдләри пешәләр үзрә билик, бачарығ вә вәрдишләрлә сәлаһландыран истеһсалат тәлими дә дидактиканын үмуми әсасларына истинад едир вә етмәлидир. Лакин үмумтәһсил фәһләринин тәшкилат формалары вә үсулларыны механики сурәтдә истеһсалат тәлиминә тәтбиг етмәк фәјдадан артығ зәрәр верә биләр. Тәлимин һәр нөвүндә олдуғу кими, истеһсалат тәлиминдә дә ишин хусусијјәтләри нәзәрә алынмалыдыр. Мәһз она көрә дә истеһсалат тәлиминдә тәтбиг едилән ишин тәшкилат формалары вә үсуллары үмумтәһсил фәһләриндә тәтбиг едилән тәшкилат форма-

¹ Бу мәсәләләр һағгында әтрафлы мәлумат алмағ үчүн ашағыдакы әсәрләрә бах:

1) Истеһсалат тәлими методикасы (Вейсблотун редакторлуғу илә), М. 1953.

2) Г. Г. Душитин. Истеһсалат тәлиминин тәшкили вә методикасы мәсәләләри, М. 1954.

лары вә үсуллары илә вәһдәт тәшкил етсәләр дә мүәјјән хусусијәтләре маликдирләр.

Истеһсалат тә'лиминин тәшкил едилмә формалары ишин мазмуну, өјрәнилән пешәнин садә вә мүрәккәблији, хусусилә үзәриндә пешә өјрәдилән истеһсалатын хусусијәтләри илә сых сурәтдә бағлыдыр. Бу нөгтеји-нәзәрән сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты истеһсалатында пешә тә'лиминин мүхтәлиф тәшкилат формалары тәтбиг едилир.

Онлардан бири фәрди шакирдлик формасыдыр. Фәрди шакирдлик формасынын чох гәдим тарихи вардыр. Һәлә орта әсрләрдә пешә өјрәнмәк үчүн кәнч, шакирд сифәтиндә пешәкар устаја тәһким олунур вә узун мүддәт онун әли алтында ишләрдә: онун әмәк тапшырыгларыны, чох заман онун һәтта мәишәтә даир тапшырыгларыны јеринә јетирәрди, устанын сәнәтинә јијәләнмәк үчүн онун иш гајдаларына бахар вә өјрәнмәјә чалышарды. Уста шакирдинә пешә өјрәтмәк һаггы олараг, ону өз јанында чәтин, ағыр бир вәзијәтдә ишләдир вә она әмәк һаггынын чох аз һиссәсини верирди ки, бу да устанын өз шакирдини истисмар етмәсиндән башга бир шеј дејилди. Беләликлә, шакирди узун мүддәт истисмар етмәк, һәмчинин јашадығы јердә рәғибсиз ишләмәк мәгсәди илә пешәкар уста она тәһким олунан шакирдин пешәјә јијәләнмәсини 7—8 ил сүрүндүрүрдү. Белә бир иш шәраитиндә шакирдлә өз устасы арасында зиддијәтләр, чәкишмәләр әмәлә кәлирди.

Фәрди шакирдлик формасы һәм дә мүасир сәнаје истеһсалатында тәтбиг едилир. Капиталист сәнајесиндә бу системин тәтбиги јенә дә истисмарла әлағәдардыр, чүнки устабашыја тәһким едилән кәнч 6—8 ил пешә өјрәнмәјә вадар едилир, әслиндә исә онун әмәјиндән башгалары мәнфәәт көтүрүрләр.

Фәрди шакирдлик формасындан социалист сәнајесиндә дә истифадә олунур. Лакин бу системлә кәнчләре ғыса бир мүддәт ичәрисиндә сәнаје истеһсалатынын нисбәтән асан пешәси өјрәдилир.

Социалист сәнајесиндә бу иш формасы ашағыдакы гајдада тәтбиг олунур. Истеһсалата шакирд сифәти илә чәлб олунан кәнч һазырлыглы фәһләјә — устаја тәһким едилир; уста исә шакирди дэзкаһла таныш етдикдән сонра һәр күн она гүввәси чатан вә бачара билдији тапшырыглар верир. Шакирд устанын иш гајдаларына бахабаха вә она верилән тапшырыглары ичра едә-едә тәдри-

чән, 4—6 ај мүддәтиндә пешәјә јијәләнир вә нәһајәт, имтаһан вериб мүәјјән дәрәчәдә ихтисас газаныр.

Бу иш формасынын нөгсанлы чәһәти ондадыр ки, устанын шакирдә вердији истеһсалат тапшырыглары чох заман чари ишләрдән асылы олур вә она көрә дә дидактик чәһәтдән дүзкүн тәшкил едилә билмир. Бундан башга шакирдин устадан өјрәндији әмәлијјат үзәриндә чалышмасы үчүн ајрыча дэзкаһ олмадығындан, уста исә өз дэзкаһыны планлы истеһсалат тапшырығыны јеринә јетирмәк үчүн ишләтмәјә мәчбур олдуғундан, шакирд чох заман, устанын јанында дуруб, мүхтәлиф истеһсалат әмәлијјатыны мүшаһидә етмәклә мәшғул олур, вахтдан сәмәрәли истифадә едә билмир, өјрәндији әмәлијјат үзәриндә чалыша билмир. Ишин бу тәшкилат формасынын бир чатышмајан чәһәти дә ондадыр ки, пешә үзрә мүһүм әмәлијјаты шакирдә дидактик гајдада өјрәтмәк, һәмчинин өјрәнилән пешәнин нәзәри мәсәләләри илә шакирди таныш етмәк хејли чәтинләшир. Бүтүн бунлара бахмајараг, фәрди шакирдлик формасындан һазырда истеһсалат тә'лиминдә истифадә едилмәкдәдир.

Истеһсалат тә'лими кечән орта мәктәпләримиздә бу иш формасындан истифадә едирләр. Бунун үчүн јүксәкихтисаслы фәһләјә ону әсас ишиндән ајырмадан бир вә ја ики шакирд тәһким олунур вә онлар бу фәһләнин рәһбәрлији алтында мүәјјән пешәјә јијәләнир. Шакирдләр тәк-тәк фәһләләрдән ибарәт олан бригадалара да тәһким олунурлар ки, бу да фәрди шакирдлик формасына дахилдир.

Бригада шакирдлијиндә исә бир вә ја бир-биринә јахын ики пешә үзрә һазырланан 12—15 шакирддән ибарәт (бә'зи чәтин пешәләр үзрә 6—8 шакирд дә ола биләр) бригада тәшкил едилир. Бригадаја әсас ишиндән азад едилмиш, јүксәкихтисаслы фәһлә, уста вә ја техник рәһбәрлик едәрәк, шакирдләре истеһсалат тә'лими верир.

Шүбһәсиз, бу формаларын һәр биринин өзүнә көрә гижәти вардыр. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, истеһсалат тә'лиминин биринчи мәрһәләсиндә бригада шакирдлији формасы мәгсәдә даһа мувафигдир, чүнки бу ја мәктәбин истеһсалат е'малатханасында, ја да истеһсалатын тә'лим сехиндә (тә'лим шө'бәсиндә) әсас иши шакирдләре истеһсалат тә'лими верән устанын, фәһләнин, техникин тә'лиматчынын рәһбәрлији алтында даһа кејфијјәтли нәтичә верир. Истеһсалат тә'лиминин илк дөврүндә бригада шакирдлијинин әһәмијјәти һәм дә ондан ибарәтдир

ки, бу формада өйрәнилән пешәнин һәм дә нәзәри мәсәлә-ләринә даир шакирдләре җахшы мә'лумат вермәк олур. Мәһз она көрә дә истеһсалат тә'лимини бригада ша-кирдлији формасында җахшы тәшкил етмәк үчүн, мүмкүн гәдәр истеһсалат нәздиндә тә'лим сехи вә җа тә'лим шө-бәси җаратмаг лазымдыр.

Истеһсалат тә'лиминин икинчи мәрһәләсиндә, җә'ни өйрәнилән пешәнин тәкмилләшдирилдији дөврә исә фәр-ди шакирдлик формасы даһа әлверишли һесаб едилир. Чүнки һәр шакирд устанын нәзарәти алтында олмалы-дыр. Истеһсалат тә'лиминин бу тәшкилат формалары кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирилмәси үзрә олан пешәләри (тракторчу, комбайнчы вә с.) өйрәтмәк үчүн дә тәтбиг едилә биләр.

Кәнд тәсәррүфаты истеһсалатында истеһсалат тә'лими үчүн тәтбиг едилән әлверишли иш формалары шакирд истеһсалат бригадасы вә тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфатыдыр. Тәчрүбәдә әтрафлы бир сурәтдә сынагдан чыхмыш олан бу формалар инди өлкәмизин бир чох җерләриндә тәтбиг едилмәкдәдир.

Шакирд истеһсалат бригадасы истеһсалат тә'лиминин бир формасы кими, илк дөфә 1955-чи илдә Ставропол вилајәти Ново-Александровка районү Григореполис кәнд орта мәктәбиндә җаранмышдыр. Бу иш формасында ша-кирдләр ашағыдакы җајдада тәшкил олунурлар. Орта мәктәбин җухары синиф шакирдләриндән ибарәт истеһ-салат бригадасы җараныр вә бу бригада колхозун башга истеһсалат бригадалары илә ејни һүгуга малик олур. Бригадаја дахил олан шакирдләр колхозчу һесаб едилә-рәк әмәк китабчасы алырлар. Колхоз, шакирд истеһсалат бригадасы үчүн саһә ајырыр, бригадаја кәнд тәсәррүфаты ишләри апармаг үчүн лазыми мигдарда тохум, кәнд тә-сәррүфаты машинлары вә с. верир, онлара агроном гүв-вәси илә җардым едир. Бригадада шакирдләрин сајы чох олдугда бригада бир нечә мангаја бөлүнүр вә һәр манга үчүн иш саһәси ајрылыр. Бригада саһәдә агротехники җајдаја риајәт етмәклә кәнд тәсәррүфаты ишләри апарыр, шакирдләр тәртиб едилмиш мүәјјән режимлә тәһсилдән ајрылмадан, күндә 2—4 саат һәмин саһәдә ишләјирләр. Әлдә едилән мәһсул колхоза тәһвил верилир, шакирдләре исә әмәккүн һесабы илә җа мәһсул, җа да әмәк һаггы вери-лир. Беләликлә, шакирдләр әмәли олараг кәнд тәсәррү-фаты пешәләринә јијәләнирләр.

Мәктәбдә җухары синиф шакирдләринин сајы аз ол-дугда орада бригада дејил, манга тәшкил едилир вә кол-хозун мүәјјән бригадасынын һеј'әтинә дахил едилир.

Тәдрис-тәчрүбә тәсәррүфаты формасы исә 1957-чи илдә РСФСР-ин Рјазан вилајәтиндә мејдана чыхмышдыр. Бурада шакирдләрин истеһсалат тә'лими ашағыдакы җај-дада гурулур.

Мәктәб колхоздан мүгавилә әсасында мүәјјән торпаг саһәси (бағ вә ферма да ала биләр) алыр. Бу саһә мәк-тәбин имканларындан асылы олараг, 25—30 гектар вә 100—150 гектара гәдәр ола биләр. Колхоз мәктәбә тохум, күбрә, кәнд тәсәррүфаты машинлары вә с. верир. Мәктәб һәмин саһәдә (бағда, фермада) кәнд тәсәррүфаты ишлә-рини тәсәррүфат һесабы илә тәшкил едир. Саһәдән алы-нан мәһсул колхоза тәһвил верилир. Колхоз исә мәктәбин саһәдә сәрф етдији әмәјин дәјәрини әмәккүн һесабы илә өдәјир.

Бу формаларын бир чох мүштәрәк чәһәтләри вардыр. Бунларын һәр бириндә мәктәб колхоздан саһә алыр, шакирдләр бригадалар вә мангалар тәшкил едәрәк ишлә-јирләр, һәр бригада вә мангада көрүлән кәнд тәсәррүфа-ты ишләрини колхоз машин, тохум, күбрә вә с. илә тә'-мин едир, һәр икиси топладыгы мәһсулу колхоза верир вә шакирдләр әмәккүн һесабы илә әмәк һаггы алырлар. Бу-нунла бәрабәр бу формалары фәргләндиран чәһәтләр дә вардыр. Биринчи формада бригада колхозун тәркибинә дахил олур, икинчи формада исә бригада вә җа манга өз мүстәгиллијини муһафизә едиб мәктәб нәздиндә тәшкил олунур. Биринчидә бригада үзвләри саһәдә ишләмәли-дирләр, икинчидә мәктәбин бүтүн шакирдләрини ишә чәлб етмәк олар. Биринчинин үстүнлүјү ондадыр ки, бри-гада колхозун тәркибиндә олдуғундан шакирдләр тәчрү-бәли колхозчуларла тез-тез тәмасда олурлар, онларын тәрбијәви тә'сиринә мә'руз галырлар, икинчидә исә ша-кирдләри колхозчуларла көрүшдүрмәк үчүн ајрыча тәд-бирләр көрмәк лазымдыр. Икинчинин үстүнлүјү ондадыр ки, мәктәб шакирдләрин һәм тәһсили вә һәм дә мәһсул-дар әмәјинин тәшкилатчысыдыр, тәсәррүфат мәктәб нәз-диндә вә мүстәгил олдуғундан бурада истеһсалат тә'ли-мини тәшкил етмәк үчүн даһа кениш имканлар вардыр, чүнки бурада бүтүн ишләр мәктәбин үмуми тә'лим-тәр-бијә планына әсасән гурулур.

Шүбһәсиз, бу формаларын ирәли сүрүлмәси тә'лимлә

мәһсулдар әмәји бирләшдирмәк јолунда (кәнд мәктәбләриндә) атылан чох бөјүк бир аддым, газанылан чох бөјүк педагожи мүвәффеҗијәт кими гижәтләндирилмәлидир. Мәһз она көрә бу формалар инди өлкәмизин бүтүн республикаларында тәтбиг олунур. Јакин бу формаларын тамамилә тәкмилләшмиш олдуғуну сөјләмәк доғру олмаз. Бу иш формалары мәктәбләримизин ислаһаты һаггында чыхарылан дөвләт Ганунундан әввәл әмәл кәлмиш олдуғларындан, тәбиидир ки, һәммин Ганунун бүтүн тәләбләрини өдәјә билмирләр. Мәһз она көрә дә Ганунун тәләбләрини тә’мин етмәк мәгсәди илә бу ишин тәшкили формаларынын тәкмилләшдирилмәси, бу сәһәдә јени-јени формалар арашдырылмасы зәруридир. Бунун кими дә шәһәр мәктәбләриндә истеһсалат тә’лими үзрә тәтбиг едилән иш формаларынын да тәкмилләшдирилмәси вә онлар јени-јени формалар әлавә едилмәси ләзымдыр.

Истеһсалат тә’лими үзрә мәшғәләләрин тәшкилинә кәлинчә бунун ашағыдакы үнсүрләрдән ибарәт олдуғуну гејд етмәлијик. Әввәлән, шакирдләр мәшғәлә үчүн тәшкил етмәк ләзымдыр. Бу мәгсәдлә мәшғәләдә иштирак едәнләр гејд олунур, иш јерләри һазырланыр, шакирдләрин һәр биринә иш јери верилир, шакирдләрә иш үчүн тә’лият верилир. Сонра мәшғәлә башланыр; шакирдләр истеһсалат тә’лими мәгсәди илә верилән тапшырығы јеринә јетириләр. Бу дөврә көстәришә еһтијачы олан шакирдләрә ишин кедишиндә дә тә’лият верилир. Мәшғәләләрин үчүнчү үнсүрү көрүлмүш ишләрин шакирдләрдән гәбул едилмәси вә тә’лим материалынын мәнимсәнилмәси дәрәчәсинин јохланмасындан ибарәтдир. Нәһајәт, шакирдләр арасында, көрүлән ишә даир тәчрүбә мүбадиләси јарадылыр вә мәшғәлә јекунлашдырылыр.

Истеһсалат тә’лими мәшғәләләринин бу чүр тәшкили истеһсалат нәздиндә олан тә’лим сехләринә, тә’лим шө’бәләринә вә мәктәбләрин нәздиндә олан тә’лим-истеһсалат е’малатханаларына хасдыр. Мәшғәләләр фронтал шәкилдә апармаға имкан олдуғда бурада да дәрсин мүхтәлиф типләриндән (контрол дәрс, бачарығлары мөһкәмләндирән дәрс вә с.) истифадә етмәк мүмкүндүр.

Истеһсалат тә’лими мәшғәләләринин бу чүр тәшкили, өзүнә мөхсус хүсусијәтләрини нәзәрдә сахламағ шәрти илә, кәнд тәсәррүфаты истеһсалаты үзрә шакирд истеһсалат бригадаларында вә тә’лим-тәчрүбә тәсәррүфатларында да тәтбиг едилә биләр. Бурада тәшкил блунан истеһса-

лат тә’лими мәшғәләләриндә шакирдләрин мәшғәлә әтрафында тәшкили, онлара истеһсалат тапшырығы верилмәси, көрүлмүш ишләрин гәбул едилмәси, мәшғәләјә јекун вурулмасы истеһсалат тә’лими үзрә тәшкил едилән мәшғәләнин әсас үнсүрләри олмалыдыр.

Истеһсалат тә’лиминдә тәтбиг едилән үсуллар кәлинчә, әмәк тә’лиминдә олдуғу кими, бурада да мүәллимин шәрһи вә мүсаһибәси, әмәк просесләрини нүмајиш етдирмәси, мүхтәлиф чалышмалар вә шакирдләрин мүстәгил ишләмәләриндән истифадә едилир. Бунлардан башга шакирдләрин мүстәгил мүшаһидәләрини тәшкил етмәк, онлары истеһсалат-техники сәнәдләр үзәриндә ишләтмәк, истеһсалат экскурсијалары кечирмәк, әлағәдар истеһсалатын техноложии просесләрини нүмајиш етдирән кино-филмләр көстәрмәк вә с. кими ән вачиб үсуллар ишләдилир.

Истеһсалат тә’лими үсуллары һаггында тә’лият вермәк (инструктаж) үзәриндә ајрыча дајанмағ истәрдик. Бурада тә’лиматын ролу бөјүкдүр. Бу үсулун маһијәти — шакирдләрә әмәк тапшырығларынын ичрасына даир ја шифаһи, ја да јазылы мә’лумат вермәкдән ибарәтдир.

Сәчијәсинә көрә тә’лият ики чүр ола биләр: кириш тә’лиматы вә чари тә’лият.

Кириш тә’лиматы әмәк тапшырығынын ичрасына башламаздан әввәл верилир. Белә тә’лият ја фронтал олуб, синфин бүтүн шакирдләрини әһатә едир, ја да синиф бригада вә ја мангалара бөлүнмүшсә, бунларын һәр бири үчүн ајрыча апарылыр ки, бу да ишин сәчијәсиндән асылыдыр. Һәр бир һалда, кириш тә’лиматы гаршыда дуран вә ичра едиләси әмәк тапшырығынын үмуми ичра үсулларыны, гаршыја чыха биләчәк четинликләри јох етмәк јолларыны шәрһ едир, көрүләси иши даһа шуурлу ичра етмәк үчүн онун нә кими елми әсаслары олдуғуну, бурада һансы биликләрдән истифадә едиләчәјини шәрһ етмәлидир.

Чари тә’лиятдан данышдығда бу да ишин кедишиндә шакирдләрин диггәтини әмәк тапшырығынын бу вә ја башга чәһәтинә чәлб етмәк мәгсәди илә верилир. Бу тә’лият һәм фронтал, һәм дә фәрди ола биләр. Чари фронтал тә’лият бүтүн ишләјән шакирдләрин диггәтини, ишдә бурахылан типик сәһвләрә чәлб етмәк зәруријәти доған заман верилир. Белә һалларда шакирдләрин (бригада, манга вә ја групун) иши дајандырылыр вә онлара

изаһат верилир. Ишин кедишини поэмамаг үчүн бу чүр тәлимата тез-тез әл атмаг олмаз.

Ишин кедишиндә чари фәрди тәлимата даһа чоһ јер вермәк олар, чүнки белә тәлимаһт мәһз тәлимата еһтијачы олан шакирдә верилир. Кириш тәлиматындан сонра шакирдләр иш јерләринә кедир, һәр кәс фәрди олараг истеһсалат тапшырығыны јеринә јетирмәклә мәшғул олмаға башлајыр. Бу заман, тәбиидир ки, мүәллим һәр бир шакирдә тәк-тәк јанашыр вә тапшырығы јеринә јетирмәјә нә чүр башладығыны мүшаһидә едир, еһтијачы оланлара әләвә көстәриш верир вә беләликлә, мәшғәләнин сонунадәк тәлимаһт давам едир. Бу вә ја башга һәр һансы тәлимаһтда тәһлүкәсизлик техникасы гајдаларына ајрыча диггәт вермәк лазымдыр.

Истеһсалат тәлиминдә шакирдләрин мүвәфғәјјәтләринин һесабланмасына хүсуси јер верилмәлидир. Бу мәгсәдлә чари мүшаһидәдән кениш истифадә етмәк, еләчә дә сорғу тәтбиг етмәклә һәр шакирдин көрдүјү ишә гижмәт верилир. Јухарыда дејилдији кими, рүбүн сонунда шакирдләрин һамысына јохлама (әмәли) тапшырығы верилир вә гижмәтләндирилир. Белә тапшырыглар адәтән рүб мүддәтиндә өјрәнилмиш бүтүн әмәлијјатын јекунундан ибарәт олмалыдыр. Илин сонунда, хүсусән истеһсалат тәлиминин тамамланмасы мүнасибәти илә шакирдләрә ихтисас үзрә јохлама тапшырығы (мүәјјән мәмулат истеһсалы) верилир вә онун јеринә јетирилмәси, һәм сәрф олунан вахт, һәм дә ишин (мәмулатын, һиссәјин) кејфијјәти нәзәрә алынараг имтаһан комиссијасы тәрәфиндән шакирдә мүәјјән ихтисас дәрәчәси верилир. Бу заман шакирдләрин истеһсалат тәлими үзрә тәкчә әмәли һазырлығы дејил, һәм дә нәзәри һазырлығы нәзәрдә тутулмалыдыр.

5. Истеһсалат тәлиминә верилән әсас тәләбләр. Истеһсалат тәлими истәр систем, форма вә үсуллары вә истәрсә дә мәзмуну етибары илә тамамилә коммунист тәрбијәси мәгсәдинә — һәртәрафли инкишаф етмиш коммунизм чәмијјәти гуручулары јетишдирмәјә хидмәт етмәлидир. Бу үмуми тәләб истеһсалат тәлиминин бир нечә әсас вә конкрет тәләбләрә истинад етмәси илә тәмин олуна биләр.

Истеһсалат тәлими мәктәб тәлиминин бир нөвү олмаг етибары илә дидактиканын мәлум принципләринә, тәлимин систематиклијнә вә ардычыллығына, мәнимсә-

нилән билик, бачарыг вә вәрдишләрин мөһкәмлијнә, тәлимдә шакирдләрин фәаллығынын вә мүстәгиллијинин тәмин едилмәси принципинә риәјәт етмәлидир. Лакин бунларла бәрәбәр истеһсалат тәлиминин јүксәк сәвијјәдә тәшкил етмәк мәгсәди илә, онун спесифик хүсусијјәтләри илә әлағәдар олан бир сыра башга тәләбләрә дә риәјәт едилмәси шәртдир. Бунлар ашағыдакылардан ибарәтдир:

а) Истеһсалат тәлими тәлимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәси әсасында тәшкил олунмалыдыр. Мәлум олдуғу үзрә, һәлә 1920-чи илдә икинчи дәрәчәли мәктәбләрин вәзифәләриндән бәһс едәрәк, В. И. Ленин өз ишини билән усталар һазырлығыны елә тәшкил етмәји мәсләһәт көрүрдү ки, онлар кениш үмумтәһсил һазырлығына вә политехник көрүш даирәсинә јијәләнмиш олсунлар.

Бу мүһүм тәләб мәһз үмуми вә политехник тәлимин истеһсалат тәлими илә вәһдәт тәшкил етмәси шәраитиндә, тәлимлә шакирдләрин мәһсулдар әмәјинин бирләшдирилмәси шәраитиндә јеринә јетирилә биләр. Она көрә дә мәктәб һағгындакы Ганунда тәлимлә мәһсулдар әмәјин әлағәләндирилмәси әсас принцип кими бүтүн тәлим-тәрбијә ишләринин, ејни заманда истеһсалат тәлиминин дә әсасы һесаб едилир.

Истеһсалат тәлиминдә бу принцип мүхтәлиф шәкилләрдә ифадә олунур. Истеһсалат тәлими верән орта мәктәбләрдә шакирдләрин там орта тәһсиллә бирликдә пешә тәһсили алмалары, һәмчинин пешә тәһсилинин нәзәри вә әмәли олараг мәһсулдар әмәк әсасында гурулмасы мәһз һәмин принципин тәтбиги демәкдир. Лакин мәсәлә бунунла битмир. Орта мәктәбләрдә пешә тәһсилинин тәлимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәси әсасында гурулмасынын башга јоллары да вардыр.

Унутмаг олмаз ки, тәлимлә мәһсулдар әмәк арасында сых әлағәнин јарадылмасы зәруријјәти социалист истеһсалатындакы әмәјин хүсусијјәтләриндән доғур. Мәлумдур ки, социалист истеһсалаты јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмиш техниканын вә елмин кениш тәтбиг олунмасы илә сәвијјәләнир. Әкәр фәһлә, машынын бир һиссәсинә чеврилмәк истәмирсә вә әксинә, мүрәккәб машынлары мөһәрәтлә идәрә етмәк, јени-јени техноложии просесләрдән баш чыхарыб онлары тәкмилләшдирмәк истәјирсә өз ишиндә систематик олараг хүсуси вә үмуми тәһсил биликләриндән шүурлу сурәтдә истифадә етмәлидир.

Мәһз буна көрә дә пешә өйрәтмәк мәгсәди илә шакирдләрин мәһсулдар эмәјә чәлб олунмасында елә етмәлијик ки, онлар үмүмтәһсил вә хусуси елми биликләрини эмәк просесиндә тәтбиг етмәји өйрәнсинләр, эмәјә там шүүрлу сурәтдә јанаша билсинләр. Билијин эмәкдә шүүрлу сурәтдә тәтбигини һағлы оларағ, тәлимлә мәһсулдар эмәјин бирләшдирилмәсинин мүәјјән бир шәкли һесаб едирләр.

М. Н. Скаткин һағлы оларағ јазыр ки, тәлимлә мәһсулдар эмәјин сых әлағәсини јаратмағ тәкчә эмәк үчүн дејил, һәм дә тәлимин өзү үчүн чох вачиб бир мәсәләдир. Онун тәдгигаты бу әлағәнин мүсбәт тәсирини ајдын көстәрир: биринчиси, шакирдләрдә билијә јијәләнмәк еһтијачы доғурур, икинчиси, эмәкдә тәтбиг олунан биликләр даһа чох конкретләшир вә һәјатиләшир, үчүнчүсү, елми биликләрлә ишығландырылан эмәк, шакирдләрин эмәли тәчрүбәләринин даһа тез зәнкинләшмәсинә көмәк едир, елми мәфһумларын дәрсдә даһа тез дәрк едилмәси үчүн әлверишли материал олур.¹

Лакин тәлимлә шакирдләрин мәһсулдар эмәји арасында сых әлағә јаратмағы сүн'иләшдирмәк олмаз. Истәһсалат тәлиминдә һәр һансы бир елми гануну өйрәдәркән онун дәрһал тәтбигини баша салмаға чалышмағ вә ја һәр һансы бир эмәк эмәлијјатынын елми әсасларыны орадача арашдырмағ јерсиз олар. Бу әлағә елә олмалыдыр ки, шакирдләр ону һәгигәтән баша дүшсүнләр. Биз мәсәләнин эмәли јолларыны бүтүн фәнләр үчүн бурада шәрһ етмәјәчәјик, чүнки бу хусуси бир мәсәләдир. Лакин ону демәк истәрдик ки, бу әлағә һәм билаваситә вә һәм дә долајы јолла јеринә јетирилмәлидир.

Әлағәнин билаваситә јолла тәлимин дедикдә истәһсалат тәлиминдә үмүмтәһсил биликләриндән шүүрлу сурәтдә истифадә едилмәси нәзәрдә тутулур. Мәсәлән, шакирд истәһсалат бригадаларынын бостанчылығ, бағчылығ үзрә апардығлары кәнд тәсәррүфаты ишләриндә ботаника вә ја кимја үзрә әлдә етмиш олдуғлары биликләрдән истифадә етмәләри, һејвандарлығ ишләри үзрә зоолокија биликләриндән истифадә етмәләри тәлимлә эмәк арасында билаваситә әлағә һесаб едилир.

¹ М. Н. Скаткин, Тәлимин мәһсулдар эмәклә сых әлағәсини һағғында, «Школа и производство» журналы, № 5, М. 1950, сәһ. 4.

Долајы әлағәјә кәлинчә, бу мәфһум үмүмтехники вә хусуси фәнләрдән алынан биликләрлә истәһсалат эмәји арасындакы әлағәни нәзәрдә тутур.

М. А. Жиделев һағлы оларағ јазыр ки, тәбиијјат елмләри илә мәһсулдар эмәк арасында үмүмтехники вә хусуси елмләр дурур. Сон заманларда орта мәктәбләримизин IX—XI синифләри үзрә тәдрис планларына дахил едилмиш олан машиншүнаслығ, электротехника (шәһәр мәктәбләриндә), биткичилик, һејвандарлығ вә кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирилмәси вә електрикләшдирилмәси (кәнд мәктәбләриндә), һәмчинин өйрәдилән пешә вә ихтисасла билаваситә әлағәдар олан хусуси фәнләрин тәдриси мәһз буну көстәрир. Үмүмтәһсил фәнләри илә үмүмтехники вә хусуси фәнләр арасындакы әлағәни шәрһ едәрәк Жиделев јазыр ки, истәһсалат просесләрини елмтехники чәһәтләрдән әсасландыран бу хусуси техники фәнләр елмләрин әсасларына аид ганунлара истинад едир вә онларла шәрһ едилирләр. Лакин тәбиијјата аид ганунлардан техники елмләрдә тәһрид едилмиш, саф һалда дејил, комплекс шәкилдә истифадә едилир, елә бирләшмәләрдә истифадә едилир ки, техниканын вә технолокијанын мүрәккәб һадисәләрини шәрһ едә билсин.¹

Бу нөгтеји-нәзәрдән машиншүнаслығ вә электротехника үзрә олан биликләр физиканын ганунларына истинад едирсә дә, бу ганунлардан комплекс шәкилдә, техниканын һадисәләрини шәрһ етмәјә јарајан шәкилдә истифадә едир.

Үмүмтехники вә хусуси фәнләр машин вә механизмләрин гурулуш вә иш принципләрини системлә өйрәдир, шакирдләр бу вә ја башға эмәк нөвү үчүн мүхтәлиф машинлар олдуғуну, ајры-ајры мәмулатын истәһсалы үчүн мүхтәлиф техноложы просесләр олдуғуну көрүр, аләт вә механизмләрдән истифадә етмәјин гајдаларыны вә с. өйрәнирләр.

Шүбһәсиз, истәһсалат тәлиминдә долајы әлағә даһа кениш јер тутур вә тутмалыдыр, лакин бунун мүвәффијјәтли кетмәси үчүн дә шакирдләрин үмүмтәһсил һазырлығы савијјәсинин јүксәк олмасы шәртдир. Башға сөzlә үмүмтехники фәнләрин јахшы дәрк едилмәси үчүн

¹ Бах: М. А. Жиделев, Тәһсилин мәһсулдар эмәклә бирләшдирилмәси вә әлағәсинә даир, «Школа и производство» журналы, № 3, М. 1960, сәһ. 4.

шакирдлэрин физика, кимја, ријазијат, рэсмхэт, биоло-
жи фэнлэр үзрэ мүкэммэл хазырлыга малик олмалары
лазымдыр.

Белэликлэ, истехсалат тэ'лими мэхз бу принципэ эса-
сэн тэшкил едилдикдэ, мүасир сэнэје вэ кэнд тэсэррүфа-
ты үчүн жүксэк елми вэ политехник көрүшэ малик олан
кадрлар јетишдирмэк олар вэ бу кадрлар кетдикчэ мүрэк-
кэблэшмэкдэ олан истехсалатдан, орада истифадэ олунан
мүрэккэб машин вэ техноложии просеслэрдэн баш чыхара
билэрлэр.

б) Истехсалат тэ'лими, кениш ихти-
сас вэ универсал характер дашыма-
лыдыр. Бу, олдугча мүнүм бир мәсэлэди. Е'тираф
етмэк лазымдыр ки, бир чох һалларда истехсалат тэ'лими
рәһбэрлэри кәнчлэри бу вэ ја башга бир иш јери үчүн
һазырламаг вэ белэликлэ, она даир бир ихтисас үзрэ пе-
шэ өјрәтмэк мәгсәдини күдүрлэр. Буну һеч дэ доғру мәг-
сәд һесаб етмэк олмаз, чүнки мүасир социалист сәнәјеси-
нин вэ кэнд тэсэррүфатынын инкишаф хәтти бурада
нәзәр алынмыр. Мә'лумдур ки, өлкәмиздә завод вэ фаб-
рикләримиз илдән-илә јени-јени мүрэккэб машинларла,
автоматларла тәһиз едилди. Автомат хәтләрин сајы
сүр'әтлэ артыр. Бу автомат хәтләр исә мүхтәлиф
агрегатлардан ибарәт олуб, онларын һәр бириндә ајры-
ајры мүрэккэб техноложии әмәлијјат ичра олунур. Исте-
салатын автоматлашмасы кетдикчә кенишләнир вэ мү-
рәккэбләшир. Истехсалатын бу чүр тәшкили фәһләдән өз
ихтисасы үзрә кениш билик, бачарыг вэ вәрдишләрә ји-
јәләнмэк, истехсалатын технолокијасынын вэ тәшкилинин
елми әсасларынын дәриндән билмәји тәләб едир. Буну нә-
зәрә алараг истехсалат тэ'лими дә елә тәшкил олунма-
лыдыр ки, онун васитәси илә јетишән фәһлә тәкчә иш
јериндә дејил, бир-биринә јахын олан мүхтәлиф иш јер-
ләриндә ишләјә билсинләр, сәчијјә е'тибары илә јахын
олан иш јерләринин бириндән о биринә кечә билсинләр.

Шакирдләрә кэнд тэсэррүфаты үзрә верилән ихтисас
һазырлығынын универсаллығы хүсусилә зәруридир. Мә'-
лумдур ки, колхозларда кэнд тэсэррүфаты ишләри илә
комплекс сурәтдә мәшғул олундуғундан колхозчуларын
узын мүддәт ејни ишлә мәшғул олмасы мүмкүн дејилдир.
Мәсәлән, колхозчу барамағурду бәсләмәклә анчаг јазда,
тәрәвәзчиликлә анчаг јазда вә јајда, памбыгылыгла әса-
сэн апрел ајындан нојабр ајынадәк вә с. мәшғул олур.

Әкәр колхозчу бу сәһәләрин анчаг бири илә мәшғул ол-
мағы бачарыб галан сәһәләрдән баш чыхармазса, о за-
ман онун гүввәсиндән јахшы истифадә едилә билмәз. Бу-
нун кими дә кэнд тэсэррүфатынын механикләшдирилмәси
үзрә олан ихтисасларын да универсаллашмасы лазымдыр.
Мәсәлән, комбајнчы өз ихтисасы үзрә чоху 1—1,5 ај иш-
ләјә биләр. Башга вахтларда о автомашинларда шофер-
лик, тракторчулар бригадасында тракторчу сифәти илә
ишләмәли, механики е'малатханада кэнд тэсэррүфаты
машинларынын тә'мири илә, малгараја механики сурәтдә
јем доғрајан јердә мәшғул ола билмәлидир. Һәмин ком-
бајнчы һәтта биткичилик вә һејвандарлыг ишләри үзрә дә
мүәјјән истехсалат тапшырығына көндәрилә биләр. Тәчрү-
бә көстәрир ки, колхозларда комплекс тэсэррүфатын вә
мүхтәлиф кэнд тэсэррүфаты машинларынын тәтбиги ора-
дакы һәр бир ишчидән кэнд тэсэррүфатынын башлыча
сәһәләриндән баш чыхара билмәји вә бу сәһәдә мүхтәлиф
бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнмәји тәләб едир. Мәһз она
көрә дә кэнд тэсэррүфаты үзрә истехсалат тә'лиминин ән
мүнүм принципләриндән бири кэнд тэсэррүфаты үчүн
кениш профилдә ихтисаслы ишчиләр һазырламагдыр.
Истехсалат тә'лими елә гурулмалыдыр ки, шакирд тар-
лачылыгла бәрәбәр малдарлыгла да, тракторчулугла бәр-
абәр чилинкәрликлә дә мәшғул олмағы бачарсын вә
үмумијјәтлә кэнд тэсэррүфатынын башлыча сәһәләрин-
дән баш чыхара билсин.

в) Истехсалат тә'лиминдә мүасир
машин вә дэзкаһлардан вә габагчыл
әмәк үсулларындан истифадә едилмә-
лидир. Истехсалат тә'лимини шакирдләрә һәр һансы
бир јолла олурса-олсун бир пешә өјрәтмәк кими тәсәввүр
етмәк бөјүк сәһвидир. Истехсалат тә'лими јени машин вә
дэзкаһлар үзәриндә гурулмалы вә шакирдләрә јени ис-
техсалат үсулларыны өјрәтмәлидир. Белә ки, истехсалат
тә'лими нәтичәсиндә мүәјјән бир дәрәжә үзрә ихтисас ал-
мыш кәнчләр мүасир истехсалата кетмәмиш «ихтисасла-
рыны тәкмилләшдирмәк» еһтијачы һисс етмәсинләр.
Истехсалат тә'лими елә тәшкил едилмәлидир ки, шакирд-
ләр јени машин вә дэзкаһлара, јени истехсалат үсулла-
рына, кэнд тэсэррүфаты үзрә агротехники гајдалара јијә-
ләнмәклә, әввәлчәдән жүксәк мәһсул алмаг, әмәк мәһсул-
дарлығыны артырмаг бачарығы вә вәрдишләринә јијәлән-
нә билсинләр. Шүбһәсиз, истехсалат тә'лими шакирдләрә

өйрәндикләри пешәјә даир илк зәрури бачарыг вә вәрдишләр вермәји гаршысына мәгсәд гојур вә бу бачарыг вә вәрдишләр мәһсулдар эмәк просесиндә кетдикчә тәкмилләшдириләчәкдир. Лакин вәзифә ондан ибарәтдир ки, шакирдләри јахшы уста кими јетишдирмәк үчүн онлары әввәлчәдән бу истигамәтдә өйрәтмәјә чалышмалыыг. Тәчрүбә көстәрир ки, бунун үчүн әлверишли шәраитимиз вә кениш имканларымыз вардыр.

г) Истеһсалат тә'лими тәрбијә мәгсәдләринә табә едилмәлидир. Јухарыда гејд олундуғу кими, истеһсалат тә'лими мәһсулдар эмәк үзәриндә гурулмалыдыр. Буну белә баша дүшмәк лазымдыр: шакирдләрә пеишә өйрәдәркән онлара верилән эмәк тапшырыглары мадди олмајан чалышмалардан, сырф «тәлим» мәгсәди дашыјан тәмринләрдән дејил, елә ишләрдән ибарәт олмалыдыр ки, шакирдләрин сәрф етдикләри эмәјин нәтичәсиндә мүәјјән дәјәри олан мәмулат вә ја һиссәчикләр истеһсал едилсин. Буну әсас тутараг, чох заман истеһсалат тә'лиминдә, хүсусән кәнд јерләриндә, шакирд истеһсалат бригадаларынын ишиндә игтисади чәһәт, јә'ни истеһсалат тә'лими нәтичәсиндә мүмкүн гәдәр чох мәһсул әлдә етмәк вәзифәси өн плана кечир, нәтичәдә истеһсалат тә'лиминин әсас мәгсәди унудулмуш галыр. Н. С. Хрушшов јолдаш эмәјин мәктәбләримизә дахил едилмәсинин мүсбәт нәтичәләрини көстәрәрәк, гејд едир ки: «Инди эмәк мүхтәлиф формаларда мәктәб һәјатына мөһкәм дахил олмаға башлајыр. Бир чох шакирд истеһсалат бригадаларында, тә'лим тәсәррүфатларында, мүәссиләрдә, колхозларда вә совхозларда мәктәблиләрин ишләмәси бизим һаымызы севиндирир. Бу јахшыдыр ки, мәктәблиләр чәмијјәт үчүн фәјдалы мәһсуллар һазырлајырлар.

Лакин шакирдләрин эмәјинин әһәмијјәти һеч дә онунла битмир ки, онлар ишләјиб мәһсул һазырлајырлар. Башлыча чәһәт чәмијјәт үчүн фәјдалы олан эмәјә кәнчләрдә мәһзбәт тәрбијә етмәк мәгсәди илә истеһсалат мәшғәлләриндән дүзкүн вә һәртәрәfli истифадә етмәкдир (Курсив бизимдир. — М. М.).

Мәктәб шакирдләрә коллектив сурәтдә ишләмәк ба-

чарығы, јә'ни нәтичә е'тибары илә коммунист кими јашамаг вә ишләмәк бачарығы ашыламалыдыр».¹

Истеһсалат тә'лиминин мәгсәди шакирдләри эмәк һәјатына һазырламагдыр, бу просесдә шакирдләрин һәм дә мәһсул һазырламасы јахшы бир ишдир, лакин мәгсәд бу дејил, онлара усталыг өйрәтмәк, эмәк һазырлығы вермәкдир. Она көрә дә истеһсалат тә'лиминдә шакирдләри, чох мәһсул алмаг үчүн эмәк тапшырыглары илә һәддән артыг јүкләмәји мәгсәдә һеч дә мувафиг һесаб етмәк олмаз.

ғ) Истеһсалат тә'лиминдә шакирдләрин мадди марағы тә'мин едилмәлидир. Азәрбајҗан ССР Али Советинин мәктәб һағында гәбул етдији Ганун истеһсалат тә'лиминдә шакирдләрин мадди марағынын тә'мин едилмәсинә хүсуси фикир вермәји тәләб едир. Орада шәһәр мәктәбләри үчүн көстәрилир ки: «Шакирдләрә эмәк һаггы, онлар ихтисас дәрәчәси алдыгдан сонра, көрдүкләри ишдән асылы олара гәмәвчуд нормалар вә гијмәтләр үзрә верилир»². Кәнд јерләриндә исә колхозлара мәсләһәт көрүлүр ки, шакирдләрин истеһсалат тә'лимини тәшкил едәркән, бу мәгсәдлә онлара лазыми көмәклик көстәрсинләр вә «шакирдләрин газандыглары эмәккүнләрини өдәсинләр».

Ганунун мәһз бу тәләбинә әсасән һөкүмәтимиз шакирдләрин истеһсалатда сәрф етдикләри эмәјин өдәнилмәсинә даир хүсуси гәрар гәбул етмишдир ки, бу да истеһсалат тә'лиминин јахшылашдырылмасы үчүн әлверишли шәраит јарадыр. Һәмин гәрарын нәшри илә бәрәбәр истеһсалат тә'лиминдә шакирдләрә эмәк һаггы верилиб-верилмәмәси мәсәләси дә мүсбәт бир шәкилдә һәлл едилмиш олур, чүнки бу гәрар шакирдләрин истеһсалат тә'лиминдә мадди марағынын тә'мин едилмәсинин педагожи әһәмијјәти олдуғуну бир даһа тәсдиг едир. Вәзифә истеһсалат тә'лиминдә шакирдләрә эмәк һаггы вермәјин даһа дүзкүн вә даһа әлверишли формасыны тәтбиг етмәкдән ибарәтдир. Белә ки, нәтичәдә шакирдләрдә мәнфи мејлләр дејил, мүсбәт мејлләр тәрбијә едилсин.

¹ Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 65.

² Јенә орада, сәһ. 130.

Гардаш республикаларда, гисмән дә Азәрбајчанда шакирдләрә истеһсалат тә'лиминдә әмәк һаггы верилмәси, әсасән үч формада тәтбиг едилир. Бунлардан бири — шакирдләрин газандыглары бүтүн әмәк һаггыны онларын өзләринә вермәкдир. Әмәк һаггынын бу формада өдәнилмәси завод вә фабрикләрдә тәтбиг едилир: шакирдләр истеһсал етдикләри мә'мулатын кәмијјәт вә кәјфијјәтиндән асылы олараг әмәк һаггы алырлар.

Әмәк һаггынын бу чүр өдәнилмәси һәм дә колхоз тарлаларында шакирдләр үчүн дүшәркәләри олмајан истеһсалат бригадаларында тәтбиг едилир. Белә һалларда шакирдләр јашлы-колхозчулар кими, газанмыш олдуглары әмәккүнә гаршы пул вә ја мәһсул алырлар.

Шакирдләрә верилән әмәк һаггынын икинчи формасы газандыгынын бир һиссәсини билаваситә онун өзүнә, о бири һиссәсини исә мәктәбин вә ја шакирдин дахил олдугу истеһсалат коллективинин ихтијарына вермәкдән ибарәтдир. Әмәк һаггынын бу формада өдәнилмәси јени бир мәсәлә дејил, һалә отузунчу илләрин әввәлләриндә бу, А. С. Макаренко тәрәфиндән, онун идарә етдији коммунада тәтбиг едилрди. О заман, јухарыда дејилдији кими, хусуси бир тәрбијә тәдбири кими колонија нәздиндә олан истеһсалатда ишләјән коммуналарын газандыглары вә сайтин бир һиссәси коммунаја, о бири һиссәси исә коммунара чатырды. Коммунаја чатан һиссә дә коммуналарын кәјинмәси, јемәси, сахланмасы вә мәдәни-маариф ишләринә сәрф олунурду. Коммунара чатан һиссә исә әманәт кассасында сахланыр вә Макаренконын ичазәси илә коммуна тәрәфиндән истифадә олунурду; адәтән, бу мәбләгин әсас һиссәси, әмәк һаггынын шакирдләрә бу формада верилмәси даһа чох тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфаты олан шакирд истеһсалат бригадаларында тәтбиг едилир. Бу заман шакирдләрин газандыгы әмәк һаггынын бөјүк бир гисми онларын јемәк-ичмәјинә сәрф едилир вә ја коллектив үзвләринин узаг јерләрә экскурсијаја кетмәләринә, күтләви-мәдәни тәдбирләрә хәрчләнир, галан гисми исә һәр шакирдин көрдүјү ишин мигдарындан вә кәјфијјәтиндән асылы олараг, онун өзүнә верилир.

Шакирдләрә әмәк һаггы верилмәсинин үчүнчү формасы әмәк һаггларыны бүтүнлүклә мәктәбин, ја да шакирд коллективинин сәрәнчамына вермәк вә анчаг онун кәстәришинә әсасән шакирдләрә вә ја мәктәбин еһтијачына хәрчләмәкдән ибарәтдир.

Әмәк һаггынын бу формада өдәнилмәси шакирдләрин вахташыры мәктәб е'малатханасында сифаришлә мә'мулат һазырламалары, колхоз вә совхозларын тарла вә бағларында мәһсул топланышында иштирак етмәләри вә с. тәтбиг едилир.

Истеһсалат тә'лиминдә шакирдләрә әмәк һаггы вермәјин бу үч формасындан һансынын мәгсәдә даһа чох мүвафиг олмасы суалына чаваб вермәк үчүн бурада ики чүр мәнафејин — шакирдин шәхси мәнафејинин вә коллективин мәнафејинин гаршылыгылы мүнасибәтини нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Биринчи формада шакирдин вә онун аиләсинин мадди марагы өн плана чәкилир. Мәһз буна көрә дә шакирдин шәхси мәнафејини коллективин мәнафеји үлә узлашдыра билмәк руһунда тәрбијә едилмәси чәтинләшир. Бундан әла вә шакирддә јүксәк әмәк һаггы алмаг үчүн чәһд кәстәрмәк мејли күчләнир, онун ишдә мәс'улијјәт һиссәтмәси дә бунунла әлағәдардыр.

Тәчрүбә кәстәрир ки, шакирдләрә әмәк һаггы вермәјин бу формасындан да истифадә етмәк олар, лакин бу заман шакирдләрә ојана биләчәк мәнфи мејлләрин гаршысыны алмаг үчүн онлара үмумун (коллективин) мәнафејинә әла вә ишләр көрдүрмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә шакирдләри истеһсалатда тәмизлик уғрундакы мүбаризә чәлб етмәк лазымдыр. Онлары имәчиликләрдә иштирак етдирмәк, истеһсалатын нәздиндә олан јардымчы кәнд тәсәррүфаты үзрә мәһсул топланышына чәлб етмәк олар вә с. Бу чүр пулсуз, ичтимаи иш кими көрүлән әмәк тапшырыглары шакирдләрә үмумун мәнфәәтинә әмәк сәрф едә билмәк кими јүксәк әхлаги кәјфијјәтләрин јетишмәсинә көмәк едәр.

Әмәк һаггынын икинчи формада өдәнмәси коллективин вә шәхсин мәнафејини бирләшдирмәк үчүн даһа кешиш имканлар верир.

Шакирдләр газанчынын әһәмијјәтли бир гисмини коллективин мәнфәәтинә вердикләриндән, бу онларда шәхси мәнафеји коллективин мәнафеји ичәрисиндә ахтармаг вәрдишинин јаранмасына сәбәб олур. Шакирдләр көрүрләр ки, јашлы шакирдләр, даһа јакшы ишләјиб чох газанлар, һалә пис ишләјиб аз газананларын гајгысына галыр. Икинчиләр дә буну дәрк едилрләр, онун әвәзини өз әмәкләри илә өдәмәјә сәј кәстәрирләр.

Үчүнчү формаја кәлинчә, шүбһәсиз бунун да мә'насы вардыр. Хүсусилә вахташыры пуллу ишләрдә мәһз бу форманын тәтбиги даһа әлверишлидир. Лакин бу формада чох заман бәрабәрләшдирмәјә јер верилир: аз ишлә-јәнләрлә чох ишләјәнләрин топладыглары әмәк һаггын-дан һамы ејни дәрәчәдә истифадә едир ки, бу да шакирд-ләр арасында наразылыға сәбәб ола биләр.

Икинчи форманын үчүнчүјә нисбәтән үстүнлүјү онда-дыр ки, орада шакирддә һәм коллективин мәнәфејинә хидмәт етмәк вәрдишләри, һәм дә өз әмәк һаггы илә айлә-синә јардым етмәк, өз шәхси еһтијачларыны өдәјә билмәк вәрдишләри тәрбијә олунур. Шакирдләрә истәһсалат тә-лими дөврүндә әмәк һаггы вермәк ишинин дүзкүн тәш-килинин әһәмијјәти бөјүкдүр. Сосиализм принципләри үз-рә верилән әмәк һаггы, јә'ни тәсәрруфат һесабы илә ишин кәмијјәт вә кәјфијјәтинә кәрә, тә'јин едилмиш нормала-ра вә с. кәрә верилән әмәк һаггы мәһсулдар әмәјә сөвг едән мүнһүм васитәләрдәндир. Лакин буну бир сыра баш-га тәрбијәви тәдбирләрлә әлағәдар шәкилдә тәтбиг етмәк лазымдыр.

III ФӘСИЛ

ДӘРСДӘ ШАКИРДЛӘРИ ФӘАЛЛАШДЫРМАГ ҺАГГЫНДА.

Мәктәб һаггында Ганун бүтүн тә'лим ишләринин кәј-фијјәтини күнүн тәләбләри сәвијјәсинә галдырмағы мүн-һүм бир вәзифә кими гаршыја гојмушдур. Чүнки тә'лимин мәһсулдар әмәклә билләшдирилмәси әсасында мәктәб-ләрин јенидән гурулмасы, јухарыда дејилдији кими, ша-кирдләрин үмүмтәһсил вә политехник һазырлыгларынын әһәмијјәтини азалтмыр, әксинә, даһа да артырыр. Бу бир һәгигәтдир ки, шакирдләр мөһкәм вә дәрин үмүмтәһсил биликләринә јијәләнмәдән һәјата, әмәјә мүвәффәғијјәтлә һазырлаша билмәзләр, диалектик материализм дүнјакөрү-шүнүн әсасларыны мәнимсәјә билмәзләр. Ријазиијат, фи-зика, кимја, биолокија, физики чоғрафија фәнләринин дәриндән өјрәнилмәси сәккизиллик вә орта мәктәб ша-кирдләрини тәбиәтин инкишафындакы ганунаујғуулуг-лары баша дүшмәјә һазырлајыр, онларда мадди аләм вә онун дәрк едилә биләчәји һаггында дүзкүн тәсәввүрлә-рин тәмәлини гојур, кәнчләри чәмијјәтин хејри үчүн ја-радычы әмәјә һазырламағын елми әсасларыны верир.

Һуманитар елмләрин (дилләр вә әдәбијјатын, тарих вә интисади чоғрафијанын) дәриндән өјрәнилмәси чәмијјә-тин инкишафы гәләбәсинин лабүд олдуғуна мөһкәм инәм јаратмаг үчүн шакирдләрин јашына вә дүшүнчәсинә уј-ғун елми аңлајышларын бүнөврәсини гојур. Ајдындыр ки, мәктәбдә ана дилинин тәдрисинин кәјфијјәтини јүксәлт-мәдән шакирдләрин үмуми савадыны артырмаг, һабелә онларын башга фәнләри дә мүвәффәғијјәтлә мәним-сәмәсинә наил олмаг чәтиндир. Һабелә рус дилинин респуб-ликанын гејри-рус мәктәбләриндә тәдриси кәјфијјәтини гәти олараг јүксәлтмәк тә'хирәсалынмаз бир вәзифәдир. Чүнки рус дили өлкәмизин халглары арасында сарсыл-маз достлуғу вә милләтләр арасындакы әлағәни мөһкәм-ләндирмәк үчүн гүввәтли бир васитәдир, халг тәсәрруфа-тынын вә мәдәнијјәтин бүтүн саһәләриндә милли кадрла-рын јетишмәси вә тәкмилләшмәсиндә мүстәсна рол ојна-јан бир амилдир. Бунлар кими дә харичи дилләрин вә башга мәктәб фәнләринин тәдриси кәјфијјәтини јүксәлт-мәк мәктәбин гаршысында мүнһүм вәзифә кими дурур. «Чәмијјәти јенидән тәшкил етмәјин бөјүк вәзифәләри кәнчләрдән кениш билик, бачарыглы әл вә гызгын үрәк тәләб едир» (Н. С. Хрушшов).

Мәктәб фәнләринин тәдриси сәвијјәсини јүксәлтмәк, шүбһәсиз, бир сыра мүнһүм тәдбирләрин тә'хирә салын-мадан јеринә јетирилмәсини тәләб едир. О чүмләдән, бу мәгсәдлә, јени тәдрис планы вә програмлар тәртиб етмәк, дөврүн јүксәк тәләбләринә чаваб верә биләчәк јени дәрс китаблары јаратмаг, тә'лимин тәшкилат формаларыны вә үсулларыны тәкмилләшдирмәк вә бу јолла шакирдләрин дәркетмә фәалијјәтини күчләндирмәк, дәрсдә вә дәрс-дәнкәнәр онларын фәаллығыны артырмаг вә с. лазымдыр.

Бурада биз үмүмтәһсил фәнләринин тә'лими кәјфијјә-тини јүксәлтмәк үчүн зәрури олан бүтүн мәсәләләри дејил, аңчаг онлардан бирини — шакирдләрин дәрсдә фәаллы-ғыны гүввәтләндирмәк мәсәләсини вә бунунла әлағәдар бә'зи вачиб тә'лим үсулларындан кениш истифадә едил-мәси мәсәләләрини мүнхтәсәр бир шәкилдә ишыгландыр-маға чалышачағыг.

1. Мәсәләнин тарихинә даир. Дәрс просесиндә ша-кирдләри фәаллашдырмаг чәһдләри јени бир мәсәлә дејилдир. Мәктәб вә педагожи елминин тарихиндән мә-лумдур ки, кечмишин бир сыра габагчыл педагожи сис-темләриндә, һәмчинин бир чох габагчыл мұәллимләрин

тәчрүбәләрində тә'лим просеси заманы шакирдләрин фәаллығыны гүввәтләндирмәжә кениш јер верилмиш, бу мүнүм мәсәләни нәзәри вә әмәли бир сурәтдә һәлл етмәк мәгсәди илә дәјәрли тәклифләр вә мә'налы фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр. Прогрессив педагожи фикрин Ј. А. Коменски вә И. П. Песталотсси, А. Дистервег вә К. Д. Ушински кими көркәмли нүмајәндәләринин ирәли сүрмүш олдуглары вә индијә гәдәр өз әһәмијјәтини мүнәфизә едән дидактик принципләр, о чүмләдән тә'лимин әјанилији, ардычыллығы вә систематиклији, ушағын гүввәсинә мұвафиглији вә с., һәр шејдән әввәл, тә'лим просесиндә шакирди фәаллашдырмағы нәзәрлә тутмушдүр.

Бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински һағлы олараг дејирди ки, шакирдләрин тә'лимдә фәаллығы онлары јетишдириб камилләшдирмәк үчүн ән етибарлы амилләрдән биридир.

XIX әсрин ахырлары вә XX әсрин әввәлләрində тә'лим-тәрбијә просесиндә шакирдләри фәаллашдырмаг проблемни педагожи әдәбијјатда даһа чох музакирә едилмәжә башлады. Бу мәгсәдлә һәтта тә'лимин бир сыра тәшкилат формалары вә үсуллары да мејдана кәлди.

XX әсрин әввәлләрində АБШ-да мәшһур буржуа педагоглары Ч. Дју вә Килпатрикин ирәли сүрмүш олдуглары «лајинһәләр үсулу», Далтон шәһәрində (АБШ) мүәллим Ј. Паркхерстин ирәли сүрмүш олдугу (1913-чү ил) «Далтон-план», Инкилтәрәнин бир сыра мәктәбләрində тәтбиг едилән «Һовард-план» вә с. рәсмән тә'лим просесиндә шакирдләри фәаллашдырмағы өзләринә мәгсәд көтүрмүшдүләр. Бу «план»ларын ирәли сүрүлмәси педагожи ичтимаијјәтин арасында вахтилә чох бәрк сәкүј галдырмышды; бунлары һәтта педагожи елмин ән бөјүк ихтиралары кими гәләмә верәнләр дә јох дејилди.

Јенә һәмин дөврдә буржуа дүнјасында мејдана чыхмыш олан бир сыра јени педагожи чәрәјанлар, о чүмләдән Август Лајын «фәалијјәт мәктәби» нәзәријјәси, Венселин (вә башгаларынын) «сәрбәст тәрбијә» нәзәријјәси елми педагогикадан чох узаг олсалар да ушағын тәшәббүскарлығыны ғыран мүртәчә педагогикаја (Һербартын нәзәријјәсинә) зидд олараг шакирдләрин мүстәгил чалышмасыны вә фәал јетишдирилмәсини ирәли сүрдүкләриндән әввәлләрдә, демократик әһвали-руһијјәли мүәллимләрин һүсн-рәғбәтини газанмышдылар. Лакин гејд едилмәлидир ки, бүтүн бунлара бахмајараг, тә'лим про-

сесиндә шакирдләрин фәаллашдырылмасы мәсәләси буржуа мәктәбләрində индијә гәдәр һәлл едилмәмиш галмышдыр.

Әввәлән, кечмишин прогрессив педагожи системләринин бу мәсәләжә даир ирәли сүрдүкләри дәјәрли фикирләр буржуа мәктәбләрində тәтбиг олуна билмир. Чүнки һаким мөвгедә дуран рәсми педагогика шакирдләрдән истисмарчы синифләр үчүн итаәткар нөкәрләр јетишдирмәји өзүнә мәгсәд гојдугундан онларын бүтүн тәшәббүскарлығыларыны ғырмаға, онлары ирадәсиз гуллар кими јетишдирмәжә чан атыр.

Икинчиси, јухарыда гејд олунан јени «планлар» вә үсуллар шакирдләри фәаллашдырмаг мәгсәдини рәсмән гојсалар да, елмә зидд әсаслара истинад етдикләриндән әслиндә бу мәгсәдә чатмагдан чох узагдадырлар; бу планларын тәтбиги нәтичәсиндә шакирдләр ја елми биликләрдән мәһрум едилиб практисизмин (гуру тәчрүбәчилијин) әсири олулар («лајинһәләр үсулу»), ја да әмәли һәјатдан тәчрид едилиб китабын әсири олулар («Далтон-план»). Иш о јерә кәлиб чыхмышдыр ки, буржуа дүнјасында белә, бу јени «үсул» вә «планлара» гаршы етираз сәсләри күндән-күнә учалмаға башламышдыр.

Үчүнчү, «сәрбәст тәрбијә нәзәријјәси» кими чәрәјанлар гаршыларына хејрхәһ мәгсәд гојмуш олсалар да, бу мәгсәди, јәни шакирдләри мүстәгил вә фәал јетишдирмәк проблемини һаким сијаси гурулуш вә ичтимаи зәминдән ајрылыгда вә бунларын зиддинә олараг һәлл етмәжә чалышдыгларындан мүсбәт нәтичә әлдә едә билмәдиләр вә едә дә билмәздиләр. Унутмаг олмаз ки, шакирдләрин үмумијјәтлә фәал вә јүксәк дәрәчәдә шүүрлу јетишдирилмәләри мүнүм бир педагожи проблем олмагла бәрәбәр, һәм дә сијаси вә ичтимаи бир проблемдир. Бу проблем о заман һәлл едилә биләр ки, өлкәдә һаким сијаси, ичтимаи вә игтисади гурулуш бунун үчүн әлверишли зәмин јаратмыш олсун. Белә зәмин исә капитал дүнјасында јохдур. О анчаг һәр бир вәтәндашы һәртәрәфли инкишаф етмиш фәал коммунизм гуручусу кими јетишдирмәји мәгсәд гојан социализм дүнјасында мүмкүндүр.

Мәһз она көрә дә, һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәт тәрбијәсинин мүнүм амили кими тә'лим-тәрбијә просесиндә шакирдләри фәаллашдырмаг совет мәктәбләринин гаршысында важиб педагожи вәзифә кими дурмушдур. Бу да Коммунист партијасынын програмына әсасән

Бөжүк Октябр социалист ингилабынын илк күнлөрүндөн мектепбэлримиз гаршысына гојулан даһа бөжүк вәзифәдән — «коммунизми гәти сурәтдә гура биләчәк бир нәсил тәрбијә етмәк» вәзифәсиндән доғурду.

В. И. Ленин комсомолун III гурултајында сөјләдији тарихи нитгиндә кәңч нәслә тә'кидлә мәсләһәт көрүрдү ки, елми доғматик шәкилдә өјрәнмәјиб, өз гаршысына «инсан биликләринин бүтүн мәчмујуну мәнимсәмәк бачарығыны» гојсун, һәм дә елә мәнимсәмәк ки, коммунизм «мүасир тәһсил нөгтеји-нәзәриндән лабүд сајылан нәтичәләрдән ибарәт олсун»¹. Јенә дә һәмин нитгиндә В. И. Ленин һәр бир тәһсил аланын зәһнини әсас фактлар билији илә инкишаф етдирмәји вә тәкмилләшдирмәји зәрури һесаб едир вә сөјләјирди ки, һәр бир кәңч «алдығы бүтүн биликләри өз шуурунда тәһлил едиб мәничсәмәзсә, коммунизм бир һеч олар...»².

В. И. Ленин әзбәрчилијин, доғматизмин әлејһинә кедәрәк, елә тә'лими мәсләһәт көрүрдү ки, шакирдләр өјрәндикләри фактларә тәнгиди јанашсынлар, тә'лимдән өзләри нәтичәләр чыхара билсинләр.

«Бир даһа һәмкарлар Иттифаглары һаггында» (1921-чи ил) адлы мәгаләсиндә В. И. Ленин ибтидаи синифләрин белә, шакирдләрә мәнтиги дүшүнмәји өјрәтмәләрини мәсләһәт көрүрдү.³

Лакин тәәссүфлә демәлијик ки, тә'лим просесиндә шакирдләрин фәаллашдырылмасына даир верилмиш олан бу принципал кәстәришләрә бахмајарағ, Совет педагогикасы чох заман мәсәләнин актуаллығыны гејд етмәклә кифајәтләнмиш, ону әмәли сурәтдә һәлл етмәк үчүн гәдгигат ишләрини лазыми сәвијјәгә галдыра билмәмүшдир. Бир сыра башга педагожи мәсәләләр кими, бу да педагожи әдәбијатда каһ кениш музакирә едилән мөвзулардан бири, олур, каһ да бир нөв унутулурду.

20-чи илләрдә Совет мектебинин мөһкәмләnmәјә башладығы бир дөврдә, көһнә мектепләрин әзбәрчилик үсулларына гаршы кедән күчлү мүбаризә шәраитиндә, шакирдләри дәрс просесиндә фәаллашдырмағ мәсәләси педагожи әдәбијатда чидди музакирә олунурду, бунун үчүн

мувафиг јоллар арашдырылырды. Лакин бу арашдырылмалар вә тәтбиг едилән бир сыра мүнүм педагожи тәчрүбәләр, тәәсүф ки, бир чох һалларда јанлыш нәтичә верирди. Бунун да сәбәбини онда көрмәк лазымдыр ки, совет педагогика елминин һәлә кифајәт дәрәчәдә јетишмәмәзлији үзүндән бә'зи педагоглар буржуа мектепләринин «габагчыл» үсулларына әл атыр, онлардан тәнгидсиз оларағ истифадә етмәјә чалышырдылар.

Шакирдләри фәаллашдырмағ вә онларын тәшәббүскарылығыны артырмағ кими мүнүм мәгсәд гојмуш, лакин тәтбиг едилдикдә јанлыш нәтичәләр верән комплекс тә'лим системинин, бригада-лаборатор үсулунун вә с.-нин мектепбэлримиздә тәтбиг едилиб сонра исә ләғв едилмәсинин әсил сәбәби дә бу иди.

Дәрдә шакирдләри фәаллашдырмағ мәсәләси о заманлар, бир гајда оларағ, тә'лим үсуллары сечмәклә әләгәләндирилди. Мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән тә'лим үсулларыны «актив» вә «пассив» (јә'ни шакирдләри «фәаллашдыран» вә «пассивләшдирән») дејә ики група бөлүрләр.

РСФСР-дә нәшр олунан педагожи әдәбијатда кениш музакирә олунан бу мәсәлә ара-сыра Азәрбајҹанда нәшр олунан педагожи журналларда да ишығландырылырды. Мәсәлән, республиканын педагожи әдәбијатында о заманлар фәал иштирак едән педагог Ә. һачызадә (1940-чы илдә вәфат етмишдир) «Мектеб ишләринин методлары» адлы мәгаләсиндә тәдрис үсулларынын тәснифинә даир олан фикирләри, о чүмләдән мәшһур совет (рус) педагоглары Б. В. Всевјатски вә А. П. Пинкевичин бу барәдә олан фикирләрини шәрһ едәрәк, бүтүн тә'лим үсулларынын «актив» вә «пассив» дејә ики група бөлүnmәсинә тәрфдар олдуғуну билдирди¹.

Ә. һачызадә мектеб муһазирәси, китаб үзәриндә мүстәгил иш вә иллүстрасија кими үсуллары «пассив» һесаб едир вә јазырды ки, бу үсуллар тәтбиг едилән јердә «шакирдләр динләјир, мүәллим сөјләјир, бурада һәрәкәт мүәллимдә, јадда сахламағ исә шакирддәдир. Јенилик варса, о да мүәллимин данышығындадыр...». «Актив» үсулларын нүмајәндәси оларағ о, лаборатор вә зәһмәт үсулларыны, хусусән јарадычы вә мүстәгил үсул гәбилиндән «лаборатор-тәдгигат» методуну гејд едирди.

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 288.

² Јенә орада, сәһ. 287.

³ Јенә орада, сәһ. 89.

¹ Бах: «Јени мектеб» журналы, № 8—9, 1929, сәһ. 10—17.

Азербайжан Халг Маариф Комиссарлығынын о заман мäs'ул ишчилериндән олан проф. П. П. Фридолин (1948-чи илдә вәфат етмишдир) исе «Јени мәктәпләр јени үсуллар тәләб едир» адлы мегаләсиндә дејирди: «Лаборатор, экскурсия үсуллары вә Далтон-план — зәһмәт мәктәбинин мөгсәдини тә'јин едән бу үч әһәмијјәтли нөгтә актив зәһмәтин вә комплекc системинин әсасыны тәшкил етмәлидир. Јени зәһмәт мәктәбинин принципләрини нәзәрдә тутараг, бунлардан башга һеч бир јени үсул тәтбиг етмәз вә етмәмәлидир»¹.

Гејд етмәлијик ки, тә'лим үсулларынын бу чүр тәсниф едилмәси вә үмумијјәтлә үсуллар һаггындакы бу чүр мұлаһизәләр о заманлар мүүјјән мүсбәт мә'на дашыјырды. Чүнки бу мұлаһизәләр көһнә мәктәпләрин ушағын тәшәббүскарлығыны вә фәаллығыны мәһдудлашдыран схолас-тик, әзбәрчилик үсулларына гаршы чеврилмишди вә тә'лим просесиндә шакирдләрин фәаллығыны тә'мин етмәји өзүнә мөгсәд көтүрмүшдү. Лакин тә'лим үсулларыны «актив» вә «пассив» дејә групплашдыраркән мүүллимин чанлы сөзүнү, биликләр мәнбәји олан китаб үзәриндә иш-ләмәји, әјанилик принципини һәјата кечирән иллустраси-јаны гијмәтдән салыб онлары «пассив» адландырмаға һагг газандырмаг олмазды. Кениш мүүллимләр күтләси жарарлы үсулларын һамысындан истифадә етмәји лазым билирди. Һәтта Ә. Һачызадә өзүнүн тәрәфдар олдуғу тәс-нифатларда һәлә мүүјјәнлик олмадығыны е'тираф едир вә шакирдләрә билик газандырмаг үчүн тәк бир метод-дан дејил, методларын синтезиндән истифадә етмәк ла-зымдыр — дејирди. Бу мұһүм мәсәләнин мұзакирәсиндә бурахылан чидди нөгсан ондан ибарәт иди ки, дәрсдә ша-кирдләри фәаллашдырмаг үчүн мұхтәлиф тә'лим үсулла-рынын синтезиндән нә чүр истифадә етмәк мәсәләси мүүллимләрә изаһ едилмирди, шакирдләрин фәаллығы вә фәаллыг имканлары һәддән артыг гијмәтләндирилир-ди, мүүллимин рәһбәр ролу ашағы салынырды. О заман-лар педагожи әдәбијјатда белә бир јанлыш фикир мұда-фиә олунурду ки, шакирдләрин әсил фәаллығы онларын тәкбашына ишләмәләриндә, өзбашына өјрәнмәләриндә, өз-өзләринин јашајышларыны тә'мин етмәләриндәдир, мүүллим исе олса-олса мәктәбдә анчаг мәсләһәтчи ролу-

ну ојнамалыдыр. Әслиндә мәһз бу јанлыш фикир «мәк-тәбин өлмәси» кими елмә зидд нәзәријјәдән нәш'әт едән «лајиһәләр үсулунун» вә «Далтон-планын» тәнгидсиз ола-раг, бир гәдәр шәкли дәјишдирилмиш һалда (мәсәлән, Далтон-план әвәзинә — бригада-лаборатор үсулу кими) совет мәктәпләринә көчүрүлмәләринә јол ачды. Бу исе шакирдләри фәаллашдырмаг әвәзинә, әслиндә тә'лимин сәвијјәсини хејли ашағы салды.

Отузунчу илләрдә вәзијјәт хејли дәјишди. Сов.ИКП МК-нын мәктәпләр һаггында о заманлар гәбул етмиш ол-дуғу мә'лум гәрарлар мәктәпләри методик тәһрифләрдән тәмизләди, мүүллимин ролуну јүксәлтмәк вә шакирдлә-рин әсил фәаллығыны тә'мин етмәк үчүн мұһүм көстәриш-ләр верди. Лакин, тәәсүфлә демәлијик ки, бу көстәриш-ләрә бахмајараг, тә'лим просесиндә шакирдләри фәал-лашдырмаг мәсәләси нәзәри педагогикада лазыми јер тута билмәди. Дәрсдә мүүллимин ролуну јүксәлтмәк чәһд-ләри биртәрәfli кетди: һәр бир јени дәрсин мүүллим тәрәфиндән шәрһ едилмәси тәләби јанлыш олараг белә баша дүшүлдү ки, мүүллим тә'лим материалыны анчаг шифаһи шәрһ јолу илә изаһ етмәлидир, шакирдләр исе бу изаһаты анчаг динләмәли вә сонра да данышмалыдыр-лар. Нәтичәдә бир чох мүүллимләрин дәрси јекнәсәг шә-кил алды. Шакирдләрин фәаллашдырылмасы мәсәләси исе дилдә тез-тез јада салынса да, ишдә она сәһләнкар-лыгла јанашылды. Беләликлә, әкәр ијирминчи илләрдә тә'лим просесиндә шакирдләрин ролу һәддән артыг гиј-мәтләндирилирдисә, отузунчу илләрдә вә ондан сонракы илләрдә мүүллимин ролу һәддән артыг гијмәтләндирил-мәјә башлады. Бу исе өзүнү шакирдләрин фәаллығыны тә'лимдә гијмәтләндирмәмәк шәклиндә көстәрди. Тәәсүф ки, көркәмли совет педагогларынын бу мәсәләјә даир вердикләри хәбәрдарлыг вә көстәришләр кениш мүүллим күтләсинә јахшы чатдырыла билмәди, нәтичәдә бу нөгсан кетдикчә дәрин көк салмаға башлады. Бир сөзлә шакирд-ләрин дәрсдә тәшәббүскарлыг вә фәаллығыны инкишаф етдирмәјә аз фикир верилирди, шакирдләрә «јахындан көмәк» етмәк арзусу илә мүүллим һәр шеји шакирдләрә башыр вермәјә чалышырды; ушаглардан исе «гуш баласы кими ағызларыны ачыб верилән шәјләрин һамысыны» удмаг тәләб олунурду, «онlara мүүјјән дәрәчәдә һәрәкәт сәрбәстлији, тәшәббүс көстәрмәк имканы» вермәк әвәзинә

¹ Бах: «Јени мәктәб» журналы, № 5—6, 1926, сәһ. 25.

унудурдулар ки, «ушаглары һәддиндән артыг гәјјумлуға кәтирмәк јарамаз»¹.

Тәәсүфлә демәлијик ки, бир чох мәктәбләрдә белә бир вәзијјәт индијә кими давам етмәкдәдир. Јалныз сон ил-ләрдә, хусусән Сов.ИКП-нин XX гурултајындан вә мәктәб һаггында Ганунун нәшриндән сонра рус дилиндә нәшр олунан педагожи әдәбијјатда бу мәсәләјә даир бир сыра мегаләләр дәрч олунмаға башланмышдыр². Азәрбајҗан дилиндә нәшр олунан педагожи әдәбијјатда исә бу мәсә-лә һәлә инди өз әксини тапмаға башлајыр.

Мәсәләнин инди мәктәбләримиздә нә вәзијјәтдә олду-ғуну објектив бир сурәтдә мүәјјәнләшдирмәк мәгсәди илә Бақы шәһәринин мүхтәлиф мәктәбләриндә габагчыл мүәл-лимләрин 15 дәрсинин стенографик һесабаты, 7 нөмрәли мәктәбдә исә V—VII синифләрдә 109 дәрсин протоколу тәртиб олунду. Бу дәрсләрин хронометражындан алынан мәлүмат кәстәрир ки, дәрсдә вахтын әсас һиссәси (20—25 дәгигәси) шакирдләрин ев тапшырыгларыны нечә је-ринә јетирмәләри, о чүмләдән, кечмиш дәрси нә чүр өјрәндикләрини јохламаға сәрф едилир, дәрсин әһәмијјәт-ли һиссәси олан тәлим материалынын мүәллим тәрәфин-дән нағыл, тәсвир вә ја исбат јолу илә шәрһ едилмәсинә исә 10—15 дәгигә вахт верилир; галан 4—5 дәгигә исә ша-кирдләрин јени мөвзуну нә дәрәчәдә баша дүшдүкләрини мүәјјәнләшдирмәјә вә мөһкәмләтмәјә һәср едилир. Бу ба-рәдә даһа мүкәммәл јохлама ишини РСФСР Педагожи Елмләр Академијасы Педагогика Нәзәријјәси вә Тарихи Институнун елми әмәкдашы А. Ф. Соловјова апармыш-дыр. Москва шәһәринин бир сыра мәктәбләриндә V—VII синифләрдә тарих мүәллимләринин 184 дәрсинин прото-колуну тәртиб едиб, дәрсин мүхтәлиф мәрһаләләринә ве-рилән вахты һесабламагла Соловјова мүәјјән етмишдир ки, дәрсин тәшкилине дәрс вахтынын орта һесабла 4,2%-и шакирдләрин сорғусуна — 50,6%-и, јени материалын мүәллим тәрәфиндән шәрһинә — 37,1%-и, шәрһ едилмиш материалын мөһкәмләндирилмәсинә — 3,9%-и вә евә верилән тапшырыгларын шәрһинә — 1,1%-и сәрф едил-мишдир. Һесаблама кәстәрмишдир ки, тәлим вахтынын

анчаг 3,1%-дән шакирдләрин дәрсдә мүстәгил ишләмә-ләри үчүн истифадә едилмишдир.

Јенә һәмин тәдгигатчынын бу мәктәбләрдә тутдуғу 23 чоғрафија дәрсинин протоколу да дәрсләрдә вахт бөлкү-сүнүн тәхминән јухарыдакы кими олдуғуну кәстәрмиш-дир: шакирдләрин дәрсдә мүстәгил ишләмәләринә әһә-мијјәтли мигдарда вахт верилмир. Мәлүм олмушдур ки, бу чоғрафија дәрсләринин 14-дә шакирдләрин һеч бир мүстәгил ишинә јер верилмәмиш, галанларында исә вах-тын 5,2%-и бу мәгсәд үчүн истифадә едилмишдир¹. Бүтүн бунлар ону кәстәрир ки, шакирдләрин дәрсдә фәалијјәт-ләри анчаг гулаг асмагла мөһдудлашдырылып, онлара мүстәгил чалышма вердишләри ашыламаг вә өјрәндиклә-рини мисал вә мәсәлә һәллине тәтбиг етдирмәк имканы галмыр. Анчаг ешитмәјә вадар едилән шакирдләрин һә-рәки фәалијјәтләри кифајәт дәрәчәдә истифадә олунма-дығындан вә ешитмә органы һәддән артыг јүкләндијин-дән шакирдләр даһа тез јорулур, диггәтсизлик баш ве-рир ки, бу да мәнимсәмә сәвијјәсинин хејли ашағы дүш-мәсинә сәбәб олур.

Дәрсләрин мүшаһидәси һәм дә кәстәрир ки, мәктәб-ләрдә бир гәјда олараг анчаг мүрәккәб дәрс типини тәтбиг олунур, јәни мүәллим кечмиш мөвзуну бир гәдәр сору-шур, сонра јени мөвзуну шәрһ едир, әкәр вахт галарса, бир гәдәр дә данышдыгларыны шакирдләрдән сорушур вә евә тапшырыг вермәклә ишини битмиш һесаб едир. Мәсәлән, 7 нөмрәли мәктәбин VIII «б» синфиндә 1959-чу илин нојабр — декабр ајларында мүшаһидә едилән (про-токоллашдырылан) 33 дәрсин, идман вә рәсмхәт дәрсләри мүстәсна едиләрсә, јердә галаны мүрәккәб дәрсдән иба-рәт олмуш, галан синифләрдә дә вәзијјәт әсасән белә олмушдур. Доғрудур, синифләрдә програм үзрә бир нечә контрол јазы ишләри апарылмыш, ләкин бу, дәрслә-рин тәшкилиндә олан јекнәсәглији һеч дә ләғв етмәмиш-дир. Ајдындыр ки, дәрсләрин бу чүр јекнәсәглији, ша-кирдләрин фәалијјәтини пассивләшдирир, онларын зәһни фәалијјәтиндә ләңкимә әмәлә кәтирир.

Биз бурада дәрсин тәшкили гәјдаларыны музакирә етмәји өзүмүзә хусуси мәгсәд көтүрмүрүк, анчаг орасыны гејд етмәк истәјирик ки, дәрсләрин белә тәшкили, јәни

¹ Н. К. Крупскаја, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бақы, 1950, сәһ. 226—227.

² Бах: «Советскаја педагогика» журналы, №№ 3, 4, 6, 7, 8, 1959.

¹ Бах: А. Ф. Соловјова, Шакирдләрин дәрсдә дәрсликлә мүс-тәгил иши, «Советскаја педагогика» журналы, № 2, 1960, сәһ. 103.

вахтын чохунун ев тапшырыгларынын жохланмасына ва мўаллимин данышыгына сарф едилмәси шакирдлери фәаллашдырмаг имканыны һечә ендирир; шакирдлерин тәлим материалыны дәрсдә мәнимсәмәјә, ону тәтбиг етмәк бачарыгы газанмаға (чалышмалар) вахты галмыр; нәтичәдә бу мүнүм дидактик вәзифәлери јеринә јетирмәјин ағырлыг мәркәзи ев тапшырыгларынын үзәринә дүшүр ки, бу да шакирдлерин тәлимлә һәддән артыг жүкләнмәлеринә сәбәб олур. Гејд етмәк лазымдыр ки, мўаллимлерин дәрсдә шакирдлери фәаллашдырмаға лагејд бахмасы онларын тәлимдә керидә галмаларыны төрәдән сәбәбләрдән бири олмушдур.

Бәзи мўаллимләр шакирдлери дәрсдә фәаллашдырмаг имканынын үмумијјәтлә мөһдуд олдуғуну иддиа едир вә буну онунла әсасландырмаға чалышырлар ки, тәдрис програмлары һәддән артыг ағырдыр, бунун өһдәсиндән кәлмәк үчүн мўаллим тәлим материалыны ғыса бир мүддәт ичәрисиндә өзү шәрһ етмәк мәчбуријјәтиндә галыр, шакирдлери фәаллашдырмаг тәдбирлеринә, о чүмләдән, онлары мүстәгил ишләмәјә алышдырмаг тәдбирлеринә имкан вә вахт галмыр. Белә бир изаһатла разылашмаг чәтиндир.

Шүбһәсиз, тәдрис програмлары һәлә чох ағырдыр вә бунун өһдәсиндән кәлмәк үчүн мўаллимдән хејли кәркинлик тәләб олунур. Лакин габагчыл мўаллимлерин бу барәдә олан тәчрүбәлери кестәрир ки, дәрсләр сәмәрәли сурәтдә тәшкил едилдикдә, дәрсләрин мүхтәлиф типләриндән истифадә едилдикдә, шакирдлерин фәаллыгы шәраитиндә јени мөвзулары шәрһ етмәк үчүн дә кифајәт дәрәчәдә вахт галыр, шакирдлери мүстәгил олараг чалышдырмаға да вахт тапылыр; нәтичәдә шакирдләр даһа фәал олур, даһа дигәтли олур, кеч јорулурлар, дәрсин кејфијјәти кетдикчә јүксәлир, дәрсин мәнимсәнилмәси даһа да јакшылашыр.

2. Мәсәләнни маһијјәти вә актуаллыгы. Мәлүм олдуғу үзрә тәлим чох мүрәккәб вә икитәрәфли бир просесдир. Мўаллим вә шакирдлерин биркә фәалијјәтиндән ибарәт олан бу просесдә, бир тәрәфдән мўаллим өјрәдир, о бири тәрәфдән исә шакирдләр өјрәнирләр. Бу просес өзбашына дејил, мўаллимин билаваситә рәһбәрлији алтында кәдир. Мўаллимин өјрәтмә фәалијјәти тәлим просесиндә һәлледици, апарычы фәалијјәтдир; она көрә ки, мўаллим дәрс дедији фәннә аид олан тәлим материалыны мүхтәлиф

јолларла шәрһ етмәклә бәрәбәр шакирдләрдә јени-јени тәсәввүрләр вә анлајышлар јарадыр, онлары физики вә зәһни фәалијјәт кестәрмәјә сөвг едир, онларын өјрәнмә вә өјрәндикләрини тәтбиг етмәк фәалијјәтләрини тәшкил едир вә истигамәтләндирир. Шакирд дә бу просесин фәал бир иштиракчысыдыр; о зәһни вә физики гүввәләрини сәфәрбәр етмәклә, үзәринә дүшән тәлим вәзифәләринин өһдәсиндән кәлир, өјрәнир. Мәһз буна көрә дә тәлим просесинин нәтичәлери вә кејфијјәти, бир тәрәфдән мўаллимин усталыгындан вә елми-педагожи һазырлыгындан асылыдырса, о бири тәрәфдән, шакирдлерин бу просесдә кестәрдикләри фәаллыгдан асылыдыр. Бу исә педагожи һәгигәтдир ки, тәлим просесиндә вә мўаллимин рәһбәрлији алтында шакирдләр нә гәдәр долғун фәалијјәт кестәрсәләр, дәрс бир о гәдәр марағлы кечәр вә онун нәтичәлери бир о гәдәр фајдалы олар. Мәһз она көрә дә мәктәбин һәјатла әлағәсини мөһкәмләтмәк вә өлкәдә халг маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һаггында Сов.ИКП МК-нын вә ССРИ Назирләр Советинин тезисләриндә дејилир ки, «Мәктәб тәһсилинин јенидән гурулмасы тәлимин јалныз мәзмунуну дејил, методларыны да дејишдириб шакирдин мүстәгиллик вә тәшәббүскарлыгынын һәр васитә илә кенишләндирилмәсини тәләб едәчәкдир. Тәлимин әјанилијини артырмаг, кинодан, телевизордан вә саирәдән кениш истифадә етмәк, елм вә истәһсалат әсасларынын тәдрисиндә мүчәррәдлији арадан галдырмаг лазымдыр. Мәктәбләрдә техники ихтирачылыгы, шакирдләр тәрәфиндән јени чиһазлар вә моделләр, техники гурғулар јарадылмасы ишини, кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә тәчрүбә ишләрини кениш өлчүдә инкишаф етдирмәк хүсусилә вачибдир»¹.

Бүтүн бунлар шакирдлерин дәрсдә вә дәрсдәнкәнар фәаллыгыны артырмалы, тәлимин кејфијјәтини јүксәлтмәли, онларын һәјата даһа мүкәммәл һазырланмаларыны тәмин етмәлидир. Мәктәб һаггындакы тезисләрин мәһз бу тәләбини јеринә јетирмәк мәгсәди илә Азәрбајчан мўаллимләринин IV гурултајынын мүрачиәтиндә кестәрилир ки: «шакирдлерин дәркетмә фәаллыгынын артмасы вә онларын өзфәалијјәтинин гүввәтләндирилмәси јени мәктәбдә тәһсил просесинин әсас чәһәтләриндән

¹ Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 85.

бирини тәшкил етмәлидир. Биз кәнчләрде китаб үзәриндә мүстәгил чалышмаг, эмәк алетләриндән, машинлардан вә апаратлардан тәкбашына истифадә етмәк, эмәли һә-
јатда вә лабораторија ишләринин кедишиндә, истеһсалат тә'лими вә мәнсулдар эмәк просесиндә дүзкүн нәтичә чы-
хармаг вә дүзкүн мушаһидә етмәк бачарығыны артырма-
лыыг. Бу мәгсәдлә биз тәдрис методларыны гәти сурәтдә
тәкмилләшдирмәлијик».

Инди мәктәбләримиздә бу истигамәтдә апарылан иш-
ләр күндән-күнә кенишләнмәкдәдир. Бақы шәһәриндәки
31 нөмрәли орта мәктәбдә апарылан психоложи експери-
ментләр көстәрир ки, шакирдләри тә'лим просесиндә фәал-
лашдырмаг јолу илә онларын тә'лим мүвәффәғијәтләри-
ни жүксәлтмәк үчүн мүәллимин әлиндә кениш имканлар
вардыр.

Мәктәбин VI «г» вә VII «б» синифләриндә ријазийәт
фәнни үзрә психоложија лабораторијасы тә'лим просесин-
дә шакирдләрин фәаллашдыглары заман онларда психи
фәаллијәтин нә чүр вә нә һәчмдә күчләндијини мүәјјән
етмәји тәсдиг етмәк мәгсәди илә експеримент кечирмиш-
дир. Бу експеримент ејни заманда тә'лим үсулларынын
тәтбигинә даир дә гијмәтли нәтичәләр вермишдир. Ша-
кирдләрде психи фәалијәтин күчләнмәси, онларын тә'лим
әмәјинин кәркинлији илә әлагәдардыр. Тә'лим әмәјинин
кәркинлији шакирдләрде кәркин психи фәалијәт ојадыр,
кәркин психи фәалијәт дә шакирдләрин тә'лимдә фәал
олмаларыны тә'мин едир.

Мәнз она көрә јухарыда гејд олуна експериментдә
тә'лим просесиндә шакирдләрин фәалијәти күчләндирил-
мишдир. Бу мәгсәд үчүн шифаһи шәрһ үсулунун һәр јердә
вә һәр заман јарарлы олмадығыны көрән тәчрүбәчиләр
(экспериментаторлар) евристик мүсаһибәјә даһа кениш
јер вермиш, јени дәрсләрин шәрһиндә шакирдләрин мүс-
тәгил дүшүнмәләринә, «ахтарышлар» апармаларына, нә-
тичәләр чыхармаларына, мүгајисәләр етмәләринә, јени
өјрәнилмиш гајдалара даир мүстәгил олараг мәсәлә вә
мисалларын һәллинә хүсуסי фикир вермишләр.

Экспериментин илк нәтичәләри көстәрмишдир ки, дәрс
просесиндә фәаллашдығы заман шакирдин көрмә, ешит-
мә кими дүјү органлары, диггәт, һафизә, тәфәккүр кими
психи просесләри даһа дәгиг, һәм дә биркә фәалијәт көс-
тәрир. Ајры-ајры психи просесләрин фәаллашмасы бир-
ликдә, шакирдин фәаллашмасына сәбәб олур.

Нәтичәдә, «эксперимент гојулан синифдәки шакирд-
ләрдә јаранан мүстәгил ишләмә вәрдишинин башга пара-
лел синифләрдәки шакирдләрин газандығы вәрдишләрден
сәмәрәли вә фәал олдуғу ајдынлашмышдыр. Мәсәлән,
VI «г» синфиндә III рүбүн ахырында кечирилән јазы
ишиндә бир нәфәр дә гејри-мүвәффәг гијмәт алмамыш,
IV рүбдә кечирилән ики јазы ишиндә јалныз ики нәфәр
шакирд ишарә сәһвинә јол вермишдир. VII «б» синфиндә
кечирилән јазы ишиндә 32 шакирддән јалныз 2 нәфәри
«2» алмыш, галаны мүвәффәг олмуш, 23 нәфәри исә «5»
алмышдыр. Һалбуки јазы иши контрол синиф олан VII
«в» синфиндә дә апарылмыш вә бу синифдә 28 шакирд-
дән 10 нәфәри гејри-мүвәффәг гијмәт алмышдыр»¹.

Дәрс просесиндә шакирдләри фәаллашдырмаг дедик-
дә, биз, әввәлән, онларын долғун зәһни фәалијәтлә дәрс-
дә иштирак етмәләрини, елми һәгигәтләрин изаһыны
тәкчә диггәтлә ешитмәк дејил, һәм дә ахтарыб «тапмаға»
чалышмаларыны, долғун вә мәнтиги муһакимәләр јүрүдә
билмәләрини, бачарыглы мүгајисәләр апара билмәләри-
ни, јазылы вә әмәли ишләри мүстәгил олараг жүксәк кеј-
фијәтдә ичра едә билмәләрини нәзәрдә тутуруг.

Лакин бу, ишин бир чәһәтидир. Дәрсдә шакирдин
фәаллығыны көстәрән әламәтләрден бири дә онун китаб-
дан мүстәгил олараг истифадә едә билмәси, мүәллимин
изаһатындан, мушаһидә етдији әјани васитәләрден, нү-
мајиш етдирилән тәчрүбәләрден, шәкилләрден, истеһса-
лат экскурсијаларындакы мушаһидәләриндән, лаборатор
ишләриндән вә еләчә дә эмәк мәшғәләләриндән вә с.-дән
нәтичәләр чыхармаға чалышмасындан ибарәтдир. Бу да
аздыр.

Дәрсдә шакирдин фәаллығы онун өјрәнмиш олдуғу
гајда вә ганунлары мисал вә мәсәлә һәллинә, чалышма-
лара, хүсусән истеһсалат характери дашыјан мәсәлә һәл-
линә сәрбәст тәтбиг едә билмәсиндә, билијини әмәли иш-
ләрин, хүсусән әмәк тапшырыгларынын һәллинә тәтбиг
едә билмәсиндә, мәсәләләрин, о чүмләдән лабораторијада
һәлл едиләчәк мәсәләләрин һәллинә јарадычылыгга јана-
ша билмәсиндә ифадә олунмалыдыр вә с.

Дәрс просесиндә шакирдләри фәаллашдырманын нә
гәдәр мүрәккәб бир мәсәлә олдуғу дедикләримиздән ај-

¹ Вәк «Азәрбајҹан мүәллими» гәзети, № 47, 12 ијул, 1960.

дын олур. Бу мүнүм мәселәнин һәлли, бир тәрәфдән, тәдрис материалларынын, фәннин хусусијјәтлериндән, о бири тәрәфдән шакирдләрин јаш хусусијјәтләри вә һазырлыгларындан, үчүнчү тәрәфдән дә, хусусилә, мүәллимин усталығындан вә инадла бу истигамәтдә чалышмасындан асылыдыр.

Тәлим просесиндә шакирдләри фәаллашдырманын јоллары вә ғајдалары олдуғча чохдур. Шакирдләри һәм ев тапшырыгларынын ичрасыны јохларкән, һәм онлара јени билик верәркән, һәм дә алынмыш биликләри мөһкәмләндирәркән вә мәсәлә, мисал һәллине тәтбиг едәркән вә с. фәаллашдырмаг олар вә лазымдыр. Лакин биз бурада анчаг мәселәнин бир чәһәтини, шакирдләри дәрс просесиндә јени биликләр өјрәдәркән фәаллашдырмаг мәсәләсини, бу мәсәдлә евристик мүсаһибә вә синифдә китабдан мүстәгил истифадә етмәк мәсәләләрини ишыгландырмаға чалышачајыг.

3. Евристик мүсаһибә. Мәлум олдуғу үзрә, шакирдләрә јени билик вермәк үчүн тәлим үсуллары сечмәк фәннин вә тәлим материалынын хусусијјәтлериндән, шакирдләрин һазырлығындан вә јаш сәвијјәсиндән вә с. асылыдыр. Бу мәсәлә бир тәрәфдән дә өјрәнмә фәалијјәтинин јоллары илә алағәдар олан өјрәнмә просесинә эсасән үч истигамәтдә апарыла биләр. Шакирдләр јени билији ја мүәллимин билаваситә изаһ етмәси нәтичәсиндә, ја мүәллимин рәһбәрлији алтында өзләринин «ахтарыб-тапмасы» нәтичәсиндә, ја да бу ики јолун синтезиндән ибарәт олан үчүнчү јолла, јәни гисмән мүәллимин изаһы, гисмән дә шакирдләрин «ахтарыб-тапмалары» јолу илә ала биләрләр.

Шәрһетмә үсулу онун нағыл, тәсвир, изаһат, мәктәб мүнәзирәси нөвләри шакирдләрә билији системлә вә ғыса мүддәт ичәрисиндә вермәк үчүн әлверишли олдуғундан мәктәбин јухары синифләриндә чох ғајдалыдыр. Бу үсул шакирдләри чәтинлијә салмадан биликләри һазыр бир шәкилдә вердијиндән јухары синифләрдә онлар үчүн нисбәтән асан олур. Она көрә мүәллим шакирдләрә јени билик верәркән, лазым көрүлдүјү јердә һәмин үсулдан истифадә етмәлидир.

Лакин шәрһетмә үсулу (нағыл мүстәсна едиләрсә) мәктәбин орта вә хусусән ашағы синифләриндә шакирдләр үчүн о гәдәр дә асан үсул һесаб едилә билмәз. Тәч-

рүбә көстәрир ки, тәсвир вә мәктәб мүнәзирәси хусусән мәктәбин (ашағы синифләри һәлә демирик) орта синифләриндә аз ғајда верир. Чүнки бу үсуллар шакирдләрдән күчлү вә сабит диггәт тәләб едир, буну исә тәлим просесиндә бу јашларда бүтүн ушагларда һәмишә тәмин етмәк олмур. Шакирдләр мүәллимин нитгини 10—12 дәгигә динләдикдән сонра диггәтләри зәифләјир, мүәллимин изаһатынын һамысыны ајдын дәрк едә билмирләр. Верилән јени билијин һеч олмазса бирчә чәһәтини диггәтсизлик үзүндән мәнимсәмәдикдә исә өјрәнмә просеси позулур, шакирд дәрсин галан һиссәсини баша дүшмүр. Дәрс мезмун етибары илә о гәдәр дә марағлы олмадыгда (бу исә һәр синифдә ола биләр), бир гәдәр чәтин материала һәср едилдикдә белә һаллар тез-тез тәкрат едилир. Бурадан да шакирдин тәлимдә керидә ғаһмасы үчүн зәмин һазырланыр.

Бәзи мүәллимләр мүнәзирә заманы шакирдләрин диггәтини сабит сахламаг мәғсәди илә мүхтәлиф јолларла (әјанилик тәтбиг етмәк, марағлы данышмаг вә с.) онларда марағ ојатмағы лазым билирләр. Шүбһәсиз, бу лазымлы бир јолдур вә мүмкүн олдуғча бундан истифадә етмәк зәруридир. Лакин һәмишә шакирдләрин марағына архаланмаг чох чәтиндир.

Вахтилә К. Д. Ушински һағлы оларағ јазырды ки, «фәннин өзүнүн марағ ојатмасына вә изаһатын марағлы гурулмасына јалныз университетләрдә үмид бағламаг олар; о да һәр заман олмур; орта вә ибтидаи мәктәпләрдә исә шакирдин фәнлә марағланачағыны көзләмәк олмаз. Бурада елә бир үсул ишләдилмәлидир ки, мүәллим бунун көмәји илә бүтүн динләјичиләрин диггәтини һәмишә ојағ һалда сахлаја билсин¹.

Тәчрүбәләр көстәрир ки, шакирдләрин диггәтини һәмишә ојағ һалда сахламаг вәзифәсини мүәллимин шифаһи шәрһи лајигинчә јеринә јетирә билмир. Бу вәзифәнин өһдәсиндән даһа чох евристик мүсаһибә үсулу кәлә билир, чүнки шифаһи шәрһ үсулларына хас олан чәтинликләрин чоху евристик мүсаһибәдә арадан көтүрүлүр.

Јенә орада Ушински јазыр ки, «һәр бир мүәллим унутмамалыдыр ки, онун башлыча вәзифәси шакирди зәһни

¹ К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 74.

әмәжә алышдырмагдан ибарәтдир вә бу вәзифә фәннин өзүнү вермәкдән даһа әһәмийәтлидир»¹.

Демәли, фәннә аид јени биликләри шакирдләрә һазыр бир шәкилдә вермәк, бу биликләр шакирдләр тәрәфиндән һәр нә гәдәр мәнимсәнилмиш олса белә, тәлим вәзифәсинин һәлә һәлл едилмиш олмасы демәк дејилдир. Вәзифә бу биликләри вермәклә бәрәбәр, шакирдләри зәһни әмәжә һазырламагдан ибарәтдир. Бу мәгсәдә хидмәт едән әлверишли үсуллардан бири исә евристик мұсаһибәдир. Мәһз евристик мұсаһибә үсулу илә шакирдләрә билик өјрәтмәнин фәјдасыны нәзәрдә тутараг, К. Д. Ушински јазырды: «Шакирддә олан ики вә ја даһа чох тәсәввүрү чанландырмагла, онун дитгәтини бу тәсәввүрләр арасында олан зиддијәтләрә вә ја охшарлыгларә чәлб етмәклә, мұәллим шакирд үчүн имканлар јарадыр ки, шакирд тамамилә мұстәгил олараг вә ја зәури сајылан јардым сајәсиндә (бу јардым нә гәдәр аз оларса, бир о гәдәр јахшыдыр) зиддијәтләри дәф едиб јени һәгигәт ачмаға наыл олсун»².

Белә јол мәһз евристик мұсаһибә јолудур. Евристик мұсаһибә «тапмача» јолу дејил, лакин елә јолдур ки, онун васитәси илә шакирдләр билији мұәллимдән һазыр бир шәкилдә алмыр, ону өзләри «ахтарыр» вә «тапырлар». Евристик мұсаһибәнин бир чох һалларда, хусусән ашағы вә орта синифләрдә үстүнлүјү ондан ибарәтдир ки, шакирдләрин дүшүнчәләрини фәаллашдырыр, онлары дәрсдә фәал сурәтдә иштирак етмәжә, фактлар, шәјләр вә һадисәләр һаггында мұһакимәләр апармаға, фактлар вә шәјләри мұгајисә етмәжә, сәрбәст олараг нәтичәләр чыхармаға өјрәдир. Евристик мұсаһибә шакирдләрдә јүксәк һәвәс ојадыр, онлары тәкчә билијин өзүнә јох, һәм дә ону «тапмаға» һәвәсләндирир өз гүввәләринә инамларыны артырыр, үмумиләшдирмәк бачарыгларыны тәкмилләшдирир.

Евристик мұсаһибә үсулунун маһијәти ондан ибарәтдир ки, бурада мұәллим шакирдләрин һәјати тәчрүбәләринә, кечмишдә өјрәнмиш олдуғлары биликләрә вә с. истинад едәрәк, өјрәдәчәји јени билији ачмаг үчүн шакирдләр гаршысына ардычыл суаллар гојур, бу суалларә ча-

¹ К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 75.

² К. Д. Ушински, Әсәрләри, X чилд, РСФСР ПЕА-ның нәшријаты, сәһ. 421—422.

ваблар алмагла тәдричән онларын јени һәгигәти «тапмаларына» наыл олур. Јени билији евристик јолла өјрәнән шакирдләр белә кұман едирләр ки, јени һәгигәтләри онлар өзләри «тапырлар», бу исә шакирдләри руһландырыр, фәрәһләндирир, бу истигамәтдә јени гәләбәләр газанмаға сөғ едир. Н. К. Крупскаја ријазийәт дәрсләриндә шакирдләри мәнтиги дүшүнмәжә вә үмумиләшдирмәжә алышдырманын әһәмийәтиндән бәһс едәрәк бу мұнасибәтлә мәктәбдә охудуғу вахт бу мәсәләжә даир өз мұәллиминин тәчрүбәләрини хатырлајыр. О јазыр: «Мұәллимимиз Литвинова бизә гәјдалары нәтичә шәклиндә чыхармағы өјрәдирди. О заман биз кәсрләри кечирдик. Адәтән, ушағлар һансы рәғәмләри чәм етмәк, һансылары вурмаг вә с. лазым кәлдијини һәмишә гарышдырыдылар. Литвинова бу гәјдалары өзү бизә изаһ етмир, бу гәјдалары нечә мұәјјән етмәк лазым кәлдијини бизә өјрәдирди. Биз бу гәјдалары мұәјјән едир вә синифдә дәфгәрләримизә јазырдыг; биз бу иши синифдә һеч бир көмәкчи мұәллимин јардымы олмадан көрүрдүк. Биз бу гәјдалары мұәјјән етмәји өјрәндијимизә көрә чох гурурланырдыг»¹.

Мәлумдур ки, ушағ билији һазыр һалда алдыгда јох, өзү дүшүнүб «тапдыгда» вә бу һәгигәтләри тапмаг јолларыны билдикдә даһа чох гурурланыр. Ушағын билији бу чүр «тапмасы» ән чох евристик мұсаһибә үсулу илә дәрс апарыланда мүмкүндүр.

Бурадан белә бир нәтичә чыхарылмасын ки, биз бүтүн синифләрдә, бүтүн дәрсләри евристик мұсаһибә илә апармағы тәклиф едирик. Бу чох мәнасыз вә јанлыш бир тәклиф оларды. Биз ону демәк истәјирик ки, инди мәктәбләримизин чохунда мұәллимләрин һәр бир дәрси, демәк олар ки, фәргинә вармадан, шифаһи шәрһ јолу илә кечмәси педагожи нөгтеји-нәзәрдән әсла мәгсәдмұвафиг дејилдир, дәрсләрин әһәмийәтли бир гисмини, хусусән ашағы вә орта синифләрдә евристик мұсаһибә үсулу илә апармаг мәгсәдә даһа мұвафигдир. Мұшаһидәләр вә дәрсләрин стенограммалары көстәрир ки, бир чох дәрсләр, һәтта ән тәчрүбәли вә ән һазырлыглы мұәллимләрин әлиндә белә, евристик мұсаһибә илә кетмәси лазым икән, шифаһи шәрһ јолу илә апарылыр. Мәсәлән, 1959-чу ил мај ајында Бақынын 25 нөмрәли мәктәбинин V «а» синфиндә

¹ Н. К. Крупскаја, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бақы, 1950, сәһ. 201.

Шәфигә Чабрајылованын «Шәрти фе'л» мөвзусунда, 172 нөмрәли мәктәбин IX «б» синфиндә Ә. Зәркәрлинин «Үч-үзлү бучағын хассәләринә» даир кечдикләри дәрсләр әс-линдә еврестик мұсаһибә үсулу илә апарыла билдији һал-да шифаһи шәрһ јолу илә апарылмышдыр. Бунун сәбәби-ни биз һеч дә бу мұәллимләрин методик чәһәтдән зәифли-јиндә көрмүрүк. Бунун сәбәби шифаһи шәрһин артыг дәрәчәдә универсаллашмасында, шакирдләрин јени дәрс-ләри анчаг о јолла аз-чоһ дәрк етмәјә адәт етмәләриндә ахтармаг лазымдыр. Бә'зән мұәллим еврестик мұсаһибә үсулу илә јени билији шакирдләрин өзләринә «тапдырма-ға» чалышыр вә бу мәгсәдлә шакирдләрә суаллар верир, лакин бу гајдаја адәт етмәмиш шакирдләр мұәллимин суалларына гәнаәтбәхш чаваблар вермәдикдә, мұәллим вердији суаллара өзү чаваб вермәк мәчбуријјәтиндә га-лыр, јә'ни дәрси јенә дә шифаһи шәрһлә апармаға мәчбур олу-р.

Шифаһи шәрһлә һәр заман вә һәр дәрси демәк мүмкүн олдуғу һалда, еврестик мұсаһибә илә һәтта мүмкүн олан дәрси белә кечәркән мұвәффеғијјәтсизлик баш верә би-ләр. Бунун үчүн шакирдләри бу үсулла ишләмәјә алыш-дырмаг, бу јолда инадла, сәбрлә ишләмәк лазымдыр; мұ-вәффеғијјәтсизлијә уградыгда кери чәкилмәмәк, онун гаршысыны алмаға чәһд етмәк лазымдыр.

Еврестик мұсаһибә үсулу илә дејилән дәрсләрин ке-диши ачыг көстәрир ки, ишә мәнәрәтлә јанашдыгда өј-рәдилән һадисә вә һәгигәтләрин маһијјәти шакирдләрә мәнтиги сурәтдә ајдынлашыр, өјрәнмә просеси ардычыл-лыгла инкишаф едиб, һәр ан артыр. Еврестик мұсаһибә-нин лазыми нәтичә вермәси үчүн ону һәр јердә вә һәр заман јох, мұәјјән шәрантдә тәшкил етмәк лазымдыр. Һәммин шәртләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

а) Еврестик мұсаһибә шакирдләрин шәхси тәчрүбә-ләринә истинад етмәлидир. Бу о демәкдир ки, мұәллим јени бир һәгигәти шакирдләрин өзләринә о заман «тап-дыра» биләр ки, онларын шәхси тәчрүбәләриндән, бу ба-рәдә олан фактик биликләриндән (бунлар мәһдуд олса белә) истифадә етсин. Белә бир имкан мәсәлән, ана дили дәрсиндә шакирдләрин дили практик шәкилдә билмәк тәчрүбәләриндән истифадә етмәк јолу илә әлдә едилә би-ләр. Тәбиәт һадисәләри һаггында ганунаујғунлуғ «ахта-рыларкән» шакирдләрин тәбиәт үзәриндә апардығлары мұшаһидәдән истифадә етмәк олар вә с.

Еврестик мұсаһибә шакирдләрин әввәлләрдә мәним-сәмиш вә һафизәләриндә мөһкәмләнмиш биликләринә истинад етмәлидир. Белә бир имкан аз-чоһ бүтүн фәнләр-дә, ријазијјат (хүсусилә һәндәсә), грамматика, физика вә кимја дәрсләриндә ола биләр.

в) Еврестик мұсаһибәни шакирдләрин синифдә тәч-рүбә, шәкил, кино үзәриндәки мұшаһидәләри, истәһсалат, тәбиәт вә тарихи абидә вә музәјләрә едилән экскурсија-лардан алдығлары мә'лумат вә фактлар үзәриндә тәшкил етмәк олар.

г) Еврестик мұсаһибәни шакирдләрин охумуш олдуғ-лары мәтнләр әсасында да апармаг олар. Инди јени мөв-зунун изаһында еврестик мұсаһибәдән истифадә едән мұәллимләримиз аз дејилдир. 7 нөмрәли мәктәбин дәрс һиссә мүдири (Бақы шәһәри) Һ. Рзајева јолдаш «Ша-кирдләрин дәрсдә фәаллығыны артырмаг тәчрүбәсиндән» адлы мәғаләсиндә јазыр: «Мән шакирдләрин марағыны артырмаг, онларын дәрсдә фәал иштиракыны тә'мин ет-мәк үчүн мұсаһибәдән, хүсусән еврестик мұсаһибәдән кениш истифадә едирәм. Мә'лум олдуғу кими, еврестик мұсаһибә шакирдләри мүстәгил нәтичәләр чыхармаға сөвг едир. Мән, бу үсулдан хүсусилә V синфин ана дили дәрсләриндә кениш истифадә едирәм».

Рзајева һаглы олараг гејд едир ки, дәрсдә еврестик мұсаһибәдән истифадә етмәк асан иш дејил, бу «мұәлли-мин дәрсә әввәлчәдән даһа дәриндән һазырлашмасыны» вә дәрс заманы кәркин ишләмәсини тәләб едир.

Һ. Рзајева өз мәғаләсиндә V синфин грамматика дәрс-ләриндә еврестик мұсаһибәдән нечә истифадә етдијинә даир нүмунәләр дә көстәрир, о чүмләдән «Исим көклә-риндән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр» адлы мөвзуну бу јолла нечә кечдијини шәрһ едир. Лакин бир сыра мұәл-лимләр, хүсусилә тәчрүбәсиз мұәллимләр өзләрини чәтин-лијә салмыр, һәммин мөвзуну шакирдләрә е'лан етдикдән сонра, јазы тахтасына исим көкләриндән шәкилчиләр васитәси илә дүзәлмиш бир нечә сифәт јазыб, бунларын әмәлә кәлмәсини өзләри изаһ едиб, бир нечә мисал көстәрмәклә дәрси битмиш һесаб едирләр. Лакин Һ. Рза-јева белә һәрәкәт етмир. О, јухарыда гејд олунан мөвзу-ну еврестик мұсаһибә јолу илә шәрһ етмәк мәгсәди илә кечмиш мөвзунун сорғу-суалыны битирдикдән сонра јазы тахтасында ичәрисиндә исим көкләриндән шәкилчиләр васитәси илә дүзәлдиләси сифәт олан бир нечә чүмлә

жаздырыр; о, чүмлөлөрдө олан исимлэрин алтындан хэтт экдирир, исимлэрин аламэт вэ кејфијјэтини билдирэн сөзлэри исэ чэрчивэјэ алдырыр:

[Сусуз] чөллэр памбыг тарлаларына чеврилмиш-дир.

Шөһөр этрафында [мејвэли] бағлар салынмыш-дыр.

Бачым [өлүмчүл] гушу сағалтды.

Мәнэ [сүрмэји] палтар алдылар.

Ленинградда [тарихи] музејлэр чохдур.

Бундан сонра мүәллим чэрчивэјэ алынмыш сифэтлэри јенэ дә јазы тахтасында шакирдлэрин өзлэринэ көк вэ шәкилчилэринэ ајыртдырыр: «су-суз», «мејвэ-ли», «өлүм-чүл», «сүрмэ-ји», «тарих-и». Исмин «нэ», сифэтин исэ «нечэ» вэ «нэ чүр» «суалларына чаваб вердијини билэн ушағлар мүәллимин онлара вердији ардычыл суалларла белэ бир нэтичэјэ кәлирлэр ки, сонуна шәкилчилэр артырмагла исимдэн сифэт эмэлэ кәтирмәк олар. Мүәллим исэ онларын чыхардыгы нэтичэнин дүзкүн олдуғуну тәсдиг етмәклэ белэ сифэтлэрэ дүзәлтмә сифэт, јахуд исми сифэт дејилдијини билдирир. Беләликлэ, евристик мүсәһибэ јолу илэ шакирдлэрин фәал иштиракы нэтичэсиндэ, онларын кечмиш биликлэриндэн вэ һәјати тәчрүбэлэриндэн истифадэ едэрәк мүәллим јени анлајышы шакирдлэрин өзлэринэ «тапдырды». Дәрслэрини чох заман бу јолла апаран Н. Рзајева һағлы оларағ јазыр: «Дәрсин бу гајдада апарылмасы шакирдлэрин фәаллығыны даһа да артырыр. Онлар мөвзуну шүүрлу сурәтдә мәнимсәјир. Әкәр әввәлләрдә бә'зи шакирдләр онлардан анчағ дәрс хәбәр алдыгда чаваб вермәји адәт етмишдиләрсә, инди онлар суал-чавабда фәал иштирак едир, јолдашларындан кери галмағ истәмирләр. Евристик мүсәһибәнин үстүн чәһәтлэриндән бири дә будур ки, белә шакирдләр дәрсдә фәал иштирак етдиклэринэ көрә дәгигәлэрин нечэ кәлиб кечдијини һисс етмирләр. Тәчрүбә көстәрир ки, евристик мүсәһибэ үсулу илэ апарылан дәрсләр көзәл нэтичә верир. Шакирдләр кечилән һәр бир мөвзуну мөһкәм мәнимсәјирләр»¹.

Мүәллимин чыхардыгы бу нэтичә илэ шәрик олмамағ мүмкүн дејилдир. РСФСР әмәкдар мүәллими А. П. Косо-

вановун (Москва шөһәри, 319 нөмрәли орта мәктәб) јенә прамматикадан V синифдә евристик мүсәһибэ јолу илэ апардыгы дәрс даһа сәчијјәви олдуғундан биз о дәрсин кедишини дә бурада вермәк истәрдик. Дәрсин әввәлиндә исим, сифәт, сај анлајышларыны шакирдләрлэ бирликдә тәқрар етдикдән сонра мүәллим јени дәрсин мөвзусуну е'лан едир: «Бу күн биз нитгин јени бир үзвү илэ таныш олачағыг. Нитгин хүсуси үзви олан әвәзлик һағгында мә'лумат алачағыг. Мүәллимин бу илк сөзлэриндән, јә'ни өј-рәнилмиш нитг үзвлэрини сајмасындан, шакирдләр әвәзлијин, бу вахта гәдәр өјрәнмиш олдуғлары мә'луматын мәнтиги давамы олдуғуну баша дүшдүклэриндән, мүәллим вахт итирмәдән мөвзунун шәрһинә кечир вэ дејир: «Үч суала чаваб вермәк лазымдыр: 1) Әвәзлик нәјэ дејилир? 2) Нитг үзвү кими, әвәзлијин хүсусијјәтлэри нәдән ибарәтдир? 3) Нитгимиздә чүмлэ ичәрисиндә әвәзлик нә кими рол ојнајыр? Биринчи суалдан башлајағ: Әвәзлик нәдир? Бу суалы јазын! (Мүәллим дә јазы тахтасында јазыр). Бу суала бирликдә чаваб вермәјэ чалышағ. Башлајағ. Јазы тахтасыны ики һиссәјэ бөләк. Сиз дә дәфтеринизин бир сәһифәсини бөлүн. Јазы тахтасынын сол тәрәфиндә мән мүхтәлиф чүмлөләр јазачағам, сиз дә сағ тәрәфиндә һәмин чүмлөләри, лакин јахшылашдырылмыш шәкилдә јазачағысыныз».

Мүәллим јазы тахтасынын сол тәрәфиндә үч чүт чүмлэ јазыр, белә ки, бунлардан икинчиләрдә бир сөзүн тәқрарына јол верир. Мүәллим бу чүмлөлэрин һәр чүтүнү јаздыгча шакирдләрә мұрачиәт едиб икинчи чүмләни нә чүр јахшылашдырмағы онлардан сорушур. Шакирдләр дүзкүн чаваблар вердиклэриндән һәмин чүмлөләр јахшылашдырылмыш шәкилдә јазы тахтасынын икинчи тәрәфиндә гејд едилир. Мүсәһибэ нэтичэсиндә јазы тахтасында вэ шакирдлэрин дәфтерлэриндә ашағыдакы јазылар алыныр ки, биз дә буну олдуғу кими русча веририк:

Школьники 4 марта отмечали юбилей Гоголя.

и м я с у щ е с.

Школьники выступали с докладами и чтением произведений писателя.

Школьники 4 марта отмечали юбилей Гоголя.

местоим.

Они выступали с докладами и чтением произведений писателя.

¹ «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 24 ијул, 1960, № 58.

Мы провели интересную экскурсию.

п р и л а г.

Нам хочется больше интересных экскурсий.

Брат взял в библиотеке две книги

ч и с л.

Сестра взяла две книги.

Мы провели интересную экскурсию.

м е с т о и м.

Нам хочется побольше таких экскурсий.

Брат взял в библиотеке две книги.

м е с т о и м.

Сестра взяла столько же.

Мәтндән көрүнүр ки, мұәллим тәдричән мисаллары чәтин-ләшдирмишдир. Биринчи ики чүмләдә тәкрарланан сөзләр тез нәзәрә чарпан вә асанлыгла әвәз едилән исим олдуғу һалда, икинчи ики чүмләдә тәкрарланан сөзләр сифәт кими, үчүнчү ики чүмләдә исә сај кими верилмишдир. Лакин буна бахмајараг чүмләләрин гаршы-гаршыја јазылмасы вә тәкрар едилән сөзләрин шакирдләр тәрәфиндән әвәзликләрлә әвәз едилмәси шакирдләрә әјани сурәтдә көрүнүр.

Мұәллим онлары нәтичәјә јахынлашдырмаг вә нәтичәни онларын өзләринин чыхармасына имкан вермәк мәгсәди илә мұсаһибәни давам етдирир вә шакирдләрин өзләринә дедирдир ки, биринчи һалда әвәз едилән сөз — исим, икинчи һалда — сифәт, үчүнчү һалда — сај олмушдур.

Ушаглар үчүн ајдын олур ки, нитги јахшылашдырмаг мәгсәди илә орада тәкрар едилән исим, сифәт вә сајлары хусуси сөзләрлә әвәз етмәк олар вә лазымдыр, белә сөзләр исә нитгин хусуси үзвү — әвәзлик адланыр. Шакирдләр-дә бу анлајышы јаратдыгдан сонра мұәллим суал-чавабы давам етдирир вә јенә дә онларын өзләринә тапдырыр ки, әвәзлик чүмләдә тәкрар олуна сөзләри әвәз етмәклә нә әшја, нә кејфијјәт вә нә дә сај билдирир. Бу исә онун нитг үзвү кими хусусијјәтини көстәрир. Беләликлә, әвәзлијин мұсаһибәдә, чүмләдә, нитгдә ојнадығы рол да ајдынлашдырылмыш олур¹.

Евристик мұсаһибәнин мәктәбләримиздә тәتبигинә даир бир мисал кәтирмәклә кифајәтләнәк.

¹ Бах: М. А. Данилов вә Б. П. Јесипов, Дидактика, М. 1957, сәһ. 292—295.

Гах орта мәктәбинин кимја мұәллими Р. Јусифов јолдаш «Кимјанын тәдрисиндә мұсаһибә үсулунун тәتبиг едилмәси тәчрүбәсиндән» адлы мәғаләсиндә јазыр: «Мәктәбин јенидән гурулмасы һаггында Ганун һәр бир мұәллимдән тәдрисин кејфијјәтини даһа да јүксәлтмәји, шакирдләрә верилән билијин мөһкәм, давамлы олмасыны тәмин етмәк үчүн сәмәрәли үсул вә јоллардан истифадә етмәји тәләб едир. Өз тәчрүбәмдә јәгин етмишәм ки, дәрсләрин кедишиндә јекнәсәглик олдуғда шакирдләрин ма-рағы вә тәшәббүскарлығы азалыр. Она көрә дә дәрсләрин кедишиндә шакирдләрин фәаллығыны артырмаг үчүн мұсаһибә үсулундан истифадә едирәм. Кечилмиш дәрсин тәкрары вә јени дәрсин изаһы мұсаһибә јолу илә апарылдығда шакирдләрин диггәти һеч бир шејдән јајынмыр; һәр бир шакирд мұстәгил дүшүнәрәк чаваб верир. Бу үсулун үстүнлүјү бир дә ондадыр ки, шакирдләрин чоху мұсаһибәдә иштирак едир. Мұсаһибә үсулу өјрәнилмиш материалын сәмәрәли тәкрарына имкан верир. Мұсаһибә заманы мұәллим унутманын гаршысыны ала биләр»¹.

Бу мұлаһизәдән сонра мұәллим Јусифов мәғаләсиндә ики дәрси мұсаһибә үсулу илә нечә кечдијини көстәрир. Онлардан бирини бурада дәрч етмәји фәјдалы һесаб едирик. VIII синифдә «Јод вә онун гидрогенли бирләшмәләри» мөвзусуну тәдрис едәркән кечән мөвзуну («Бром вә онун бирләшмәләри» мөвзусуну) шакирдләрдән сорушдугдан сонра, јени мөвзуја кечирәм. Мұсаһибәни елә гурурам ки, шакирдләр өз әввәлки биликләринә истинад едәрәк мұстәгил дүшүнүр вә чаваб верирләр. Мәсәлән, суаллары белә верирәм:

— Хлор вә брому биз һансы ардычыллыгла өјрәнмишик?

— Хлор вә брому физики хассәләри, кимјәви хассәләри, тәتبиги, тәбиәтдә тапылмасы вә лабораторијада алынмасы ардычыллығы илә өјрәнмишик.

— Бу күн биз јоду да һәммин план үзрә өјрәнәчәјик (јодун кимјәви ишарәсини јазы тахтасына јазырам).

— Јодун атом чәкиси нечәдир?

— Јодун атом чәкиси 127 о. в. дыр.

— Атом чәкиси нәјә дејилир?

¹ Бах: Кимја вә биологија тәдриси (Методик мәғаләләр мәчмуси), икинчи бурахылыш, 1960, сәһ. 32—37.

— Атом чәкиси атомун оксикен ваһидләри илә көстәрилән чәкисинә дежилир.

— Јодун грам-атому нәјә бәрабәрдир?

— Јодун грам-атому 127 грама бәрабәрдир.

— Грам-атом нәјә дежилир?

— Сајча элементин атом чәкисинә бәрабәр олан граммларла мигдарына һәммин элементин грам-атому дежилир.

— Атом чәкиси илә грам-атом арасында нә фәрг вардыр?

— Атом чәкиси бир атомун чәкиси олуб, оксикен ваһидләри илә ифадә олунур. Грам-атом исә, маддәнин бу ваһидләрә бәрабәр граммла чәкилмиш мигдарыдыр.

— Инди јодун физики хассәләри илә таныш олачағың. Јод кристалларына бахын (кағыз үзәриндә шакирдләрә јод кристалларыны көстәрирәм).

— Јод нечә маддәдир?

— Јод түнд-боз рәнкли, кәскин тохулу бәрк маддәдир.

Јод кристалларыны сынағ шүшәсинә салыб ағзыны памбыгла бағлајарағ, гыздырағ (спирт лампасынын үзәриндә гыздырағам).

— Бурада нә мүшаһидә етдиниз?

— Јод әримәдән бәнөвшәји рәнкли бухара чеврилир.

— Гыздырылдыгда маддәләрин бәрк һалдан (әримәдән) газ һалына вә ја әксинә, газ һалындан сүлб һалына кечмәсинә сублимасија дежилир. Јод кристалларыны суја салыб чалхалајағ.

— Нә кими дәјишиклик баш верди?

— Сујун рәнки дәјишди: сары-гырмызы рәнкли мәһлул алынды.

— Јод суда аз һәлл олур. Нәр һансы маддәдә јодун олуб-олмамасыны нишаста илә јохлајырлар. Нишаста мәһлулуна, чөрәк парчасына вә картоф кәсијинә јод дамчысы салағ.

— Нә чүр дәјишиклик баш верди?

— Нишаста мәһлулу, картоф кәсији, чөрәк парчасы јодун тәсириндән түнд-көј рәнк алды.

— Јод нишаста илә тәјин олундуғу кими, нишаста да јодла тәјин олунур.

Јодлу суја бензин (јахуд бензол) төкүб чалхалајағ.

— Нә мүшаһидә етдиниз?

— Јод бензиндә һәлл оларағ сујун үзәринә топланды.

— Инди кичик јод кристалы үзәринә азча спирт төкәк. Нә мүшаһидә олунур?

— Јод спиртдә јахшы һәлл олур. Јодун спиртдә мәһлулу јод тинктурасы адланыр. Бу да јаралары дезинфексија етмәк үчүн ишләдилир.

— Хлор вә бром һансы маддәләрлә реаксијаја кирир?

— Хлор вә бром металлларла, гидрокенлә реаксијаја кирир. Јод да хлор вә бром кими металлларла реаксијаја кирәрәк дузлар әмәлә кәтирир. Алуминиум тозу илә јод кристалларыны гарышдырағ.

— Нә мүшаһидә етдиниз?

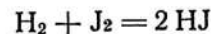
— Алуминиум тозу илә јод кристаллары гаршылыгы реаксијаја кирди вә бәнөвшәји рәнкли түстү әмәлә кәлди.

Бир нәфәр шакирди јазы тахтасына чағырыб ашағыдакы реаксија тәнлијини јаздырағам:

— Алуминиум-јодид ағыр түстү шәклиндә алыныр. Түстүнүн бәнөвшәји рәнкә бојанмасына сәбәб јод бухарларынын түстүјә гарышмасыдыр. Јод гидрокенлә, хлор вә брома нисбәтән зәиф реаксијаја кирир. Јод да хлор вә бром кими металлларла вә гидрокенлә бирләшәндә бирвалентли олур.

Бир шакирди јазы тахтасына чағырыб реаксијанын тәнлијини јаздырағам:

— Бромү бирләшмәләриндән һансы маддә илә чыхармағ олар?

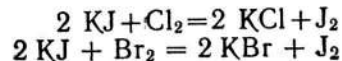
— Бромү бирләшмәләриндән хлор васитәси илә чыхармағ олар.

— Хлор вә бром јоддан фәал олдуғлары үчүн онлар јодлу бирләшмәләрдән јоду чыхарырлар. Калиум-јодид дузунун мәһлулулуна һазырлајыб, ону ики һиссәјә бөләк: бир һиссәсинин үзәринә хлорлу су, икинчи һиссәсинә исә бромлу су әләвә едәк (тәчрүбәләри көстәрирәм).

— Нә мүшаһидә едирсиниз?

— Бу заман хлор вә бром јоду онун бирләшмәсиндән чыхардыр.

Бир шакирди јазы тахтасына чағырағам, ашағыдакы тәнликләри јаздырағам:

— Хлорид туршусунун эн мүнүм дузлары хансылардыр?

— NaCl , KCl , AgCl хлорид туршусунун эн мүнүм дузларыдыр.

Јодун гидрогенити бирлешмәси олан гидроген-јодидин суда мөһлулуна јодид туршусу дејилир. NaJ , KJ , AgJ јодид туршусунун мүнүм дузларыдыр. Хлорид туршусунун дузларындан AgCl , бромид туршусунун дузларындан AgBr суда һәлл олмајыб чөкүнтү вердији кими, јодид туршусунун дузларындан AgJ чөкүнтүдә алыныр.

Мүсаһибәни јекунлашдырдыгдан сонра шакирдләре ев тапшырығы верирәм.

Бу дәрс тамам евристик үсул илә апарылмышдырса да, мұәллим шакирдләрин суал-чавабда фәал иштирак етмәсинә наил олмушдур. Дәрсин белә мүсаһибә үсулу илә кедишини көстәрдикдән сонра мұәллим һағлы оларағ ашағыдакы нәтичәни чыхарыр.

«Демәли, мүсаһибә үсулу шакирдләрин һамысынын дәрсдә фәал иштиракына, онларын сәрбәст дүшүнәрәк чаваб вермәләринә, ирәличәдән өјрәнилән мөвзуларла јени мөвзунун мугајисә едилмәсинә имкан верир. Мүсаһибә заманы шакирдләр нәинки јени мөвзуну өјрәнир, ејни заманда јаддан чыхармаға башладығлары мөвзулары да јенидән тәкрарлајыб мөһкәмләдириләр. Дәрсләрин әк-сәријјәти мүсаһибә илә тәдрис едилдикдә шакирдләрин чох аз һиссәси тә'лимдә кери галыр. Буна көрә дә кимја дәрсләриндә мүсаһибә үсулундан кениш истифадә едилмәлидир». Евристик мүсаһибә үсулундан истифадә етмәк истајән мұәллим дәрсин јени биликләри шәрһ етмәк мәрһәләси үчүн чох вахт сахламалыдыр, чүнки ғыса бир мүддәтдә евристик мүсаһибә јолу илә чәтин бир мөвзуну тәдрис етмәк олмаз.

Дәрсин јени биликләри шәрһ едән мәрһәләси үчүн чох вахт сахламағы нә чүр тә'мин етмәк лазымдыр? Шүбһәсиз, бу мұәллимин усталығындан, дәрсин һәр мәрһәләсиндә вахта гәнаәт етмәсиндән чох асылыдыр. Мәсәлән, дәрсә кәлмәмиш шакирдләри чәлд бир сурәтдә мұәјјәнләшдириб синиф журналына гејд етмәк әвзинә, дәрсин 4—5 дәгигәсини шакирдләрин адынын бир-бир охунмасына сәрф едән мұәллимләре бу нөгтеји-нәзәрдән һеч дә һағт газандырмағ олмаз. Лакин әсил мәсәлә ондадыр ки, дәрсин илк мәрһәләсиндә сорғу-суала вахтын 40—50 фаизини јох, аз вахт сәрф едилсин, бу мәрһәлә мүмкүн гәдәр

ғысалдылсын. Бунун үчүн исә шакирдләрин билијинин чари һесаба алынмасыны сәмәрәләшдирмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә мұхтәлиф пријомлар тәтбиг едән мұәллимләр аз дејилдир: бә'зиләри јазы тахтасыны бир нечә һиссәјә бөлмәк вә јазылы суаллар вермәк јолу илә 3—4 нәфәрлә ејни заманда сорғу апарыр вә бу иши 10—12 дәгигәлијә битириләр. Башғалары шакирдләрин ев тапшырығларыны синифдә дејил, евдә јохлајыр вә бу мәгсәдлә шакирдин ики дәфтәри (№ 1 вә № 2) олур; мұәллим ев дәфтәрләриндән бирини јохламағ үчүн алыр, о бирини (јохланмыш) шакирдә гајтарыр. Бу јолла сорғу дөврүнү чох ғысалдырлар. Бә'зиләри исә мәктәбин јухары синифләриндә, хүсусән ахшам мәктәбләриндә, чари һесаба алма мәгсәди илә зачот гајдасындан истифадә едирләр. Јә'ни чари јохлама васитәси илә мұәллим билијини һесаба ала билмәдији шакирдләрдән јарым илин сонунда дәрсдә вә ја дәрсдән сонра кечмиш олдуғу мөвзулар әтрафында сорушур вә она гијмәт верир вә с.

Беләликлә, гәнаәт едилмиш вахт јени билијин шәрһи мәрһәләсинә верилир вә бу јолла мұәллим тәләсмәдән евристик мүсаһибәнин тәтбигинә имкан тапыр.

Бурада мәгсәд тәкчә вахта гәнаәт етмәк дејил, һәм дә шакирдләри бу үсулла ишләмәјә алышдырмағдыр. Бу исә даһа мүрәккәбдир. Евристик үсулла јени билијин шәрһинә шакирдләрин чәлб едилмәси ишинә әслиндә, мәктәбин илк синифләриндән башламағ вә тәдричән јухары синифләрдә буну кенишләндирмәк лазымдыр. Белә олдуғда, шакирдләр бу јолла сәмәрәли ишләмәјә, өјрәнмә просесиндә фәал иштирак етмәјә адәт едә биләрләр.

Шүбһәсиз, мәктәбин илк синифләриндә буна адәт етмәмиш шакирдләри дә бу үсулла ишләмәјә алышдырмағ мүмкүндүр. Бунун үчүн шакирдләри тәдричән бу үсулла ишләмәјә, дүшүнүб «тапмаға» адәт етдирмәк лазымдыр. Әввәлчә садә суаллар вә мәсәләләрдән башлајыб, сонра кетдикчә шакирдләри мүрәккәб мәсәләләр вә суалларын һәллинә чәлб етмәк јолу илә онларда өв гүввәләринә инам тәрбијә етмәк, мәнтиги тәфәккүрләрини кетдикчә инкишаф етдирмәк олар.

Евристик мүсаһибә үсулуну әлверишли бир сурәтдә тәтбиг етмәк үчүн, мұәллим өзү дидактик чәһәтдән јахшы һазырланмалы, ишин бүтүн гајдаларына мәрһәтлә јијәләнмәлидир. Бунун үчүн мұәллим өз методик сәвијјәсини јүксәлтмәк үзрә ишләмәли, тә'лим нәзәријјәсинин үмуми

мәсәлэләрини җахшы мәһимсәмәлидир. Бу мәгсәдлә о. Азәрбајҗан вә рус дилиндә җазылмыш китаблардан («Педагогика»¹ вә «Дидактика»²) чох шејләр өјрәнә биләр.

Евристик мүсаһибәни сәмәрәли сурәтдә тәтбиг етмәк үчүн мүәллим онун тәшкилине верилән тәләбләри җахшы билмәлидир. Мүәллим һәр шејдән әввәл билмәлидир ки, евристик мүсаһибә мәһз мүәллимин синифдә бүтүн шакирдләри мүсаһибәјә чәлб етдији заман җахшы нәтичә верә биләр. Лакин бу һәмишә мүмкүн олмур, чүнки синифдә отуран шакирдләрин тәфәккүр габилитетләри, дүшүнүб «тапмаг» имканлары мүхтәлиф олур. Мәһз она көрә дә мүәллим шакирдләрин һәр биринин зейһи хүсуситетләрини билмәјә чалышмалыдыр. О билмәлидир ки, синифдәки шакирдләрин һәр бириндә мәнтиги тәфәккүр нә дәрәчәдә инкишаф етмиш, онлардан һансы даһа дәрин, һансы даһа сәһһи дүшүнүр, јени аңлајышы һансы чәлд, һансы ләнк дәрк едир, һадисәләр арасында олан әләгәләри һансы нә дәрәчәдә тез вә кеч көрүр, бу әләгәләрдән јени нәтичәләр чыхармаға һансы нә чүр габилдир. Мәһз шакирдләри белә дәрин өјрәндикдә, мүәллим онларын һамысыны мүсаһибәјә чәлб етмәк имканы газаныр. Шакирдләрин һамысынын мүсаһибәдә фәал иштирак етмәсини тәмин етмәк үчүн башға методик тәдбирләрә дә әл атмаг олар. Мүәллим мөвзуну ајдынашдырмаг мәгсәди илә шакирдләр гаршысында јени бир суал гојдугда чалышмалыдыр ки, бу суал онларын һамысында мараг ојатсын, нә чох чәтин вә нә дә чох асан олсун. Һәр бир суалы ајры-ајры шакирдләрә дејил, бүтүн синифә вермәк лазымдыр. Даһа сонра фикирләшмәк үчүн шакирдләрә мүәјјән вахт верилмәлидир. Елә едилмәлидир ки, шакирдләр һәр бир суала тамамилә мүстәгил чаваблар версинләр. Һәм гүввәтли, һәм дә зәиф шакирдләрдән чаваб алмаг үчүн суаллар мүхтәлиф чәтинликдә олмалыдыр. Лакин елә етмәк лазымдыр ки, зәиф шакирдләр өз кериликләрини унутмасынлар. Суаллара чаваб тәләб едәндә, шакирдләрин чаваб вермәк арзуларыны нәзәрә алмаг лазымдыр. Бу заман «гарадинмәз» шакирдләри дә унутмаг олмаз; бәзән белә шакирдләр суаллара чаваб вермәјә габил ол-

¹ Бах: М. Мөһдизадә, М. Мурадханов вә б. «Педагогика», I һиссә, Бақы, 1958, сәһ. 144—149.

² Бах: Мүәллифләр групп. «Дидактика» (Алманчадан тәрҗүмә едилмишдир), М. 1959, сәһ. 351—363.

дуглары һалда әл галдырмырлар, онлары һәрәкәтә кәтир-мәк дә мүәллимин борчудур. Чаваб верәркән чәтинлик чәкән шакирдләрә җардымчы суаллар васитәси илә көмәклик көстәрилмәлидир. Мүһүм тәләбләрдән бири дә шакирдләрин чавабларыны диггәтлә јохламагдан, јанлыш чаваблары гәбул етмәјиб, ону башға шакирдләр васитәси илә дүзәлтмәјә, дәгигләшдирмәјә чалышмагдан ибарәтдир. Бу мүмкүн олмадыгда јанлыш чаваблары мүәллим өзү дүзәлтмәлидир. Чаваблары тәкчә мәзмунча дејил, һәм дә грамматик гурулуш етибары илә јохламаг вә тәсһиһ етмәк лазымдыр.

Чаваблар дүзкүн чүмләләрдән ибарәт, ајдын, долгун вә дәгиг олмалыдыр. Мәсләһәтдир ки, мүәллим бир нәфәр шакирдин чавабы илә, дүзкүн олса белә кифәјәтләнмәсин, бу барәдә башгаларынын да чавабларыны динләсин, онларын да өз фикирләрини сөјләмәсинә имкан јаратсын. Белә олдугда мүсаһибәјә даһа чох шакирд чәлб олунар, онлар чаваб вермәкдә мөһкәм вәрдиш газанар, фикирләрини чәсарәтлә сөјләмәјә адәт едәрләр.

Тәләбләрдән бири дә верилән суалларын ајдынлығыны, конкретлијини, мәнтигиллијини вә ардычыллығыны тәмин етмәкдир. Мүәллимин усталыгла суал верә билмәси һеч дә садә бир кејфијет дејилдир. Мүсаһибә вә онун мүхтәлиф нөвләри бүтүн синифләрдә, бүтүн дәрсләрдә бир тәлим үсулу кими ишләнир; билијин шәрһиндә, мөһкәмләндирилмәсиндә, јохланмасында, мәшғәләјә башларкән, јекунлашдыраркән вә с. бу кими ишләрдә дә бу үсула әл атмаг лазым кәлир. Бу үсулда да ән вачиб үнсүр суалы верә билмәкдир. Суалларын дүзкүн, мәнтиги, шакирдләри чавабајәнәлдичи олмасындан чох шеј асылыдыр. Мәһз она көрә дә мүәллим шакирдләрә суаллар вермәк техникасына мүтләг јијәләнмәјә чалышмалыдыр.

4. Шакирдләрин китаб үзәриндә мүстәгил ишини тәшкил етмәк јолу илә онлара јени билик өјрәтмәк. Шакирдләрин китаб үзәриндә мүстәгил иши, мәлум олдуғу үзрә тәлим үсулларындан биридир вә бу үсул дилләр үзрә тәшкил едилән изаһлы гираәт дәрсләриндә, гисмән дә V—VII синифләр үзрә әдәби гираәт дәрсләриндә кеңиш тәтбиг едилмәкдәдир. Лакин бу үсулун башға фәнләр үзрә кечилән дәрсләрдә дә тәтбиг даирәси кеңишдир вә тәәсүфлә демәлијик ки, буна бахмајараг, ондан һәлә мәктәбләримиздә сәмәрәли сурәтдә истифадә едилмир.

«Бүтүн синифләрде мұәллим материалы системләр шәрһ етмәлидир» тәләби, «һәр дәрси мұәллим һазыр бир сурәтдә шакирдләрә чатдырмалыдыр» мәһнасында баша дүшүлдүжүндән, евристик мұсаһибә үсулу кими, дәрсдә китабдан мұстәгил истифадә етмәк дә, бир үсул кими истифадәсиз ғалмышдыр. «Бригада-лаборатор үсулу»нун мәктәб ишләри тәчрүбәсиндән кәнар едилмәси бә'зи мұәллимләрдә елә бир јанлыш фикир ојатмышдыр ки, куја шакирдләр үмумијјәтлә мұстәгил олараг китабдан јени билији өјрәнә билмәзләр, куја шакирд һәмишә китаба, бир ғадә олараг, јалныз мұәллимин јени материалы шәрһиндән сонра мұрачиәт етмәлидир. Мәһз она көрә дә мәктәбләримизин тәчрүбәсиндә китабдан анчаг дил вә әдәби гираәт дәрсләриндә чалышмалар вә ев тапшырығларыны јеринә јетирмәк ишиндә истифадә едилир. Ғалбуки шакирдләрин китабдан, дәрсдә мұстәгил олараг јени биликләри өјрәнмәси јолу мәктәбин һәм орта, һәм дә јухары синифләриндә тәтбиғ едилә биләр вә әсас тәһлим үсулларындан биринә чеврилә биләр. Ма'лум олдуғу үзрә китаб мұһүм билик мәнбәјидир. Әкәр шакирдләр дәрсдә китабдан мұстәгил олараг истифадә етмәјә алышдырылса, һәр бир мәктәблинин дәрсдә фәаллығы јүксәләр вә шакирдләр үмумијјәтлә, мұстәгил олараг китаблардан јени-јени биликләр кәсб етмәклә өз билик даирәләрини хејли кенишләндирәләр. Бу исә совет кәнчләринин, истәһсалатдан ајрылмамағла, орта ихтисас вә али тәһсил алмаға һазырлашмасы үчүн кениш имканлар ачар. Али вә орта ихтисас тәһсилинин ахшам вә гијаби тәһсил һесабына кетдикчә кенишләндирилмәси кәнчләрин орта мәктәбдә икән, китабдан мұстәгил олараг истифадә етмәјә алышдырылмасыны вачиб бир педагожи тәләб кими ғаршыја ғојур. Мәһз она көрә дә шакирдин дәрсдә јени билији, китабдан мұстәгил өјрәнмәјә алышдырылмасы садәчә шакирдләри фәаллашдырмағ вәзифәси илә мәһдудлашмајыб, бөјүк бир мәдәнијјәт мәсәләсинин һәллинә хидмәт едир.

Сон заманлар педагожи әдәбијјатда бу үсула ғаршы лағәјд мұнасибәтин дәјишилмәсини тәләб едән вә бир чох ғабағчыл мұәллимләрин бу үсулдан истифадә едиб јахшы нәтичәләр әлдә етдијини кәстәрән мәғаләләр дәрч олунмағдадыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән Енкелс шәһәр (РСФСР) орта мәктәбинин мұәллими Н. А. Королјов јолдашын «Самостоятелнаја работа школьников с книгой на уро-

ках»¹ адлы мәғаләси хусусилә дигтәтәләјигдир. Бу мәғаләдә мұәллифин 1955—56-чы дәрс илиндә һәмин үсулун тәтбиғинә даир апармыш олдуғу тәчрүбәнин јекунлары ишығландырылыр. Тәчрүбәсини VIII, IX вә X синифләрдә физика вә ријазијјат дәрсләриндә апармыш олан Королјов јолдаш бу ишә мұәјјән һазырлығла башламышдыр. Бу һазырлығла мұәллим һәмин синифләрдә кичик вә садә ма'луматлары китабдан истифадә етмәклә шакирдләрә тапдырмағдан кениш истифадә етмиш вә онларда јени һәгигәтләри «ачмағ» үчүн тәшәббүскарығ вә фәаллығ кәстәрмәк арзусу ојатмыш, бу барәдә онларда мұәјјән вәрдишләр әмәлә кәтирмишдир. О, паралел VIII вә IX синифләрин һәр бириндән бир тәчрүби (экспериментал), бир дә контрол синиф мұәјјәнләшдирмиш ки, алынан нәтичәләри мұғайисә етмәк асан олсун.

Мұәллим тәчрүбә ишләринә белә башламышдыр. О, әввәлчә синифләрин һәр бириндә һәм физикадан, һәм дә ријазијјатдан јени мөвзуну китабдан шакирдләрлә коллектив сурәтдә охумуш, әсас мәфһумлары суаллар шәклиндә мұәјјәнләшдирмиш, мәтни јенидән шакирдләрә мұстәгил охутмуш вә суаллара чаваб һазырлајыб өјрәнмәләрини тапшырмышдыр. Сонра, нөвбәти дәрсләрдә шакирдләрин өзләринин јени биликләри мұстәгил сурәтдә китабдан өјрәнмәләрини тәшкил етмишдир. Бу дәрсләр, ашағыдакы гурулушда олмушдур:

- 1) јени материал һағгында илк кениш изаһат мұсаһибәси;
- 2) тапшырығ әсасында шакирдләрин китаб үзәриндә мұстәгил ишләмәси;
- 3) өјрәнилән материалын нечә мәнимсәнилмәсинин мұәјјәнләшдирилмәси (сорғу);
- 4) шакирдләрин сөјләмәси јолу илә өјрәнилмиш материалын мөһкәмләндирилмәси;
- 5) шакирдләрә өјрәнилмиш јени биликләри тәтбиғ едә билмәк (мисал вә мәсәлә һәллинә) бачарығларынын ашыланмасы;
- 6) јени билијин синифдә нечә өјрәнилмәсини нәзәрә алмағла евә тапшырығ верилмәси.

Тәчрүби синифләрдә дәрсләр, бу схемлә апарылдығы һалда, контрол синифләрдә әввәлки кими, мұәллимин шифаһи шәрһи вә евристик мұсаһибә үсуллары илә апа-

¹ «Советская педагогика» журналы, № 7, М. 1959, сәһ. 67.

рылмышдыр. Мүэллиф жазыр ки, тэчрүби вэ контрол синифлэрдэ апарылан ишин нэтичэлэрини мугајисэ вэ тэһлил етдикдэ, мәлүм олмушдур ки, «тэчрүби синифлэрдэ руб мүддэлгиндэ шифаһи сорғуда һәр бир шакирдин алмыш олдуғу гijмэтлэрин сајы контрол синифлэрдэ һәр шакирдин алдығы гijмэтлэрдән ики дэфэ чоҳдур». Синифлэрэ верилән контрол јазы ишлэринин нэтичэлэри исэ көстәрмишдир ки, тэчрүби синифлэрин шакирдлэри нэзэри тәлим материалыны даһа долғун мәнимсәмишләр; онлар мәсәлэнин һәллини әтрафлы изаһ етмәји даһа јахшы бачарырлар. Контрол јазы ишлэри үзрә тэчрүби синифлэрэ верилән әла вэ јахшы гijмэтлэрин сајы, контрол синифдәкиндән хејли артыг олмуш, зәиф шакирдлэрин сајы исэ ики дэфэ аз олмушдур. Мүэллиф һәм дэ гејд едир ки, имтаһанлар тэчрүби синифлэрдәки шакирдлэрин даһа долғун, даһа мәнтиги вэ инамла чаваблар вердијини көстәрди. «Бүтүн бунлар һәр бир шакирдин зәһни фәәлијјәтини дәрсдә фәаллашдырмаға, билијинин кејфијјәтини јахшылашдырмаға, онда јени биликлэри мүстәгил кәсб етмәк бачарығы тәрбијә етмәјә хидмәт едир»¹.

Белә бир тэчрүбәнин нэтичэлэрини гijмэтләндирмәк мүмкүн дејилдир. Бу тэчрүбә ачыг сурәтдә дәрсдә шакирдлэри фәаллашдырмаг мәгсәди илә kitабдан јени биликлэри шакирдлэрә мүстәгил олараг өјрәтмәнин вачиб олдуғуну, бундан бир үсул кими истифадә етмәнин зәрури олдуғуну исбат едир. Лакин бу тэчрүбәдә бәзи зәиф чәһәтлэри дэ гејд етмәмәк олмаз: бу тэчрүбәдән көрүнүр ки, мүәллим ев тапшырыгларынын ичрасыны јохламағы вэ кечмиш мөвзуну шифаһи сорғу илә јохламағы, демәк олар ки, ләғв етмишдир. Доғрудур, буну мүәллим онуңла изаһ едир ки, ев тапшырыгларыны јохламаг вэ кәһнә мөвзуну сорушмаг дәрсдә чоҳ вахт алыр вэ беләликлә, јени мөвзуну изаһ едиб мөһкәмләндирмәјә вэ с. кифајәт гәдәр вахт галмыр. Чәтинликдән чыхмаг үчүн һәммин мүәллим шакирдлэрә ики иш дэфтәри сахладыр вэ тапшырыглары јохламаг үчүн дэфтәрләрдән бирини (мәс. № 1) алыр, о бирини (мәс. № 2) шакирдлэрә гајтарыр.

Әкәр мүәллимин ишлә јүкләнмәси нэзәрә алынмазса, бу јахшыдыр. Лакин кәһнә мөвзунун јохланмасыны ләғв етмәклә разылашмаг мүмкүн дејил. Королјов јени мөвзуну өјрәнән заман һәммин дәрсдә шакирдләрдән ону сору-

шуб гijмәт верир ки, буну мәгсәдмүвафиг һесаб етмәк олмаз. Елә етмәк лазымдыр ки, шакирдләр kitаб үзәриндә ишләмәк вәрдиши газанмагla бәрәбәр, кәһнә мөвзуну јени мөвзудан габаг данышмаға да вахт тапсынлар.

Тәлим үсуллэры сырасында өзүнә мөһкәм јер тутдуғда, бу үсул ән чоҳ јухары синифлэрдә тәтбиг едилән үсуллардан биринә чеврилә биләр. Лакин тэчрүбә көстәрир ки, орта синифлэрдә дэ бу үсулдан истифадә етмәк шакирдлэрин дәрсдә фәаллығыны хејли артырыр, тәлим мүвәффәгijјәтини хејли јүксәлдир. Јухарыда ады чәкилән А. Ф. Соловјова јолдаш Москва мәктәблэринин бириндә һәммин үсулу V—VII синифлэрдә тарих дәрслэриндә тэчрүбә шәклиндә тәтбиг етмиш вэ чоҳ гijмәтли нэтичэләр әлдә етмишдир. 1955—56-чы дәрс илиндә о, V синифдә експериментә башлајараг, өз ишини 1956—57-чи дәрс илиндә VI синифдә, 1957—58-чи дәрс илиндә VII синифдә, јәһни һәммин тәркибдә олан шакирдлэрлә давам етдирмишдир. Тэчрүби синифә контрол олмаг үзрә башга паралел бир синифдә дэ тарих дәрслэрини һәммин мүәллим апармышдыр.

О тэчрүбә гојдуғу синифдә дәрсин мүхтәлиф мәрһәлэлэриндә шакирдлэри тәдричән kitабдан мүстәгил истифадә етмәјә алышдырыб, белә бир мүсбәт нэтичә әлдә етмишдир ки, V синифдә тәлим вахтынын 34—35 фаизи, VI синифдә 40—42 фаизи, VII синифдә 45—46 фаизи мүстәгил ишә сәрф едилмишдир. Һалбуки контрол синифдә вэ мәктәбин башга синифлэриндә әввәлки ади гајда илә кечилән тарих дәрслэриндә шакирдләр тәлим вахтынын 95 фаиздән чоҳусуну мәһз динләмәклә кечирмишләр.

А. Ф. Соловјова јазыр: «Тэчрүбәмиздән топланан материал көстәрир ки, шакирдлэрин дәрсликлә мүстәгил ишләмәси дәрсдә тәлим просесинин мүхтәлиф мәрһәлэлэриндә сәмәрәли тәшкил едилә биләр, мүәллим вэ шакирдлэрин дәрсдәки башга бүтүн фәәлијјәт нөвлэри илә мәнтиги олараг әлағәләндирилә биләр». О, һағлы олараг һәм дэ белә бир нэтичәјә кәлир ки, шакирдлэрин дәрслик үзәриндә мүстәгил ишинин мазмун вэ методикасы мүәллимин тәлим материалыны нечә өјрәтмәсиндән вэ тәлим просесиндә өз рәһбәр ролуну нечә тәмин етмәјә чалышмасындан асылыдыр. Мәһз она көрә дэ һәм тәлим материалынын шәрһи вэ һәм дэ дәрсин башга мәрһәлэлэриндә шакирдлэрә вериләчәк тапшырыгларын сечилмәсинә хүсуси фикир вермәк лазымдыр ки, шакирдлэрин

¹ «Советскаја педагогика» журналы, № 7, М. 1959, сәһ. 74.

јарадычы фэалијјэтлэри күчлэндирилсин. Биз Соловјова јолдашын апармыш олдуғу експериментин бүтүн кедишини бурада көстөрмэк фикриндэ дејилик. Лакин онун бир чәһәтини гејд етмәккә кифајәтләнәчәјик. Соловјова јазыр: «Јени тәлим материалынын шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәси просеси тарих дәрсләриндә бир гајда олага мӯәллимин мөвзуну шәрһ етмәси илә башланыр. Апардығымыз тәчрүбәдә биз дәрсдә тәлим материалыны өјрәтмәјин сәчијјәсини вә гисмән дә мӯәллимин шәрһетмә методикасыны дәјишдирдик. Дәрсин мөвзусундан, һәмчинин материалын дәрсликдә нечә шәрһ олунмасындан асылы олага мӯәллим јени материалы елә нәгл етмәјә чалышды ки, мӯтләг шакирдләрин дәрсликдән мӯстәгил өјрәнмәләри үчүн бир нечә чәһәт шәрһ едилмәмиш галсын. Бу материал мӯхтәлиф шәкилдә дүшүнүлмүш тапшырыглар васитәси илә шакирдләрә верилди вә буна дәрсдә мӯәјјән вахт ајрылды. Бу тапшырыгларын јеринә јетирилмәси шакирдләрдән механики сурәтдә өјрәнмәји дејил, дәрсликдәки материалы диггәтлә охумағы тәләб едир. Мәсәлән, Марафон дөјүшләри һаггындакы әсас фактлара даир шакирдләрә мәлүмат вердикдән сонра мӯәллим V синиф шакирдләринә тапшырды ки, онун һекајәси вә дәрсликдәки материала әсасән, Иран гошунларынын сәјча чоһ олмасына бахмајараг, Марафон дөјүшләриндә јунанларын нә үчүн галиб кәлдикләрини изаһ етсинләр. VI синифдә «Гәрби Рома империјасынын сүгүту» мөвзусуну кечәркән, мӯәллим шакирдләрә тәклиф етди ки, онун шәрһинә вә дәрсликдәки материала әсасән 200-чү сәһифәдә чыхарылан ашағыдакы нәтичәни — «Рома империјасындакы үсјанлар вә «барбарларын» империјаја һүчуму Гәрби Авропада тәсәррүфат вә мәдәниј-нәтин даһа да инкишаф етмәсинә мане олан гулдарлыг гурулушуну дағытды» нәтичәсини изаһ етсинләр».

Көрүндүјү ки, Соловјованын шакирдләрә дәрсдә мӯстәгил иш үчүн вердији тапшырыглар мӯхтәлиф олмага, онлары һәм мӯәллимин шәрһиндән, һәм дә китабдакы материалдан диггәтлә истифадә етмәк јолу илә мӯстәгил нәтичәләр чыхармаға өјрәдир.

Бу тәчрүбәдән белә бир нәтичә чыхарыла биләр ки, шакирдләри китабдан мӯстәгил истифадә етмәјә алышдырмаг үчүн онлара бирдән-бирә бөјүкһәчмли мәтни өз-

башына өјрәнмәк үчүн вермәмәли, о мәтнин ичәрисиндә шәрһ едилмәмиш сахланан ајры-ајры мәсәләни өјрәнмәји тапшырмалыдыр. Бу барәдә мөһкәм вәрдиш газанмыш шакирдләрә сонра чәтин олмајан материалы тамамилә дәрсликдән өјрәнмәји тапшырмаг олар.

Вәзифә шакирдләри китабдан һәр һансы чүр истифадә етмәјә алышдырмагда дејил, онлары китабдан шүурлу сурәтдә мӯстәгил истифадә етмәјә алышдырмагдадыр. Бунун үчүн исә габагчыл мӯәллимләр шакирдләри материалын планыны тутмаға алышдырмаға хүсуси фикир верирләр. Онлар бу мәгсәдлә, материалы шәрһ етдикдән сонра шакирдләрә план верир вә о планла һәмин материалы тәкрат етмәји тәләб едирләр. Сонра мӯәллим шакирдләрә бирликдә коллектив сурәтдә мәтнин планыны тутур вә ушаглары бу ишә алышдырыр. Бир нечә белә чалышмадан сонра әввәлчә садә материал, сонра даһа мүрәккәб материал үзрә шакирдләрә там мӯстәгил олараг өјрәнмәји башладыглары јени материалын планыны тутмаг вәрдиши газандырырлар. Бүтүн бунлар шакирдләри дәрсликдән вә үмумијјәтлә китабдан мӯстәгил истифадә етмәјә алышдырыр ки, бунун да шакирдләрин өјрәнмә фәалијјәтини күчләндирмәкдә ролу бөјүкдүр. Н. К. Крупскаја шакирдләри китаб үзәриндә мӯстәгил олага чалышмаға алышдырмағын мәктәпләримиз гаршысында мүһүм бир вәзифә кими дурдуғуну гејд едәрәк јазырды ки:

«Башлыча чәһәт будур ки, шакирдләр охудуглары јазыларын ән мүһүм чәһәтини дәрк етмәји бачармалыдырлар, материалдан баш чыхармағы өјрәнмәлидирләр. Биздә адамлары тәкбашына чалышмаға алышдырмаг иши исә ахсајыр»¹.

Шакирдләри китабдан мӯстәгил истифадә етмәјә алышдырмаг, бу јолла онларда китабдан јени билик әлдә етмәк бачарығы јаратмаг чоһ мүһүм вә вәчиб бир мәсәләдир. Бунун мүвәффәгијјәтлә һәллинә наил олмаг үчүн ишә I—IV синифләрдән башламаг лазымдыр. Педагожи мәтбуатдан мәлүмдур ки, бу барәдә дә мӯәјјән експериментләр апарылмыш, мусбәт нәтичәләр әлдә едилмиш вә дәјерли тәчрүбәләр топланмагдадыр. Педагожи елмләр намизәди М. Л. Закожурникованын Москва шәһәриндәки 315 нөмрәли мәктәбдә апармыш олдуғу тәчрүбә бу чәһәт-

¹ Н. К. Крупскаја, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Баки, 1950, сәһ. 265.

дән чох сәчијјәвидир. «Самостојателнаја работа на уроке русского языка, как основа приобретения учащимся новых знаний»¹ — адлы мәгаләсиндә М. Л. Закожурникова һағлы оларағ гејд едир ки, шакирдләрин билијини мөһкәмләндирмәк үчүн јохлама ишләри ибтидаи синифләрдә чохдан тәтбиг едилир. Лакин мүәллимләрин тәчрүбәсиндән шакирдләрә јени биликләр өјрәтмәк мәгсәди илә бу үсулдан истифадә едилдији көрүнмүр вә мөтәдик әдәбијатда да бунун ады чәкилмир. 1959—60-чы дәрс илиндә Москванын 315 нөмрәли мәктәбиндә јени билик өјрәтмәк мәгсәди илә шакирдләрә мүстәгил оларағ тапшырығлар ичра етдирмәк, о чүмләдән китаб үзәриндә онлары мүстәгил чалышдырмағ тәчрүбәси көстәрди ки, бу иш формасы ибтидаи синифләрдә дә мүмкүндүр. Дүзкүн тәшкил едилдији заман бу үсул һәм шакирдләрә билик өјрәтмәк, һәм дә онларын фәаллашдырылмасы вә үмуми инкишафы нөгтеји-нәзәриндән јахшы нәтичә верир. Закожурникова јени биликләр өјрәтмәк мәгсәди илә һәр дәрсдә шакирдләрә мүстәгил ичра етмәк үчүн бир сыра тапшырығлар тәклиф етмишдир. Бунларын јеринә јетирилмәси шакирдләрдән мүәјјән дәрәчәдә кәркин зәһни фәалијјәт, диггәт вә сәј тәләб етмишдир. Һәмин үсулу тәтбиг едәркән мүәллим шакирдләрин һансы биликләри әлдә етдијини вә буну тәмин етмәк үчүн һансы тапшырығларын ичра едилмәси лазым кәлдијини әввәлчәдән дәғигләшдирмишдир.

Мүәллим шакирдләрин мүстәгил ишләрини мүхтәлиф шәкилдә тәшкил едир: ја әввәлчәдән һазырланмыш тапшырығлары јазы тахтасында гејд едир вә ја шифаһи сүрәтдә верир, шакирдләр исә чалышмаларын нөмрәләрини гејд едирләр; јахуд да габагча вәрәгәдә јазылмыш тапшырығлар шакирдләрә пәјланыр. Мүәллим ејни заманда, шакирдләрә дәрсдә нәләри ичра едәчәкләри вә нәләри өјрәнәчәкләрини јахшы ајдынлашдырыр. Бу јолла иш апаран Закожурникованын дәрсләри ашағыдакы гурулушда олур:

1) ушағларын мөвзуја даир әввәлчәдән өјрәнмиш олдуғлары биликләрин тәкрары (јада салынмасы) вә јохланмасы (әкәр буна еһтијач варса);

2) јени мөвзунун ирәли сүрүлмәси;

- 3) шакирдләрин мүстәгил ишинин тәшкили;
- 4) шакирдләрин мүстәгил иши (20—25 дәғигә);
- 5) тапшырығларын јеринә јетирилмәсинин јохланмасы; мүстәгил иш јолу илә әлдә едилән биликләрин јохланмасы вә мөһкәмләндирилмәси;
- 6) евә тапшырығ верилмәси.

Мүәллимин шакирдләрә вердији тапшырығлар һағғында там тәсәввүр әлдә етмәк мәгсәди илә онун бу јолла IV синифдә рус дили үзрә вердији дәрсләрдән бириндә јазы тахтасында јазылмыш тапшырығлары мисал көстәрәк.

Мөвзу: «Нә кими сөzlәр әвәзлик адланыр».

Нәләри ичра етмәли

Нәләри билмәли

1. «Дивар гәзети» адлы мәтни ики дәфә охумалы вә ајрылмыш сөzlәри јазмалы.

1. Һансы нитг үзвүнү өјрәнмәјә башламышығ.

2. 58-чи сәһифәдә олан ики тәрифи јадда сахламалы (194 вә 145 нөмрәли чалышмалар).

2. Әвәзлик адланан сөzlәри сөјләјин.

3. 193 нөмрәли чалышманы јеринә јетирмәли.

3. 1-чи, 2-чи, 3-чү шәхс әвәзлијини сөјләјин.

Тапшырығлар бу гајда илә шакирдләрә чатдырылдығдан сонра, онлар китаб үзәриндә 20—25 дәғигә мүстәгил ишләјир вә чалышмалары ичра едирләр. Мүәллим исә тапшырығларын дүзкүн јеринә јетирилмәсинә нәзарәт едир, еһтијачы олан шакирдә фәрди јардым көстәрир, тапшырығларын нә дәрәчәдә јеринә јетирилмәсини јохлајыр, әлдә едилән јени биликләри мөһкәмләндирир вә нәһајәт, евә тапшырығ вермәклә дәрси баша чатдырыр.

Ибтидаи мәктәб шакирдләрини дәрс просесиндә фәаллашдырмағ мәгсәди илә бу кими ишләр бир сыра башға мүәллимләрин дә фәалијјәтиндә, һәм дә тәкчә дил дәрсләриндә дејил, һесаб, тарих вә әмәк дәрсләриндә дә өзүнү көстәрмәјә башламышдыр. Мәтбуатдан мәлумдур ки, «Азәрбајчан мәктәбләринин дә бир сыра ибтидаи синиф мүәллимләри бу мәсәләјә хүсуси фикир вермәјә башла-

¹ «Началнаја школа» журналы, №3, М. 1960, сәһ. 26—32.

мышлар»¹. Белә бир башлангыч фәрәһләндиричидир. Шакирдләр тапшырыглар үзәриндә мүстәгил ишләдикдә бүтүн зәһни гүввәләрини сәфәрбәр едир, кәркин чалышырлар, нәтичәдә, јени биликләри тез мәнимсәјир, мүстәгил зәһни фәалијјәт көстәрмәјә алышыр вә күндән-күнә фәаллашырлар.

Лакин биз белә бир фикирдә дејилик ки, дәрсдә шакирдләри фәаллашдырмаг үчүн јарарлы үсуллар анчаг евристик мүсаһибә вә kitab үзәриндә мүстәгил ишләмәкдир. Белә бир иддиа чох јанлыш оларды. Мәсәлә тәлим үсулларыны бир-биринә гаршы гојмагда дејил, мүәллимин усталығында, бу үсуллардан сәмәрәли истифада етмәсиндәдир. Мәктәбләримиздә истифада едилән үсулларын һәр бири тәчрүбәли мүәллим үчүн фәјдалыдыр. Шакирдләри дәрсдә фәаллашдырмаг үчүн уста мүәллим бунларын һәр бириндән, мәсәлән, һәм нағылетмә-вә мүһазирәдән, һәм мүсаһибә вә лаборатор мәшғәләләриндән вә с. истифада едә биләр вә етмәлидир.

Бакыдакы 132 нөмрәли орта мәктәбин тарих мүәллими, тарих елмләри намізәди Әлимирзә Мейдијев јолдаш јени мөвзунун изаһында нәглетмә үсулундан чох истифада едир, лакин бунунла бәрәбәр о шакирдләрини һәмишә дәрсдә фәал олмаға, диггәтлә динләмәјә, мүсаһибә заманы фәал иштирак етмәјә тәһрик едир. V синифдә апардығы тарих дәрсләриндә шакирдләри фәаллашдырмаг тәчрүбәсиндән бәһс едәрәк Ә. Мейдијев јазыр: «Шакирдләри јормамаг үчүн онларын диггәтләриндәки кәркинлији мүәјјән вахтда дејишдирмәк лазымдыр. Методик чәһәтдән бу, белә ичра олунур: мүәллим јени материалы һиссә-һиссә изаһ едир, лазым кәлдикдә изаһаты дајандыра-раг, шакирдләрлә мүсаһибә апарыр, башга бир һалда, дәрсликдә олан шәкилләрә бахмағы шакирдләрә тәклиф едир. Изаһат заманы бу чүр моментләр шакирдләрин фәаллашмасына сәбәб олур, дәрсдәки чансыхычылығы арадан галдырыр»².

Бүтүн бунлардан белә бир нәтичә чыхара биләрик ки, һәр бир тәлим үсулундан јериндә вә сәмәрәли истифада едилмәлидир; шифаһи шәрһ үсулу јерсиз олараг универсал шәклә салынмамалы, дәрсдә шакирдләрин фәаллашдырылмасы мүәллимин диггәт мәркәзиндә дурмалы вә бу

мәгсәдлә онлары јаш хүсусијјәтләри вә имканлар даирәсиндә мүстәгил зәһни вә әмәли фәалијјәт көстәрмәјә алышдырмалы; бунун үчүн исә евристик мүсаһибәдә вә kitab үзәриндә шакирдләри мүстәгил слараг ишләтмәкдән кениш истифада етмәлидир.

5. Шакирдләри дәрсдә фәаллашмаға һәвәсләндирмәк һагғында. Шакирдләрин дәрсдә фәаллашдырылмасы, јухарыда дејилдији кими, чох мүрәккәб бир мәсәләдир. Тәлим үсулларындан сәмәрәли истифада етмәк, онлары јени тәләбләрә әсасән тәкмилләшдирмәк бу чәһәтдән чох вачиб вә зәруридир. Лакин шакирдләри дәрсдә фәаллашдырмағын јеканә јолуну бунда ахтармаг дүзкүн олмаз. Бу мәгсәдлә бир сыра башга тәдбирләрдән дә истифада етмәк лазымдыр. Бу тәдбирләр чохдур. Бураја, шүбһәсиз, һәр дәрсин методик чәһәтдән јахшы һазырланмасы вә јүксәк сәвијјәдә кечирилмәси, бүтүн дидактик принципләрин дүзкүн тәтбиғи вә с. дахилдир. Бүтүн бунларла бәрәбәр шакирдләрин дәрсдә кәркин зәһни фәалијјәт көстәрмәләри өзләринин јени биликләр әлдә етмәјә һәвәс көстәрмәләриндән дә чох асылыдыр.

Тәлим шакирдләрдән кәркин зәһни вә әмәли фәалијјәт тәләб едир. Шакирдләр јени биликләр алмаға вә бу мәгсәдлә кәркин зәһни вә әмәли фәалијјәт көстәрмәјә, әмәк сәрф етмәјә психоложи чәһәтдән һазыр олмалыдырлар. Бунсуз шакирдләри кәркин зәһни әмәјә чәлб етмәк олмаз, онлары тәлим просесиндә фәаллашдырмаг мүмкүн дејилдир. Тәәссүф ки, педагожи әдәбијјатда тәлим просесинин бу чәһәти, демәк олар ки, ишыландырылмыр. Бу мәсәлә анчаг педагогикаја аид дәрс kitabларында хатырланыр.

Сон заманларда рус дилиндә нәшр едилмиш дидактика kitabлары мүстәсна едиләрсә, тәлимин бу мүһүм мәсәләсинә даир, демәк олар ки, диггәтәләјиг бир әсәр јохдур, бу барәдә тәдгигат ишләри һеч дәрәчәсиндәдир.

Бәзи мүәллимләр бу мәсәләјә чох сәтһи јанашараг «ушаг охумалыдыр, охумаг онун вәзифәсидир» — дејә јахаларыны кәнара чәкмәјә чалышырлар; бәзи һалларда исә өзләрини кәркин ишә вермәјән ушаглара «охумур охумасын» — дејә лагәјд бахырлар. Белә мүәллимләр шакирдләри охумаға, тәлим үчүн кәркин фәалијјәт көстәрмәјә һәвәсләндирмир, онларын бу ишә тәһрик едилмәсинә артыг иш кими бахараг чидди фикир вермирләр. Тәлимдән тәдричән сојујан шакирд дәрсә лагәјд бахыр, кет-

¹ Бах: «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, № 104, 29 декабр, 1960.

² Бах: «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, № 75, 18 септјабр, 1960.

дикчә кериләјир, икинчи илә галыр вә нәһајәт, мәктәби тәрк едир.

Тәчрүбә көстәрир ки, икинчи илә галманын бөјүк бир сәбәбини бир чох шакирдләрин өз гүввәләрини там сәфәрбәрлијә алмамасы тәшкил едир. Бу исә, һәр шејдән әввәл, онун дәрс охумаг зәһмәтинә гатлаша билмәмәсинин, дахилән бу ишә һәвәс көстәрмәмәсинин мәнфи нәтичәси һесаб едилмәлидир. Буну нәзәрә алараг, шакирдләрдә охумаға һәвәс ојатмаг, онлары кәркин тә'лим фәалијјәтинә гатлашмаға систематик олараг тәһрик вә сөвг өтмәк, мүнһүм бир педагожи проблем кими, һәр бир мүнһүм лимин гаршысында дурмалыдыр. Адәтән, дәрсдә иштирак едән шакирдләрин һамысы ејни дәрәчәдә фәаллыг вә сәј көстәрмир, һалбуки зәһни габилитәтләриндән асылы олмајараг онларын һәр бири дәрсдә сәј көстәриб фәал иштирак едә биләрләр. Дәрсдә шакирдләрин пассив отурмасынын әсас сәбәбини мүнһүм лимин јарытмаз ишиндә ахтармаг лазымдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, бә'зән ејни шакирд бүтүн фәнләр үзрә дәрсләрдә ејни дәрәчәдә фәалијјәт көстәрмир — бир дәрсдә кәркин ишләдији һалда, о бириндә диггәтсиз олур, лагәјд отурур, бәлкә интизам позмагла да мәшғул олур. Бунун сәбәби, әлбәттә, мүнһүм ләрдән бә'зиләринин бүтүн синфи фәаллашдыра билмәмәсидир.

Јаш хусусијјәтләри вә аңлаг дәрәчәсиндән асылы олараг шакирдләрин фәал охумалары, дәрсдә кәркин фәалијјәт көстәрмәләри мүнһүм лимин мотивләрдән асылы олур. Бу мотивләр сабит дејил, дејишир вә инкишаф едир.

Мәктәбин илк синифләриндә охујан шакирдләрин дәрсдә фәаллыгы чох заман бәсит мотивләрин тә'сириндән асылы олур. Бу јашда олан шакирдләр дәрсин марағлы кечмәси, дәрсдә шәкилләр көстәрилмәси, тәчрүбәләр нүмајиш етдирилмәси, мәшғәлә нөвләринин тез-тез дејишдирилмәси вә с. тә'лимдә фәаллыг көстәрмәјә тәһрик етдији кими ата-аналарын, мүнһүм лимин рәғбәтини газанмаг, мүнһүм лимдән јүксәк гијмәт алмаг кими мотивләр дә онлары тә'лимә тәһрик едә биләр. Мүнһүм лим шакирдләри дәрсдә кәркин фәалијјәтә чәлб етмәк үчүн бу чүр мотивләрдән билаваситә истифадә етмәлидир. Лакин бүтүн тә'лим ишләрини шакирдин марағы үзәриндә гурмаг олмаз. Һәлә К. Д. Ушински вахтилә, һағлы олараг көстәрмишидир ки, тә'лимдә һәр шеј марағлы дејил вә шакирдләр бир чох һалда марағланмадығлары биликләрә дә јијәләнмәли

олурлар. Она көрә дә ибтидаи мәктәбдә, белә шакирдләрдә јени билик алмаг һәвәси ојатмағы, тәкчә онларда марағ ојатмаг јолларыны мәһдудлашдырмаг олмаз, чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләр билик алмағын зәрурилијини дәрк етсинләр, чох билмәјә чәһд етсинләр.

Мәктәбин орта, хусусән јухары синифләриндә шакирдләри фәал охумаға тәһрик едән јени, даһа мүнһүм мотивләр ишә гошулур ки, бу да шакирдләрин билик алмаға дахилән еһтијач һисс етмәсиндә, әтраф мүнһити дәриндән өјрәнмәк арзусунда ифадә олунур. Бу онун арзулары, охујуб јахшы көркәмли бир мүнһүм лимдә олмаг һәвәси вә мотиви илә бағлы олур. Мәһз белә олдугда, шакирд тә'лим јолунда кәркин зәһни вә әмәли фәалијјәт сәрф етмәкдән кери чәкилмир. Әләвә етмәлијик ки, белә бир мотив мәктәб һәјатында чохдан јер тутур. Инди дә совет мәктәбләриндә онун мүнһүм лим ролуну инкар етмәјә әсас јохдур. Лакин мәктәбләримизин јенидән гурулмасы шакирдләрин билаваситә һәјата һазырланмасы илә әлағәдар олараг «охујуб көркәмли мүнһүм лимдә олмаг» мотиви даһа да кенишләнмәли вә елмләрин әсасларына јијәләнмәклә әмәк һәјатына мүнһүм лим һазырлашмаг шәклини алмалыдыр. Шакирдләрә изаһ едилмәлидир ки, дәрсдә вә дәрсдәнкәнар долғун фәалијјәт көстәрмәк нәтичәсиндә елмин әсасларына јијәләнмәк һәм онларын гаршысында јахшы мүнһүм лимдә олмаг үчүн али мәктәбләрә јол ачыр, һәм дә адлы-санлы әмәк гәһрәманы, јүксәк мәһсул устасы, габатчыл фәһлә вә ихтирачы олмаг үчүн тәмәл гојур. Шакирд әлдә етмиш олдугу биликләрин һәјатла сых әлағәсини көрдүкчә, бу биликләрдән әмәк тапшырығларыны јеринә јетирәркән истифадә етдикчә онда јени биликләр әлдә етмәк һәвәси артыр вә бу мәғсәдлә о, кәркин зәһни фәалијјәтдән кери чәкилмир.

Әләвә етмәлијик ки, бүтүн бу объектив шәраитдән башга, мүнһүм лимин бир сыра хусуси тәдбирләри дә шакирдләрин дәрсдә фәаллашмаларына хидмәт едир. Педагожи тәчрүбәдә чохдан исбат едилмишидир ки, шакирдин билијинә верилән дүзкүн гијмәтләр педагожи катализатор ролу ојнамагла, шакирди дәрсдә фәаллашмаға тәһрик едир. Мүнһүм лим шакирдин фәалијјәтинә дүзкүн гијмәт вермәдикдә, хусусән гијмәти сүн'и бир сурәтдә ашағы салдыгда шакирд һәвәсдән дүшүр, узун мүддәт ачыг едәрәк дәрсә бахмаг истәмир. Белә шакирдләри јенидән

јахшылашдырмаг мүөлүмдөн усталыг вэ бачарыг тэлэб едир.

Дэрсдэ тэнбэллик едэн шакирдлэри фэаллашдырмаг үчүн онларла фэрди сөһбэтлэр апармагын да хүсуси эһемијјетини гејд етмэлијик.

Шакирди фэаллашдыран педагожи катализаторлардан бири дэ онда өз гүввэсинэ инам јаранмасы, өз мүвэффэгијјэтлэрини, ирэлиләдијини һисс етмэсидир. Мүс-тэгил олараг чэтин мәсэлэлэрин, мүрэккэб лабораториинини вэ ја эмэк тапшырыгынын өһдэсиндэн мүвэффэгијјэтлэ кэлэ билэн шакирд эсла јорғунлуг һисс етмир, тәлим просесиндэ јүксэк фэаллыгга, фэалијјэтлэ ишэ киришир.

Бу чүр хүсуси педагожи тэдбирлэр, шакирди охумаға тәһрик едэн мотивлэрэ, бунларла бирликдэ тәлим просесинин объектив амил вэ шэраитинэ (дэрслэрин методик чөһөтдэн јахшы вэ мараглы тәшкили, тәлим үсулларынын тәкмилләшдирилмэси вэ с.) эләвэ едилдикдэ, шүбһэсиз, шакирдин дэрсдэ вэ дэрсдэнкэнар да фэаллашмасыны тәмин едир.

IV ФЭСИЛ

ПОЛИТЕХНИК ТӘЛИМИН ВЭЗИФЭЛЭРИ ВЭ ЈОЛЛАРЫ

1. Политехник тәлимин вэзифэлэри. Политехник тәлимин мәктәблэrimиздэ көк салмасы вэ күнүн тэләблэринэ ујғун олараг инкишаф етмэси, мүэјјән дэрәчэдэ, онун мәзмунунун гаршысында дуран вэзифэлэрин вэ еләчэ дэ тэтбиги јолларынын ајдынлашдырылмасындан асылыдыр. Бунсуз политехник тәлимин мәктәблэрдэ мүвэффэгијјэтлэ тэтбиг едиләчәјини көзләмэк чэтиндир. Үмумтәһсил вэ пешә тәһсилиндэн сәчијјэ е'тибары илә фэргләнән политехник тәһсилини вэзифэси мүасир истеһсалатын башлыча саһэлэри вэ әсаслары һаггында, еләчэ дэ чохишләнән машынларын гурулушу вэ иш принциплэри һаггында шакирдлэрэ билик вермэк, онлара ән чох ишләнән садэ эмэк аләтлэри вэ чохишләнән машынларла рәфтар етмэк бачарыгы ашыламагдан ибарәтдир. Политехник тәһси-

лин гаршысында дуран вэзифэлэр үмуми тәһсилини, һәм дэ пешә тәһсилинин гаршысында дуран вэзифэлэрлэ мәгсэд е'тибары илә вәһдәт тәшкил етдији һалда, сәчијјэ е'тибары илә бу вэзифэлэрдән фэргләнир. Үмуми тәһсил шакирдлэри һәр бир ихтисас үчүн јарајан вэ елмлэрин әсасларына аид олан билик, бачарыг вэ вәрдишлэрлэ силаһландырыр. Пешә тәһсили кәнчлэрэ анчаг бу вэ ја дикәр пешәјэ даир һазырлыг вермэк вэзифәсини дашыјыр. Политехник тәһсил исә шакирдлэрэ елә билик вэ бачарыглар вермәји нәзәрдэ тутур ки, нәтичэдэ шакирдлэрин өзлэринэ ихтисас сечмэлэри асанлашсын, онлар мәһсулдар әмәјэ јахшы һазырлашсынлар, тәлимлэ мәһсулдар әмәји бирләшдирмәкдэ чэтинлик чәкмәсинлэр. Истеһсалатын әсасларыны өјрәндикдэ, машынларын гурулушуну вэ иш принциплэрини билдикдэ, аләтлэр вэ машынларла рәфтар етмәји бачардыгда шакирдлэр өзлэринэ даһа мүвафиг ихтисас сечәр, мәһсулдар әмәкдэ иштирак етмәјэ даһа бөјүк һазырлыгга гошула билэр, сечдији ихтисаса даһа тез јијәләнэ билэрлэр. Мәктәб һаггындакы Гануна әсасән мәктәблэrimиздэ политехник тәһсилини гаршысында мәһз бу вэзифэлэр гојулмушдур.

Бу вэзифэлэри јеринэ јетирмэк үчүн политехник тәһсилини үмуми вэ пешә тәһсилиндән фэргләнән өзүнә мәхсус мәзмуну вардыр. Биз бурада политехники тәһсилини бүтүн мәзмунуну шәрһ етмәји гаршымыза мәгсэд гојмуруг, ләкин мүәллимлэрдэ бу һагда олан тәсәввүрлэри ајдынлашдырмаг мәгсәди илә бир нечә сөз демәји лазым билирик.

Мәлүмдур ки, политехник тәлим нәзәријјәсини ирәли сүрмүш олан К. Маркс вэ Ф. Енкелс онун һәртәрәfli инкишаф етмиш јени адамлар тәрбијәси үчүн зәрури олдуғуну гејд етмәклэ илк дәфә олараг онун мәзмунуну да мүэјјәнләшдирмишлэр.

К. Маркс политехник тәлимә «...истеһсалатын бүтүн просеслэринин әсас принциплэри илә таныш едән вэ ејни заманда ушаға вэ јенијетмәјэ бүтүн истеһсалатын ән садэ аләтлэри илә рәфтар етмэк вәрдишлэри верән»¹ тәлим кими бахырды.

Марксизмин банилэри белә бир нәтичәјэ кәлмишлэр ки, сәсиализм чәмијјәтиндэ бүтүн чәмијјәт тәрәфиндән

¹ К. Маркс вэ Ф. Енкелс, Әсәрлэри, XIII чилд, 1-чи һиссә, 1936, сәһ. 199.

вэ чэмијјэтин мэнфэетинэ идарэ олуна истеһсалат, һэр-тэрэфли инкишаф етмиш адамлар тэлэбат доғурачаг; бу адамлар кениш елми билијэ вэ политехник көрүшэ малик олмалыдырлар ки, техники базасы даима дәјишмәкдэ олан истеһсалатдан һэр заман вэ һэр јердэ баш чыхармағы бачарсынлар, истәдикләри заман бир истеһсалатдан о бирисинэ кечэ билсинләр.

Марксизм баниләринин бу фикирләри дә В. И. Ленин вэ Сов.ИКП тәрәфиндән инкишаф етдирилиб јени јүксәк мәрһәләјэ галдырылды. Ушаг вэ кәнчләрә политехник тәһим вермәк зәруријјәти рәсмән Сов.ИКП програмына дахил едилди.

Кәнчләрә мұрачнәтлә Ленин 1920-чи илдә дејирди: «Сизин гаршынызда бүтүн өлкәни тәсәррүфатча чанландырмаг, һәм әкинчилији, һәм дә сәнајени мұасир техника әсасында јенидән гурмаг, бәрпа етмәк вәзифәси дурур, бу әсас исә елмә, техникаја вэ електрикә архаланыр»¹. Ленин ајдын сурәтдә көстәрирди ки, коммунизм чэмијјәти јалныз мұасир елм үзәриндә гурула биләчәкдир. Истеһсалатын һәр һансы саһәси олурса-олсун орада кедән просесләр елмин мұәјјән саһәсинә вэ ја саһәләринә истинад едир вэ бу әсаслары өјрәнмәјинчә истеһсалатдан јахшы баш чыхармаг мүмкүн дејилдир.

Политехник тәһимин мәзмунуну мұәјјәнләшдирмәк үчүн лазыми истигамәти В. И. Ленин, һәлә 1920-чи илдә Н. К. Крупскајанын бу барәдә јаздығы тезисләринә етдији әлавә гејдләрдә вермишдир². Һәмин гејдләриндә В. И. Ленин политехник тәһсилин мәзмунуна електрик һаггында әсас аңлајышлары, електрикин механики сәнајејә, кимја сәнајесинә тәтбигини билмәји, агрономијанын әсасларыны билмәји, бу мәгсәд үчүн електрик стансијаларыны, заводлары вэ совхозлары өјрәнмәји дахил етмишдир.

Политехник тәһсилин мәзмунуна даир Ленинни ирәли сүрдүјү бу көстәришләр сонралар партија програмында, сон заманларда исә партијамызын XIX вэ XX гурултајларынын директивләриндә өз әскини тапмышдыр.

Бүтүн бу көстәришләрә истинад едәрәк совет педагогикасы сон заманларда политехник тәһсилин мәзмунуну мұәјјәнләшдирмәк саһәсиндә бәзи ишләр көрмүшдүр.

Политехник тәһсилин мәзмуну дедикдә бураја бир тә-

рәфдән, истеһсалатын башлыча саһәләринин әсасларыны өјрәнмәк, о бири тәрәфдән, истеһсалатын ән садә аләтләри илә рәфтар етмәк бачарығыны кәсб етмәк дахилдир. Истеһсалатын башлыча саһәләри — машинлар вэ материалын механики емалы, енержи истеһсалаты, кимја сәнајеси, кәнд тәсәррүфаты вэ истеһсалатын иғтисади әсаслары кими саһәләрдән ибарәтдир.

Бунларын үзәриндә ғысача да олса дајанаг.

Мұасир истеһсалатын техники әсасыны машинлар тәшкил едир. Шакирдләри истеһсалатда материалын мұхтәлиф үсуллар илә, о чүмләдән механики сурәтдә емал едилмәсинин башлыча гајдалары вэ елми принципләри илә таныш етмәк политехник тәһсилдә мұһүм јер тутур. Мұасир истеһсалатда материалын механики емалы (кәсмә, јонма, әритмә, сыхма вэ с.) әсас етибары илә машин вэ дэзкаһлар вәситәси илә һәјата кечирилир. Истеһсалатын мұхтәлиф саһәләриндә ишләдилән машин вэ дэзкаһлар олдуғча мұхтәлиф вә чоҳдур. Лакин буна бахмајараг бу машин вэ дэзкаһларын үмүми чәһәтләри дә аз дејилдир. Машинлар гурулуш вэ иш етибары илә үч һиссәјә бөлүнүр: мұһәррикләр, кечиричи механизмләр, иш машинлары.

К. Маркс машинларын һамысынын бу үч һиссәдән ибарәт олдуғуну гејд едәрәк јазырды: «... иш машинына јахындан бахсаг мәлүм олар ки, һәмин машин чоҳ заман хејли дәјишилмиш шәкилдә олса да, үмүмијјәтлә вэ бүтүндүклә сәнәткар вэ мануфактура фәһләси тәрәфиндән ишләдилән ејни гургу вэ аләтләрдән ибарәтдир; лакин бунлар даһа әл аләтләри дејилдир, механизм иләтләридир, јәни механики аләтләридир»¹.

Әкәр шакирдләр мәктәбдә бир нечә иш машины илә таныш олсалар вэ бу машинларын дәјишдирилмиш вэ тәкмилләшдирилмиш аләтләрдән ибарәт олдуғларыны дәрк етсәләр, о заман онлар ән мұхтәлиф, һәтта әввәлләр көрмәдикләри машинлардан да баш чыхара биләчәкләр. Шакирдләри ән чоҳ ишләнән вэ ән чоҳ јайылмыш олан машин вэ дэзкаһларын (електрик мұһәррики, дахили јаначаг мұһәррики, автомобил, трактор, мотосиклет), торначы дэзкаһынын гурулуш вэ иш принципләри илә таныш етмәк политехник тәһсилин мәзмунунда мұһүм јер тутур.

Истеһсалатын мұһүм саһәсини, енеркетика тәшкил едир ки, бу да електрик, истилик вэ механики (су вэ кү-

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 289.

² Бах: В. И. Ленин, Әсәрләри, 36-чы чилд, сәһ. 491.

¹ К. Маркс, Капитал, I чилд, Азәрнәшр, 1949, сәһ. 305.

лөк гүввәси) енержидән ибарәтдир. Бу енержи нөвләринин һансы јолларла истеһсал олунмасыны вә халг тәсәррүфатында башлыча тәтбиги гәјдаларыны шакирдләре өјрәтмәк политехник тәһсилин мәзмунунун мүһүм һиссәсини тәшкил едир. Бурада хусусилә електрик енержисинин өјрәдилмәси вачибдир. Истеһсалатын инди елә бир саһәси јохдур ки, орада бу вә ја башга шәкилдә електрик енержиси тәтбиг едилмәсин.

В. И. Ленин сәнајени вә кәнд тәсәррүфатыны елмин сон наилијјәтләри үзрә гурулмуш мүасир әсас үзәриндә бәрпа етмәк лазым олдуғуну кәнчләрә билдирир вә дејирди ки: «Сиз билирсиниз ки, бу әсас — електрикдир, билирсиниз ки, анчаг бүтүн өлкә, сәнајенин вә әкинчилијин бүтүн саһәләри електрикләшдикдән сонра... коммунизм чәмијјәти гура биләчәксиниз»¹.

Ленин хусусилә гејд едирди ки, бурада електрикин иш олдуғуну аңламаг кифәјәт дејилдир: ону һәм сәнаједә, һәм әкинчиликдә, һәм дә сәнајенин вә әкинчилијин ајры-ајры саһәләриндә техники чәһәтдән нечә ишләтмәји билмәк лазымдыр.

Өлкәни електрикләшдирмәк һаггында олан Ленин идејалары инди кениш өлчүдә һәјата кечирилир. Бөјүк електрик мәркәзләринин әмәлә кәлмәси, ССРИ-дә електрик енержиси истеһсалынын ити бир сүр'әтлә јүксәлмәси бу енержинин мүхтәлиф истеһсалат саһәләриндә ишләтмәсини тә'мин етмишдир. Мүасир фәһлә һәр һансы бир истеһсалатда електрик енержисинин истифадә едилмәси илә үз-үзә кәлир. Она қорә дә истеһсалын бу башлыча саһәсин илә шакирдләрин әтрафлы таныш олмасы лазымдыр.

Кимја мүасир истеһсалата кетдикчә даһа бөјүк һәчмдә дахил олмагла онун мүһүм бир саһәсини тәшкил едир. Мә'лумдур ки, мүасир сәнајенин вә кәнд тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләриндә — металәридән, нефт вә газ истеһсалы вә е'малы сәнајесиндән, јејинти сәнајесиндән вә кәнд тәсәррүфатында кимјадан кениш һәчмдә истифадә олунур. Истеһсалатын һәр бир ишчиси кимјанын истеһсалатда ојнадығы бөјүк ролу көрмәлидир, чүнки иш заманы о, тез-тез кимјанын тәтбиги илә үз-үзә кәләчәкдир. Мәһз она қорә дә кимјәви маддәләрин әсас истеһсал јоллары илә, сәнајә вә кәнд тәсәррүфатында онларын ән чох истифадә едилмә үсуллары илә шакирдләри таныш етмәк

политехник тәһсилин мәзмунуна дахил едилән мүһүм үнсүрләрдән бири һесаб едилир.

Мүасир социалист кәнд тәсәррүфаты кетдикчә механикләшдирилир, електрикләшдирилир вә сәнајә истеһсалы сәвијјәсини кәсб едир. Кәнд тәсәррүфатында мүхтәлиф машынар, електрик енержиси, кимја тәтбиг едилир. Лакин кәнд тәсәррүфатынын өзүнә мөхсус специфик мәсәләләри дә вардыр. Бунлар исә биткичилик вә һејвандарлығын елми принципләриндән, кәнд тәсәррүфатыны електрикләшдирмәк вә механикләшдирмәкдән ибарәтдир. Бүтүн бунлар кәнд тәсәррүфатынын әсасларыны тәшкил етмәклә политехник тә'лимин мүһүм үнсүрү һесаб едилир.

Истеһсалатын әсасларындан бири дә онун игтисади әсасыдыр. Мүасир истеһсалатын әсасларыны өјрәнәркән һәм дә истеһсалатын социалистчәсинә тәшкили принципләрини баша дүшмәк, истеһсалатда социализм јарышы, әмәк интизамы вә с. социалист әмәк үсулларынын маһијјәтини дәрк етмәк, мәсәлән, коммунист әмәји бригадасынын маһијјәтини өјрәнмәк лазымдыр. Бүтүн бунларла бәрәбәр истеһсалатда габагчыл адамларын иш үсуллары илә, истеһсалатдакы күтләви ихтисасларла — пешәләрлә таныш олмағы да унутмаг олмаз. Бунунла бәрәбәр өјрәнилән бу вә ја башга истеһсалатын игтисади әһәмијјәтини, халг тәсәррүфатында тутдуғу јери дә шакирдләре ајдынлашдырмаг лазымдыр ки, бүтүн бунлар политехник тәһсилин игтисади әсасыны тәшкил етмәклә, онун мәзмунуна дахил едилмәлидир.

Политехник тәһсилин мәзмунуна дахил олан бүтүн бу биликләр анчаг онун бир һиссәсини тәшкил едир. Шәрти олараг, әкәр политехник тәһсилин мәзмунуну нәзәри вә әмәли һиссәләрә бөлсәк јухарыда дејиләнләр онун анчаг нәзәри һиссәсини тәшкил едир; икинчи, әмәли һиссәсини исә әмәклә әлағәдар олан әмәли бачарыг вә вәрдишләр тәшкил едир.

Политехник тәһсилин мәзмунуна дахил едилән бачарыг вә вәрдишләри дөрд група бөлмәк олар.

Әввәлән бураја садә әмәк әләтләри илә әкич, гајчы, быгы, рәндә, јејә вә с. илә ишләјә билмәк бачарығы вә вәрдишләри дахилдир. Белә садә истеһсал әләтләри илә рәфтар етмәк вәрдишләри илә шакирдләрин силаһландырылмасынын әһәмијјәти бөјүкдүр. Чүнки, фабрик вә заводларда әмәлијјатын, бир гајда олараг, мүхтәлиф машын вә дэзкахлар васитәси илә апарылмасына бахмаја-

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 269.

раг, орада һәлә гисмән садә әмәк алатлариндән дә истифада олунур. Буну нәзәрә алараг фәһлә вә ја колхозчунун садә әл алатләри илә рәфтар етмәк бачарығы олмалыдыр. Бунун бир фәјдасы да одур ки, бу садә алатләрлә ишләјә билмәк кәнч фәһлә вә колхозчулары машинла рәфтар етмәјә һазырламағын мүәјјән мәрһәләсини тәшкил едир.

Икинчиси, политехник тәһсилин мәзмунуна дахил едилән әмәли әмәк мәшғәләләри сырасына кәнд тәсәррүфатына даир бир сыра ишләр — биткичилијә вә һејвандарлыға даир әмәли ишләр дә дахилдир.

Үчүнчүсү, бураја чохишләнән машинлары — садә дэзкаһлары, трактор вә ја автомобил идарә етмәк бачарығлары вә вәрдишләри дахилдир.

Дөрдүнчүсү, бураја бәзи електрик гурғу вәрдишләри дахилдир.

Политехник тәһмин мәктәбләримиздә тәتبиги јолларына кәлинчә, бу јоллар чох мүхтәлиф олмагла ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) үмүмтәһсил фәнләринин тәдрисиндән политехник тәһмин мәгсәди илә истифада етмәк;

2) I—VIII синифләрдә әмәк тәһминдән бу мәгсәдлә истифада етмәк;

3) IX—XI синифләрдә истеһсалат әсасларыны өјрәнмәк;

4) истеһсалат экскурсияларындан истифада етмәк;

5) синифдәнкәнар вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрдән истифада етмәк;

6) истеһсалат тәһмини вә мәһсулдар әмәк просесиндә шакирдләрин политехник көрүшләрини конкретләшдирмәк вә кенишләндирмәк.

Һәмин фәсилдә политехник тәһминин бу әсас јолларын дан биринчи, үчүнчү вә дөрдүнчүсү үзәриндә хусуси дајанмағы лазым көрүрүк (галан мәсәләләр сонрақы фәсилләрдә ајдынлашдырылачагдыр).

2. Үмүмтәһсил фәнләринин тәдриси вә политехник тәһмин. Ушаг вә кәнчләрин инкишафында үмүмтәһсил фәнләринин бөјүк ролу кифәјәт дәрәчәдә ајдындыр. Мәһлумдур ки, бу фәнләрин тәдриси шакирдләри бәшәријјәтин јаратмыш олдуғу мәдәни ирсә јијәләнмәјә, ичтимаи вә тәбии һадисәләри баша дүшмәјә һазырлајыр, онларын физики вә зәһни габилијјәтләрини инкишаф етдирмәјә хидмәт едир, онларда коммунист дүнјакөрүшүнүн тәмәлини гојур. Бүтүн бунларла бәрәбәр үмүмтәһсил фәнләринин

тәдриси һәм дә мәктәблиләрин, мүәјјән мәһнада, әмәк фәалијјәтинә һазырланмасына, мүасир истеһсалат вә техника мәсәләләриндән баш чыхармасына јардым едир. Н. С. Хрушшов јолдаш үмүмтәһсил фәнләринин бу әһәмијјәтини гејд едәрәк, көстәрир: «Коммунизмн гәләбәси уғрунда мүбаризә совет адамынын һәртәрәфли, мүнтәзәм сурәтдә инкишаф етмәсини тәләб едир. Бу исә о дәмәкдир ки, тәбиәт, техника, чәмијјәт һаггында елми биликләрин мәчмусуна јијәләнмәклә бәрәбәр, һәм дә коммунизм гуручулуғу ишләриндә билаваситә иштирак етмәк үчүн бу биликтәрдән әмәли сурәтдә истифада етмәји өјрәнмәк лазымдыр»¹.

Мәһз бу нөгтеји-нәзәрән үмүмтәһсил фәнләри тәдрисинин әсаслы сурәтдә јенидән гурулмасы зәруријјәти ирәли сүрүлмүшдүр ки, бу да мәктәб һаггында Ганунун мүһүм тәләбләриндән биридир. Үмүмтәһсил фәнләринин тәдриси мәктәбләримиздә јенидән елә гурулмалыдыр ки, бу, фәнләрин мәнтиги дүзүлүшүнә хәләл кәтирмәдән, һәм онларын индијә гәдәр гаршыларында дуран тәһсил вә тәрбијә вәзифәләри јеринә јетирилсин, һәм дә бунларын тәдриси политехник тәһмин нөгтеји-нәзәриндән максимал дәрәчәдә фәјда версин, коммунизм гуручулуғу илә сых әлағәдар олсун, шакирдләри әмәк һәјатына һазырламаға хидмәт етсин.

Артыг һәр бир мүәллимә мәһлумдур ки, политехник тәһмин шакирдләрә, һәр шејдән әввәл, мәһз үмүмтәһсил фәнләринин тәдриси әсасында мүвәфғәијјәтлә верилә биләр. Елмләрин әсасына истинад етмәдән политехнизмн тәләбләрини јеринә јетирмәк В. И. Ленинн бу мәсәләјә даир ирәли сүрдүјү нәзәријјәни тәһриф етмәкдән башға бир шеј дејилдир. Инди әсил мәсәлә үмүмтәһсил фәнләринин политехник тәһминдә јерини мүәјјәнләшдирмәкдән, бу фәнләрин тәдрисини политехнизм тәләбләринә ујғун олараг нечә гурмағы ајдынлашдырмагдан ибарәтдир. Политехник тәһминдә үмүмтәһсил фәнләринин билаваситә вә билваситә олмаг үзрә, ики чүр әһәмијјәти вардыр. Әкәр политехник биликләр, вәрдишләр вә бачарығлар, маһијјәт етибары илә, үмүмтәһсил биликләри әсасында верилрсә, јәни политехник һазырлыг алмаг үчүн шакирдин мүкәммәл јазы, оху, ријази һесаблама, рәсм-

¹ Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәһәдләр вә материаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 64.

хэт вәрдишләринә, елми биликләрә саһиб олмасы шәрт-дирсә, буну политехнизмдә үмүмтәһсил фәнләринин била-васитә әһәмијјәти кими гиймәтләндирмәк лазымдыр. Бу нөгтеји-нәзәрден бүтүн тәлим фәнләринин политехнизмдә аз вә ја чох ролу олдуғуну гејд етмәлијик.

Үмүмтәһсил фәнләринин политехнизмдә билаваситә әһәмијјәтинә кәлиңчә, буну бүтүн фәнләрдә дејил, бирин-чи нөвбәдә, физика, кимја, биолокија, ријазиијат, игтиса-ди чоғрафија вә рәсмхәт кими фәнләрин тәдрисиндә ах-тармаг лазымдыр.

Бу фәнләрин политехник тәлимдә әһәмијјәти, әввәлән, мүасир техника вә истехсалатын елми әсасларыны ша-кирдләрә шәрһ етмәкдән ибарәтдир.

Мәлум олдуғу кими, политехник тәһсил шакирдләрә истехсалатын елми-техники әсасларыны ајдынлашдыр-маға, о чүмләдән истехсалатын енеркетик әсасларыны (электрик, истилик вә механики енержинин алынмасы вә истифадә едилмәси јолларыны), онун механики әсасыны тәшкил едән чох јайылмыш машын вә дэзкаһларын (да-хили јаначаг мүһәррикләри, електрик мүһәррикләри, тор-начы дэзкаһы вә с.) гурулушуну вә иш принципләрини шакирдләрә өјрәтмәји нәзәрдә тутур. Бу тәләби исә илк дәфә физиканын тәдрисиндә һәјатә кечирмәк мәғсәдә да-һа чох мүвафиг вә методик чәһәтдән даһа чох әлверишли-дир. Мәһз она көрә дә орта мәктәбләримизин индики фи-зика курсунда енеркетика мәсәләләринә, чох јайылмыш машын вә механизмләрин гурулуш вә иш принципләринин шәрһинә, электротехника, автоматика вә электротехника мәсәләләринә ајрыча јер вә фикир верилмәси нәзәрдә ту-тулур.

Политехник тәлим һәм дә мүасир истехсалатын ким-јәви әсасларыны өјрәнмәји, кимјәви маддәләрин әсас истехсал јолларыны, сәнаје вә кәнд тәсәррүфатында баш-лыча истифадә гајдаларыны билмәји тәләб едир; буну исә һәр шејдән әввәл, кимја дәрсләриндә әсаслы сурәтдә јеринә јетирмәјә чалышмаг лазымдыр вә бу чох фајдалы-дыр. Кимја дәрсләриндә кимја сәнајесинин хүсусијјәтлә-ринин өјрәнилмәси, сәнаје вә кәнд тәсәррүфатында кимјә-ви маддәләрин ојнадығы ролу шакирдләрә баша салмаға хүсуси фикир верилмәлидир.

Бунун кими дә биолокија, ријазиијат, чоғрафија вә рәсмхәт кими фәнләрин политехник тәлимин мәзмунуну өһатә етмәкдә өзләринә мәхсус мүәјјән роллары вардыр.

Орта мәктәбләримизин биолокија курсу шакирдләрә чанлы организмн инкишаф ганунаујғунлуғларыны өјрәт-мәклә, мәдәни биткиләрин бечәрилмәси вә мал-гаранын јетишдирилмәси јолларыны, биткичилик вә һејвандарлыг-дан бол мәһсул алмағын шәртләрини вә агротехники гај-даларыны баша дүшмәји асанлашдырур.

Ријазиијат, истехсалат вә техника саһәсиндә истифадә едилән һесаблама вә өлчү ишләринин принципләрини баша салыр.

Игтисади чоғрафија истехсалатын башлыча саһәләри-ни, бунларын халг тәсәррүфатында тутдуғу јери, игтиса-дә нөгтеји-нәзәрдән әһәмијјәтини, истехсалат саһәләри-нин бир-бири илә олан ајрылмаз әлағәләрини шакирдләрә шәрһ едир. Бу фәнн шакирдләри һәм истехсалат васитә-ләри вә истехсал гүввәләринин мүнасибәтләри илә, хам-мал мәнбәләри вә мәһсулун истифадә олунамасы вә пај-ланмасы илә, әмәк мәһсулдарлығынын маһијјәти вә чомијјәтин инкишафындакы ролу илә вә һәм дә әмәк мәһ-сулдарлығынын жүксәлдилмәси шәртләри илә, халг тәсәр-рүфатынын планлашдырылмасы вә онун әһәмијјәти илә, бир сөзлә истехсалатын социалистчәсинә тәшкили прин-ципләри илә таныш едир. Бүтүн бунлар көстәрир ки, ис-техсалатын истәр елми-техники, истәрсә дә кимјәви вә игтисади әсасларыны шакирдләрә шәрһ етмәк вәзифәси-нин һәллинә үмүмтәһсил фәнләринин тәдриси илә башла-маг лазымдыр.

Лакин политехник тәлимдә үмүмтәһсил фәнләринин әһәмијјәти тәкчә јухарыда гејд олуналарда дејил, һәм дә бу фәнләрин тәдриси просесиндә шакирдләрә бир сыра фајдалы әмәли-техники бачарыг вә вәрдишләрин верил-мәсиндәдир.

Мүасир истехсалатын мүхтәлиф саһәләриндә мүвәф-фәгийјәтлә ишләјә билмәк үчүн мүхтәлиф физики кәмиј-јәт вә кејфијјәтләри (мәсәлән, узунлуғ, саһә, һәчм, ағыр-лыг, тәзјиг, гүввә, истилик, чәрәјән шиддәти, мүгавимәт, ишығын күчү вә с.) өлчә билмәк тәләб олунар. Белә вәр-дишләрин шакирдләрә ашыланмасы орта мәктәбләрдә, һәр шејдән әввәл, ријазиијат вә физика дәрсләриндә, фи-зика үзрә лабораторија мәшғәләләриндә, ријазиијат үзрә әмәли мәшғәләләрдә верилә биләр.

Әмәли-техники вә һабелә әмәк вәрдишләри тәкчә ријазиијат вә физика үзрә дејил, һәм дә кимја вә биоло-кија дәрсләриндә верилә биләр. Физика вә кимја лабора-

торијаларында апарылан эмәли ишләр биолокија дәрсләри илә әләгәдар олараг тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндә апарылан биткичилик ишләри мәнз бу мәгсәди дашыјыр.

Рәсмхәт дәрсләриндә исә шакирдләрә техники маһијәт дашыјан садә чертјожлар чәкдирмәк вә чәкилмиш чертјожу вә ескизи баша дүшмәк бачарығы верилмәлидир. Әләвә етмәлијик ки, инди бир чох рәсм вә рәсмхәт мұәллимләри дәрсләрини мәнз бу нөгтеји-нәзәрден јенидән гурмаға чалышараг, ону е'малатханада апарылан әмәк мәшғәләринин тәләбләри илә әләгәләндириләр.

Бакы шәһәриндәки 193 нөмрәли мәктәбин рәсмхәт мұәллими Р. Григорјан јазыр ки: «Е'малатханада апарылан практики мәшғәләр илә әләгәдар олараг әмәк мұәллимләри илә бирликдә белә гәрара кәлдик ки, шакирдләрин һазырладығлары әшјанын ескизләрини рәсмхәт дәрсләриндә һазырладаг. Белә дә етдик. Бу тәчрүбә кәстәрди ки, шакирдләр өзләринин һазырладығлары чертјожлар илә ишләдикдә даһа дәгиг вә даһа јахшы әшја һазырлајырлар. Белә ки, онлар чертјож чәкдикдән сонра һазырлајачағлары әшја һаггында даһа кениш тәсәввүрә малик олурлар»¹.

Мұәллимин чыхардығы бу нәтичә илә разылашмаг мүмкүн дејилдир.

Белә тәчрүбәләр политехник тә'лимин бүтүн тәләбләрини өдәмәсә дә бу истигамәтдә атылан бөјүк бир адым һесаб олунур. Бунлар шакирдләри бир сыра әмәли вәрдишләрлә силаһландырмаға, өлчү чиһазлары вә аләтләри илә давраһмаг гајдаларына алышдырмаға хидмәт едәрәк, онлары әмәли фәалијјәтә һазырламаға јардым едир. Политехник тә'лим мәгсәди илә үмүтәһсил фәнләриндән истифадә едилмәсиндә хусусән сон 4—5 ил әрзиндә мәктәбләримизин мұәјјән мүсбәт тәчрүбә топламыш олдуғуну, һәмчинин бу сәһәдә бә'зи тәдбирләрин көрүлүш олдуғуну гејд етмәмәк олмаз.

Әввәлән, сон илләр әрзиндә физика, кимја, биолокија кимјә үмүтәһсил фәнләринин програм вә дәрс китаблары, политехнизм тәләбләринә әсасән, хәјли дәјишдирилмишдир. Әкәр бу програм вә дәрсликләр кифајәт дәрәчәдә тәкмилләшдирилмиш олмасалар да бу сәһәдә мұәјјән ирәлиләмәләр вардыр. Сон заманлар бу фәнләр үзрә јенидән тәртиб вә чап олунан програм вә дәрс китабларын-

да сәнаје вә кәнд тәсәррүфатында елми ганунлардан истифадә едилмәсини кәстәрмәјә, јери кәлдикчә, истиһсалатын бу вә ја башга сәһәси үчүн елми ганунларын әсас тәшкил етдијини, бу вә ја башга елми гануна әсасән һансы машинларын вә механизмләрин, аләтләрин вә чиһазларын јарадылдығыны кәстәрмәјә хусуси јер верилир.

Јени програмларда әмәли вәрдишләрин күчләндирилмәсинә дә хусуси фикир верилмишдир.

Програм вә дәрс китабларынын политехнизм истигамәтиндә мұәјјән шәкилдә ислаһ едилмәси вә еләчә дә политехнизм идејасынын мұәллимләр арасында кетдикчә даһа дарин көк салмасынын нәтичәсиндә, инди габагчыл физика, кимја, биолокија, ријазийјат, чоғрафија вә рәсмхәт мұәллимләри өз фәнләринин тәдрисини политехнизм тәләбләринә әсасән гурмуш вә бу сәһәдә бә'зи мүсбәт тәчрүбә топламышлар.

Инди габагчыл физика мұәллимләринин дәрсләриндә истиһсалатын енеркетика вә техники әсасларынын өјрәнилмәсинин, электротехниканын, истилик техникасынын, радио техникасынын вә электрониканын бир сыра мұһүм мәсәләләринин кетдикчә даһа кениш јер тутмаға башламасы фәрәһләндиричи һалдыр. Физика, кимја вә с. дәрсләрин бу чүр јенидән гурулмасы тәкчә шәһәр мәктәбләриндә дејил, һәм дә бир сыра кәнд мәктәбләриндә дә күтләви һал алмышдыр. Бу сәһәдә әлдә едилән илк дәјәрли тәчрүбә республиканын педагожи мәтбуатында әкс олунур, «Педагожи мұһазирәләрдә», мұәллимләрин рајон мұшавирәләри вә мәнтәгә бирләшмәләриндә шәрһ едилир.

Республика «Педагожи мұһазирәләриндә (1957-чи ил) мұәллим Б. Әлијев јолдаш (Чәбрајыл рајону, Солтанлы кәнд орта мәктәби) «Физиканын тәдрисиндә кәнд тәсәррүфаты елмләринин техникасынын елементләринин верилмәси тәчрүбәсиндән» бәһс едәрәк кәстәрир ки, физиканын бир сыра мөвзуларыны кечәркән, о, кәнд тәсәррүфаты техникасындан истифадә едир, бир сыра физика ганунларынын техника үчүн әсас тәшкил етдијини кәнд тәсәррүфаты машинлары вә онларын иши үзәриндә нұмајиш етдириләр вә ајдынлашдырыр. Мәсәлән, о, IX синифдә «Фырланма һәрәкәти» бәһсини кечәркән, фырланманын машин-мүһәррикдән машин-аләтә верилмәсинин кәнд тәсәррүфаты техникасында мұхтәлиф шәкилләрдә тәтбиг едилдијини, гисмән дә тахылдејән машинларын трактор-

¹ «Азәрбајчан мұәллими» гәзети, № 62, 4 август, 1960.

лардан гајыш васитәси илә фырланма алыб ишләдијини көстәрир. Б. Әлијев һәмчинин VIII синифдә бир истигамәтә јөнәлмиш гүввәләрин топланмасыны кечәркән, онун техникада, о чүмләдән кәнд тәсәррүфаты машыналарынын ишиндә нечә кениш истифадә едилмәсини шәрһ етмәк вә көстәрмәк мәгсәди илә өјни истигамәтә тәрәф чәкән бир нечә тракторун архгазан машына гошулмасыны, нәтичәдә онларын гүввәләринин топланыб бөјүк бир гүввәјә чеврилдијини вә бу јолла архгазан машыналарын бөјүк архлар газдығыны нүмајиш етдирир. Беләликлә, мүәллим шакирдләрә верилән физика биликләрини кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирилмәси илә сых әлағәләндримәјә чалышыр, дәрсләрини һәјатла бирләшдирмәјә сәј едир.

Колхозларын мүасир кәнд тәсәррүфаты машыналары илә силаһландырылмасы, демәк олар ки, бүтүн кәнд орта мәктәбләриндә физика дәрсләриндә кәнд тәсәррүфаты техникасы элементләрини әтрафлы вә әјани шәрһ етмәк үчүн әлверишли шәраит јаратмышдыр. Истәр шәһәр вә истәрсә кәнд орта мәктәбләринин бөјүк бир гисминдә физика дәрсләри һәјатла кетдикчә даһа сых әлағәләндирилди; габагчыл мүәллимләр тәкчә физика кабинетләриндән дејил, экскурсиялар васитәси илә електрик стансияларындан, фабрик вә заводлардан истифадә едир, физиканын истеһсалат вә техника үчүн әсас тәшкил етдијини шакирдләрә баша салмаға чәһд едирләр, онлара физики кејфијәтләри өлчән мүхтәлиф чиһазларла ишләјә билмәк бачарығы газандырылар.

Мәлумдур ки, инди орта мәктәбләрдә кечилән кимја курсунда шакирдләри кимјәви маддәләрин сәнајә үсулу илә алынмасы, онлардан истеһсалатда, о чүмләдән кәнд тәсәррүфатында истифадә едилмәси гајдалары илә таныш етмәјә ајрыча фикир верилир. Бу нөгтеји-нәзәрдән Мартуни рајону, Тагаверт орта мәктәбинин кимја мүәллими М. Маркарјанын иш тәчрүбәси диггәтәләјигдир.

Онун «јарадычы ишн нәтичәсиндә шакирдләр кимја сәнајесинин елми әсаслары вә кимја истеһсалатынын мүһүм чиһазлары илә јакшы таныш олур, лаборатор гурғулары илә рафтар етмәк вә лабораторијада мүхтәлиф маддәләри (тәчрүбә јолу илә) алмаг методларыны билирләр. Һәмин мәктәбин једдинчи синиф шакирдләри истеһсалатда хлорид туршусунун алынмасы, дузларын, туршуларын, әсасларын алынмасы методлары илә таныш олурлар. Азот вә фосфор мөвзуларыны кечәркән шакирдләр әмәли

олараг күбрәләри өјрәниб, онлары мәктәбјаны тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә тәтбиг едирләр».¹

Үмумтәһсил фәнләриндән политехник тәлим үчүн истифадә етмәк истеһсалат характерли мәсәләләрин һәлли јолу илә дә апарылыр. Физика мүәллими Ә. Исајев јолдаш (Ләнкәран рајону) политехник мәзмунлу мәсәләләрин һәлл едилмәсинин әһәмијјәтиндән вә бу саһәдә әлдә етмиш олдуғу тәчрүбәдән бәһс едәрәк јазыр ки: «Мүәллим физика мәсәләләриндән јериндә вә дүзкүн истифадә етдикдә, кечилмиш бу вә ја дикәр ганунаујғунлуг шакирдләр тәрәфиндән даһа јакшы мәнимсәниләр вә онун тәчрүбәјә тәтбиги шакирдләр үчүн ајдын олар. Бу, лазыми гәдәр чиһазлары вә физика лабораторијасы олмајан мәктәбләрдә хүсусилә әһәмијјәтлидир... Белә мәсәләләр илә етдикдә шакирд һәм өјрәндији гануна аид нәзәри билијини мөһкәмләндирир, һәм дә бу ганунун һансы процессләрдә вә нечә тәтбиг олундуғуну өјрәнир»².

Бу һәгигәтән дә беләдир. Чүнки шакирдләр политехник характердә олан мәсәләләр һәлл етдикдә, онларын диггәти физики вә үмумијјәтлә елми ганунларла машын, техноложии процес арасында олан ајрылмаз әлағәјә чөлб едилди. Бунунла да политехник биликләрин узун мүддәт јадда сахланмасы тәмин олунур. Бу чүр мисаллардан чох кәтирмәк оларды. Лакин кәтирилән мисаллар да ачыг көстәрир ки, үмумтәһсил фәнләриндән политехнизм мәгсәди илә истифадә едилмәси мәктәбләримиздә, артыг күтләви һал алмышдыр. Мүбалиғәсиз демәк олар ки, инди мәктәбләримиздә елә бир физика, кимја, биоложија, ријазијјат вә иғтисади чоғрафија мүәллими јохдур ки, о бу фәнләрин тәдрисини аз вә ја чох дәрәчәдә политехнизм тәләбләринә әсасән јенидән гурмаға чалышмасын.

Әлавә етмәлијик ки, үмумтәһсил фәнләринин политехнизм тәләбләринә әсасән мүәјјән дәрәчәдә јенидән гурулмасы мәктәбдә онларын ролуну јүксәлтмишди. Әкәр үмумтәһсил фәнләринин әтрафлы өјрәнилмәси политехнизм үчүн зәмин јарадырса, политехнизмин тәтбиги дә үмумтәһсил фәнләринин ролуну јүксәлдир. Бу фәнләрин тәдрисинә гаршы шакирдләрин марағыны артырыр.

Лакин бүтүн бунлар нә гәдәр фәрәһләндиричи олсалар да, үмумтәһсил фәнләриндән политехнизм мәгсәди үчүн

¹ А. М. Оһанчанјан, «МДГВ мәктәбләриндә политехник тәлим һағгында», «Азәрбајҗан мәктәби» журналы, № 6, 1955, сәһ. 52.

² «Азәрбајҗан мәктәби» журналы, № 5, 1955, сәһ. 36.

истифадә едилмәси проблеминин тамамилә һәлл едилдинини көстәрмир. Бу сәһәдә мүәјјән мүсбәт тәчрүбәләрини топланмасы шүбһәсиздир, лакин бу тәчрүбәләр бир сыра јени мәсәләләр дә ирәли сүрмүшдүр ки, бунлары елми-педагожи әсаслар үзәриндә һәлл етмәк гаршыда мүһүм вәзифә кими дурур.

Бу чәһәтдән гаршыја чыхан ән мүһүм мәсәләләрдән бири шакирдләрдә дүзкүн вә дәрин политехник анлајыш јаратмаг, онларда техники тәфәккүр ојатмаг вә ону инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир. Демәк лазымдыр ки, бир чох мүәллимләр програмын тәләби үзрә дәрсләрини истехсалат вә техника илә әлағәләндирсәләр дә, бу әлағә чох заман формал характер дашыјыр. Үмумтәһсил фәнләринини тәдрисиндә бу вә ја башга ганунун шәрһи вә өјрәнилмәси илә әлағәдар олараг, һәмин ганунларын сәнајә вә кәнд тәсәррүфатында тәتبигини көстәрмәк зәрури бир тәләб олса да, кифајәт дејилдир. Әсил мәсәлә ондан ибарәтдир ки, тәбии ганунларын өзләри һаггында јадда сахланылмасы вачиб вә зәрури олан анлајышлар әмәлә кәтирилдији кими, онларын тәتبигинә даир дә мөһкәм анлајышлар, о чүмләдән техники анлајышлар әмәлә кәтирилсин. Мәһз белә анлајышларын әмәлә кәтирилмәси шакирдләрдә техники тәфәккүрүн доғмасы вә инкишафы үчүн әсас јарадыр.

Психолокијадан мә'лумдур ки, «Елмләрин әсасларыны өјрәнмәк просесиндә, шакирдләрдә өјрәндикләри һәр фәннин мәзмунунун хүсусијјәти илә әлағәдар вә она ујғун олан спесифик тәфәккүр ганунаујғунлуғу инкишаф едир. Бу ганунаујғунлуғлар мүхтәлиф тә'лим фәнләрини өјрәнмәк просесиндә инкишаф етмәклә бәрәбәр, бу фәнләрин мүвәффәғијјәтлә мәнимсәнилмәсинини тә'мин едир»¹. Шүбһәсиз, шакирдләрдә тәфәккүрүн спесифик ганунаујғунлуғларынын инкишафы үмуми тәфәккүр ганунаујғунлуғларынын инкишафы илә бағлыдыр, онун үчүн һәм әсас тәшкил едир, һәм дә онунла шәртләнир.

Ејни заманда тәфәккүрүн спесифик ганунаујғунлуғлары да бир-бири илә әлағәдар инкишаф едир. Мәсәлән, ријази тәфәккүрүн инкишафы шакирдләрдә мәнтиги тәфәккүрүн вә техники тәфәккүрүн инкишафы үчүн әлвериш-

ли зәмин јарадыр. Лакин сөһбәт ондадыр ки, техники анлајышларын шакирдләрдә әмәлә кәтирилмәси вә мөһкәмләндирилмәси, башга сөзлә политехник биликләрин өјрәдилмәси шакирдләрдә тәфәккүрүн спесифик ганунаујғунлуғу илә сәчијјәләнән техники тәфәккүрүн инкишафыны шәртләндирир. Бу исә өз нөвбәсиндә политехник биликләрин даһа мүвәффәғијјәтлә өјрәнилмәсинә јардым едир. Демәк, әкәр политехник тә'лим шакирдләрин елми-техники тәфәккүрүнү инкишаф етдирсә, нутмамалы ки, инкишаф етмиш техники тәфәккүр дә политехник тә'лимин кәјфијјәтини јүксәлтмәјә хидмәт едәчәкдир. Габагчыл мүәллимләр ишин бу чәһәтинә хүсуси фикир верирләр. Мәсәлән, физика мүәллими С. Оһанов јолдаш (Кировабад) дәрсләриндә, шакирдләрдә елми-техники тәфәккүрүн инкишафына ајрыча гајғы көстәрдијини гејд едәрәк, јазыр ки: «Шакирдләрин елми-техники тәфәккүрүнүн инкишафы үчүн ајры-ајры тарихи нүмунәләри нәзәрдән кечирмәјин хүсуси әһәмијјәти вар, бу нүмунәләрин тәһлил едилмәси алимин јарадычылыг јолуну изләмәјә, ону мүәјјән ихтираја кәтириб чыхармыш олан сәбәбләри ашкара чыхармаға көмәк едир». Магнетизми електрикә чевирмәк һаггында Фарадејин апардыгы тәчрүбәнин шакирдләрә изаһыны мисал көстәрәрәк о, әлавә едир ки: «Шакирдләрин билмәси фәјдалы вә марағлыдыр ки, бу бөјүк көшф динамомашынын вә електрик мүһәррикләринин һазырланмасында илк мәрһәлә олмушдур»¹. Бу мисала диггәтлә фикир вердикдә шакирдләрдә техники тәфәккүрү инкишаф етдирмәк үчүн С. Оһановун тә'лимдә кенетик үсула мүрачиәт етдијини көрәрик. Шакирдләрдә техники тәфәккүрүн инкишаф етдирилмәси үчүн бу јол фәјдалыдыр. Лакин кифајәт дәрәчәдә дејилдир.

Машын вә механизмләрин гурулушунда, истехсалатын технолокијасында олан типик вә үмуми һадисәләри өјрәнмәк бу нөгтеји-нәзәрдән даһа чох фәјдалыдыр. Бунун нәтичәсиндә шакирдләрин техники тәфәккүрү инкишаф едир, инкишаф етмиш техники тәфәккүр исә машынлар вә механизмләр, истехсалат һадисәләри арасында олан үмумилији вә типиклији, һәмчинин онлар арасында олан фәргләри сечмәјә көмәк едир.

¹ М. Н. Шардаков. Мәктәбли психолокијасына даир очеркләр, М. 1955, сәһ. 111.

¹ «Физика вә ријазијјат тәдриси» (методик мәгаләләр мәчмуәси), икинчи бурахылыш, Бақы, 1955, сәһ. 98.

Бу мәсәдлә мугәјисә үсулундан бурада да кениш бир сурәтдә истифадә етмәк мәсәдәујғундур. К. Д. Ушински һағлы оларағ јазырды ки, «... мугәјисә һәр чүр анламанын вә һәр чүр тәфәккүрүн әсасыдыр. Дунјада биз һәр бир шеји мугәјисә васитәси илә билирик. Әкәр сиз һәр һансы харичи тәбиәт чисмини ајдын анламағ истәјирсинизсә, ән охшар олан шејләрлә ону фәргләндирин вә ондан ән узат олан шејә охшајан әләмәтләри онда тапын: јалныз бу заман сиз шејин ән мүнүм әләмәтини ајдынлашдырарсыныз, бу исә шеји баша дүшмәк демәкдир... харичи тәбиәт шејләрини анламағ үчүн башга јол јохдур»¹.

Педагожи просесдә мугәјисәнин әһәмийјәти чоҳдан мәлумдур. Тәлим просесиндә тәтбиг едилән мугәјисә шејләр вә һадисәләр арасында олан фәрг вә охшарлығы ајдынлашдырмағла онларын маһийјәтини даһа јакшы баша дүшмәјә көмәк едир. Мугәјисә тәфәккүрүн әсас әмәлијјатыдыр. Лакин шеј вә һадисәләрин мугәјисәси һәмншә мүүјјән нөгтеји-нәзәрән, мүүјјән мәсәд үчүн тәтбиг едилмәлидир.

Политехник тәлим мәсәди илә апарылан мугәјисә исә машын вә истеһсалатын техноложии просесләри арасында, истеһсалат һадисәләри арасында олан охшарлығы вә фәргләри мүүјјән етмәјә хидмәт едир.

Орасыны унутмағ олмаз ки, политехник тәлимдә мәсәлә шакирдләрә истеһсалат вә машынлара даир мүхтәлиф мисаллар көстәрмәкдә дејилдир. Әлбәттә, шакирдләр белә фактлардан нә гәдәр чоҳ билсәләр, даһа јакшы олар. Әсил мәсәлә ондадыр ки, шакирдләр өјрәндикләри машын вә механизмләри, истеһсалат һадисәләрини бир-бири илә мугәјисә етмәји бачарсынлар, мүхтәлиф техники гургулар, машын вә механизмләр арасындакы фәргләри вә охшарлығы сечә билсинләр. Мәсәлән, шакирдләрә бухар машыны илә дахили јаначағ мүүһәррики, дахили јаначағ мүүһәррики илә реактив мүүһәррик, фриксион өтүрмә илә гајыш өтүрмәси арасында, бухар турбини илә газ турбини арасында, кенераторла даими електрик чәрәјаны мүүһәррики арасында вә с. олан фәргләри вә охшарлығлары баша салмағ үчүн мугәјисә олдуғча әлверишли үсудур. Бүтүн бунлар исә шакирддә техники тәфәккүрүн инкишафыны тәмин едир. Мәһз бу јолла техниканын истеһсалата тәтбиги мәсәләсиндә олан типик вә үмуми һадисәләри

өјрәнмәјә әсас јараныр. Политехник тәлим исә мүүһәррики сәнәјенин белә типик вә үмуми әсасларыны өјрәтмәк мәсәдини дашыјыр.

Шакирдләрдә техники тәфәккүрү инкишаф етдирмәк мәсәди илә бу вә ја башга машын вә механизмләрин техника вә истеһсалатын мүхтәлиф сәһәләриндә тәтбигини көстәрмәјин дә ролу бөјүкдүр. Мәсәлән, паз ганунундан вә манивеладан кәсмә вә јонма илә әлағәдар бир сыра машын вә аләтләрдә (балта, мишар вә с.) истифадә едилдијини көстәрмәк чоҳ вачибдир.

Еләчә дә бухар машынын паровозда, пароходда тәтбиг едилдијини, стасионар бухар гургуларынын әсас һиссәси олдуғуну көстәрмәк вачибдир.

Дахили јаначағ мүүһәррикләриндән автомобилдә, тракторда, тәјјарәдә, танкда, мотосиклетдә, тепловозда, теплоходда истифадә едилдијини шәрһ етмәк һәмншә мүүһәррикләрин тәтбигинә даир даһа мөһкәм вә үмуми анлајыш әмәлә кәтирәр.

Бунун кими дә електрик мүүһәррикләрини кениш тәтбигинә даир анлајыш әмәлә кәтирмәк олар вә лазимдыр.

Мәһз ишә бу чүр јанашдыгда шакирдләрдә техники тәфәккүр әмәлә кәләр вә инкишаф едәр.

Һәлл едилмәмиш мәсәләләрдән бири дә үмумтәһсил фәнләриндән политехник тәлим мәсәди илә истифадә етдикдә мүүјјән өлчү көзләнилмәсидир.

Елм истеһсалатда вә техникада олдуғча кениш вә мүхтәлиф шәкилләрдә тәтбиг олунар. Әкәр физика дәрсләриндә бунларын һамысы һағгында вә әтрафлы шәкилдә шакирдләрә мәлумат верилсә, дәрс әләвә тәлим материалы илә һәддән артығ јүкләнәчәкдир вә бу исә дәрсин нәзәри сәвијјәсинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олачағдыр.

Белә бир нөгсана јол вермәк үчүн бу вә ја башга тәбии гануну өјрәдәркән ондан истеһсалат вә техникада истифадә едилмәсинә даир верилән мәлумат елә һәчмдә олмалыдыр ки, шакирдләр бу просеси баша дүшсүнләр вә үмумтәһсил фәнләриндән политехник тәлим мәсәдләри үчүн истифадә едилмәси бу фәнләрин нәзәри сәвијјәсинин ашағы дүшмәси һесабына олмасын. Вәзифә елмин истеһсалата тәтбиги илә әлағәдар олан бүтүн мәсәләләри дејил, типик һадисәләри өјрәтмәкдәдир. В. И. Ленинни дедији кими, «вәзифә һәр шеји билмәкдә дејил, мүүһәррики сәнәјенин әсасларыны өјрәнмәкдәдир».

¹ К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1953. сәһ. 249—250.

Үмүмтәһсил фәнләри үзрә һәр бир әлагәдар дәрс политехник тә'лим мәгсәди үчүн истифадә едилмәклә бәрәбәр өз јерини муһафизә етмәлидир. Физика дәрсини технолокија дәрсинә чевирмәдән әсил физика дәрси мөвгәјиндә сахламаг үчүн дәрсдә истифадә едиләчәк политехник материалын характерини вә һәчминн габагчадан мүәјјәнләшдирмәк, бу материалдан дәрсин һансы мәрһаләсиндән вә нә чүр истифадә едиләчәјини дүшүнмәк لازымдыр. Истеһсалат сәчијјәли мәсәләләрин дә һәллиһә белә јанашмаг лазымдыр.

Бу муһүм вәзифәләрин јеринә јетирилмәси муәллимдән өз үзәриндә ишләмәк, истеһсалат вә техниканын әсасларыны мүкәммәл билмәк, мәктәбин истеһсалат муһитини әтрафлы бир сурәтдә өјрәнмәк вә ондан политехник тә'лим мәгсәди илә истифадә етмәји бачармагы тәләб едир.

3. Истеһсалат экскурсијалары вә политехник тә'лим. Тә'лим үсулларындан бири олмаг е'тибары илә мухтәлиф нөв экскурсијаларын тә'лимдәки мүсбәт ролунун исбатә еһтијачы јохдур. Экскурсијалар шакирдләрә мәктәби әһәтә едән муһити әтрафлы өјрәнмәјә, һадисә вә шејләри тәбии шәраитдә мушаһидә етмәјә имкан верир, онларын тәсәввүрләрини зәнкинләшдирир, көрүшләрини кенишләндирир. Халг арасында дилдә истифадә едилән: «Чох охујан чох билмәз, чох кәзән чох биләр» мәсәли дә өјрәнмәк мәгсәди илә олан кәзинтинин (экскурсијанын) «көрүб-көтүрмәк» нөгтеји-нәзәриндән бөјүк ролу олдуғуну көстәрир.

В. И. Ленинн идрак нәзәријјәсинә даир прәли сүрдүјү мәшһур «Чанлы мушаһидәдән мүчәррәд тәфәккүрә, орадан да практикаја, һәгигәти дәрк етмәнин, объектив керчәклији дәрк етмәнин диалектик јолу беләдир»¹ фикри экскурсијанын да нәзәри әсасыны тәшкил едир. Чанлы мушаһидәдән мүчәррәд тәфәккүрә, бу — идрак јолу олмаг е'тибары илә экскурсијаларда даһа габарыг шәкилдә ифадә олунур.

Экскурсијалар дидактик мәгсәд вә өјрәниләчәк объектләрә көрә мухтәлиф олур. Бунлардан бири дә политехник мәгсәд үчүн фабрик вә заводлары, ТТС, колхоз вә совхозлары, elektrik стансијаларыны, дәмйр јол деполарыны вә иншаат мејданчаларыны вә с. өјрәнмәк мәгсәди илә

тәшкил едилән истеһсалат экскурсијаларыдыр. Политехник тә'лим мәгсәди илә тәшкил едилән истеһсалат экскурсијаларынын әһәмијјәтини хусуси гејд етмәк лазымдыр. Мүәјјән истеһсалат объекти һаггында шакирдләрдә тәсәввүр јаратмаг үчүн ән әлверишли јол экскурсијадыр, чүнки мәһз бу јолла шакирдләрдә объект һаггында зәнкин вә долғун тәсәввүрләр әмәлә кәтирмәк мүмкүндүр.

Истеһсалат экскурсијаларынын бөјүк ролу һәм дә шакирдләри бүтүнлүклә истеһсалатла, онун сәхләри илә, орадакы машинларла, тәтбиг едилән технолокија илә, истеһсалатын игтисадијјаты вә тәшкилаты илә, орада кәдән мухтәлиф истеһсалат просесләри вә мувафиг ихтисасларла таныш етмәк имканындадыр. Истеһсалат экскурсијалары шакирдләри елмин техника вә технолокијада мухтәлиф формаларда нечә тәтбиг едилдијини көстәрир, истеһсалатын елми, техники, енеркетик, кимјәви вә игтисади әсасларыны өјрәнмәләринә имкан јарадыр. Истеһсалат экскурсијалары нәзәријјә илә практика арасында әләгә јаратмаға вә беләликлә, шакирдләрин билијиндә олан формализми јох етмәјә көмәк едир.

Истеһсалат экскурсијаларынын тәрбијәви әһәмијјәти дә бөјүкдүр. Белә экскурсијаларда шакирдләр фәһләрлә, колхозчуларла көрүшүр, онларын саһиб олдуғу пешә вә ихтисасларла таныш олур, истеһсалат габагчылары илә вә ихтирачыларла сөһбәт едир, коммунист әмәји бригадаларынын иши, иш үсуллары илә таныш олур, онларын тәрбијәви тә'сирләринә мә'руз галырлар.

Республиканын габагчылы муәллимләри истеһсалат экскурсијасынын политехник әһәмијјәтини дәриндән баша дүшүр вә дәрс чәдвәлиһә хәләл кәтирмәдән онлардан кениш истифадә етмәјә чалышырлар. Салјан шәһәриндәки 3 нөмрәли орта мәктәбин физика муәллими Ә. Худавердијев јолдаш мәктәбдә тәшкил етдији истеһсалат экскурсијаларынын тә'лим-тәрбијә ролуну гејд етмәк мәгсәди илә јазыр: «Бу экскурсијаларын мәгсәдини мән бир дә онда көрүрәм ки, шакирдләр сәнајенин, кәнд тәсәврүфатынын вә техниканын елм илә вәһдәтини баша дүшүр, истеһсалат технолокијасынын елми әсасларыны, истеһсалатын тәшкилини, планлашдырылмасыны, онун игтисадијјатыны өјрәнирләр. Шакирдләр экскурсијаларда мушаһидә етдикләри шејләр вә һадисәләри шүүрлу сурәтдә дәрк едир, истеһсалат габагчыларынын вә јениликчиләрин ишләри илә таныш олуб, өлкәмиздә әмәјини шан,

¹ В. И. Ленин, «Фәлсәфә дәфтерләри», сәһ. 146—147.

шәһрәт, икидлик вә гәһрәмәнлыг иши олдувуну баша дүшүрләр».¹

Истеһсалат экскурсияларынын билаваситә тәшкилини кәлиңчә, гејд етмәлијик ки, бу һәм үмүмтәһсил фәһләринин (физика, кимја, биолокија, чоғрафија вә с.) тәдриси, һәм дә истеһсалат әсаслары үзрә кечилән дәрсләрин мәзмуну илә әлағәдар апарылып. Бунларла бәрабәр, шакирдләр бу вә ја башга истеһсалатла таныш етмәк, јени техниканы онлара көстәрмәк, әмәјин тәшкили илә онлары таныш етмәк мәгсәди илә вә с. истеһсалат экскурсиялары мүстәһил сурәтдә дә (јә’ни фәһләрин тәдрис илә әлағәс олмадан) тәшкил едилә биләр.

Мәһз она көрә дә политехник вә истеһсалат тә’лим үзрә ишләр планлашдыраркән истеһсалат экскурсияларыны да планлашдырмаг лазымдыр ки, бу чүр экскурсиялар тәсадүфи бир сәһијә дашымасын, мәгсәдәујгун бир сурәтдә, мүтәшәккил олараг кечирилсин.

Истеһсалат экскурсиялары ики чүр олур: онлардан бири ајры-ајры мөвзулар үзрә (тематик), икинчиси бир нечә мөвзу үзрә (комплекс) экскурсиялар. Тематик истеһсалат экскурсиялары физика, кимја, биолокија вә ја истеһсалат әсаслары үзрә ајры-ајры мөвзуларла әлағәдар, ајры-ајры ганунларын тәтбигини, бу вә ја башга бир машынын ишини вә с. көрмәк мәгсәди илә апарылып. Белә экскурсиялар мәһдуд мәгсәд дашыдығындан экскурсия вахты истеһсалатын бир сехиндә вә ја лабораториясында техноложии просесин мүвафиг сәһәсини, истеһсалат әмәлијјатынын мәһз мүәјјән бир һиссәсини, бу вә ја башга бир машынын өзүнү, онун ишини шакирдләрә көстәрирләр. Мәсәлән, физика курсунун тәдриси илә әлағәдар олараг «Истеһсалатда мәнивелаларын тәтбиги» (VIII синиф), «Дахили јаначаг мүһәррикләри» (IX синиф) мөвзуларыны кечәркән тәшкил едилән истеһсалат экскурсиялары тематик экскурсиялар һесаб едилмәклә мәһз мәнивелаларын тәтбиги вә истилик мүһәррикләринин өзләрини вә ишләрини мүшаһидә етмәклә мәһдудлашдырылып.

Тематик истеһсалат экскурсиялары истеһсалат просесләринин техники әсасларыны шакирдләрә ајдынлашдырмаға көмәк едир, онларда машын вә дэзкаһларын,

¹ Бах: «Физика вә ријазийјат тәдриси» (методик мәғаләләр мәчмуәси), икинчи бурахылыш, Баки, 1956, сәһ. 92.

һәмчинин бир сыра чиһазларын гурулушу һаггында мүәјјән тәсәввүрләр әмәлә кәтирир, бунларын васитәси илә һәјата кечирилән техноложии просесләрин маһијјәтини өјрәнмәјә имкан верир.

Комплекс истеһсалат экскурсияларына кәлиңчә бунлар мүасир истеһсалат техноложиясынын әсасыны тәшкил едән физики, кимјәви, биоложи просесләри, һәмчинин истеһсалатын ичтимай-игтисади проблемләрини шакирдләрә ејни заманда көстәрмәк мәгсәдини дашыјыр. Бу чүр экскурсиялар техноложия просесләрини һәртәрәфли вә даһа дәриндән өјрәнмәјә, елми ганунларын сәнајә вә кәнд тәсәррүфатында тәтбигини даһа мүкәммәл көстәрмәјә, мүхтәлиф елми ганунларын ејни истеһсалат сәһәсиндә биркә тәтбигини көстәрмәјә имкан јарадыр. Комплекс истеһсалат экскурсияларыны адәтән ики-үч мүәллим бирликдә тәшкил едир. Бу нөгтеји-нәзәрдән, мәсәлән, физика вә кимја мүәллимләри бирликдә машынурашдырма заводуна экскурсия тәшкил едиб орада металын физики вә кимјәви үсулларла нечә е’мал едилдијини мүшаһидә едә биләрләр. Физика вә ријазийјат мүәллимләринин бирликдә, тикинти мејданчасына экскурсия тәшкил етмәләри даһа марағлы ола биләр. Орада шакирдләрә тикинти ишиндә механиканын нечә тәтбиг едилдијини көстәрмәклә бәрабәр, һәндәси фигур вә чисимләрдән, иншаат материаллары вә һазырланмыш һиссәләрдән нечә истифада едилдијини, мүхтәлиф техники һесабламаларын нечә тәтбиг едилдијини көстәрмәк олар.¹

Истеһсалат экскурсияларынын јахшы кечирилмәси, һәр шејдән әввәл она јахшы һазырлашмадан асылыдыр. Азәрбајҗан мәктәбләриндә физиканын тәдрисиндә истеһсалат экскурсияларынын тәтбигини шәрһ едәрәк Т. Хасмәммәдов вә С. Осипов һағлы олараг јазырлар ки: «Һәр бир истеһсалат экскурсиясына ғабагчадан лазыми сурәтдә һазырлыг апарыларса, һәр бир экскурсия үчүн сечилмиш объектә аид материаллар чидди тәһлил едиләрсә, о заман белә истеһсалат экскурсиясынын педагожи гијмәти, тәһсил вә тәрбијәви әһәмијјәти даһа јүксәк олар вә шакирдләрә кәскин тәәссүрат вериб, онларда дәрин марағ ојада биләр. Она көрә дә һәр бир истеһсалат экс-

¹ Бу мәсәлә һаггында мүфәссәл мә’лумат «Политехническоје обученије» журналында (1957, № 10, сәһ. 24—26) вардыр.

курсисынын габагчадан дүшүнүлмүш план үзрө һазыр-ланмасы зәрури һесаһ едилир»¹

Истеһсалат екскурсияларына чидди һазырлыг көрмәк мәгсәди илә екскурсия объектини, екскурсиянын дидактик мәгсәдини мүјјән етмәли, габагчадан объектлә әтрафлы таныш олмалы, объектин, мәсәлән, заводун сөхләринә һансы ардычылыгга баһмаг лазым кәлдијини мүјјәнләшдирмәли, һәр сөхи өјрәнмәк үчүн нә гәдәр вахт лазым кәлчәјини дәгигләшдирмәли вә с. Мүасир мүрәккәб машынар вә техноложии просесләр тәтбиг едән истеһсалатын бүтүн тәфсилатыны екскурсия илә өјрәнмәк мүмкүн олмадығындан, һазырлыг вахты һәр сөхдә һансы өн мүһүм машын вә техноложии просесләр, һансы мүһүм истеһсалат һадисәләринин көстәрилчәјини гејд етмәлијик. Екскурсияја һазырлыг мәгсәди илә мүәллим истеһсалатын мүтәхәссисләри илә јенә дә әввәлчәдән мәсләһәтләшмәли, һәммин нөв истеһсалат һаггында әлағәдар әдәбијјатла таныш олмалыдыр.

Һазырлыг тәкчә бунларда дејилдир. Екскурсияја кетмәздән әввәл мүәллим истеһсалатда тәтбиги көстәрилчәк гануналары, нәзәри биликләри шакирдләрә хатырлатмалы, онларын тәтбиги гајдаларыны шакирдләрин тәсәввүрүндә чанландырмалы, екскурсиянын әмәли сурәтдә апарылма гајдасы, тәһлүкәсизлик техникасы вә с. һаггында шакирдләрә тәлимат верилмәлидир. Нәһајәт, екскурсиянын тәртиб едилмиш планы илә шакирдләри таныш етмәк лазымдыр.

Екскурсия заманы объект һаггында шакирдләрә изаһат вермәк мәсәләсинә кәлинчә, бу изаһаты мүәллимин өзүнүн апармасы мәгсәдә даһа мүвафигдир. Чүнки, мүәллим мүшаһидә едилән машын вә техноложии просесләри, үмумијјәтлә истеһсалат һадисәләрини шакирдләрин әввәлчәдән өјрәнмиш олдуғу биликләрлә даһа јахшы әлағәләнديرә биләр. Бунун үчүн мүәллимин өјрәнилән объект дәриндән билмәси лазымдыр. Бу мүмкүн олмәзсә, екскурсия заманы изаһат ишини истеһсалатын мүһәндисләриндән биринә тапшырмаг лазымдыр; бу заман мүәллим изаһатын өјрәнилмиш биликләрлә әлағәдар бир сурәтдә апарылмасына чалышмалыдыр.

Екскурсиянын кечирилмәсинә кәлинчә, методик чәһәтдән буну үч чүр кечирмәк мүмкүндүр. Онлардан бири —

¹ «Физика вә ријазиијјат тәдриси» (методик мәгаләләр мәчмүәси), үчүнчү бурахылыш, 1957, сәһ. 3.

хаммалдан һазыр мәһсула доғру техноложии просеси көстәрмәкдир; икинчиси — һазыр мәһсулдан хаммала доғру просеслә таныш олмагдыр; нәһајәт, үчүнчүсү — һазыр мәһсулдан хаммала, хаммалдан да һазыр мәһсула доғру таныш олмагдыр.¹ Бу јоллардан бирини сечмәк мүјјән истеһсалатдан вә шәраитдән асылыдыр. Лакин ону демәлијик ки, орта синифләрдә вә нисбәтән бәсит техноложии просес олан истеһсалатда (мәсәлән, тохучулуг вә тикиш фабрикләриндә) биринчи ики јолдан истифадә етмәк мәгсәдә даһа мүвафигдир. Үчүнчү јолдан исә даһа мүрәккәб техноложии просеси олан истеһсалатда истифадә етмәк олар; бу заман шакирдләрә әввәлчә истеһсалатын һазыр мәһсулу көстәрилик, онун нә чүр вә нә кими ниссәләрдән ибарәт олдуғу шәрһ едилир, сонра һәр ниссәнин истеһсалат просеси мүшаһидә едилир, ахырда јенә һазыр мәһсула кәтириб чыхарыр.

Екскурсия заманы елә шәраит јаратмаг лазымдыр ки, шакирдләр истеһсалатын фәһлә вә гуллуғчулары илә, хусусилә истеһсалат габагчылары вә ихтирачыларла көрүшсүнләр, онларла истеһсалат мәсәләләри, о чүмләдән әмәјин тәшкили, истеһсалатда тәләб олунап пешәләр, габагчылар сырасына кечмәјин шәртләри һаггында сөһбәт етсинләр. Бу чүр тәдбирләрин тәрбијәви әһәмијјәтин ондадыр ки, шакирдләр мадди не'мәтләр јарадан адамларла биләваситә әлағәјә кирир, онлардан ибрәт алырлар.

Одесса шәһәриндә бир дәстә шакирд «Кинап» заводуна екскурсияја кетдији заман сәмәрәләшдиричи — торначылардан биринә јанашыб истеһсалат тапшырыларыны артыгламасы илә нечә јеринә јетирдијини ондан сорушур. Торначы фәһлә истеһсал етдији ниссәчикләрин нүмунәсини шакирдләрә көстәрир вә шәрһ едир ки, бу ниссәчикләрин һәр бирини истеһсал етмәјә 15 дәгигә вахт мүјјәнләшдирилмишдир; лакин өзүнүн сәмәрәләшдиричи тәдбирләринин нәтичәсиндә о, ниссәчији 10 дәгигәјә дүзәлдир вә беләликлә һәр ниссәчикдә 4—5 дәгигә вахт гәнаәт едир. Торначы фәһлә бу изаһаты вердикдән сонра шакирдләрә мүрачигәт едир: «Инди өзүңз һесаблајын бир иш күнү мүддәтиндә мән бу ниссәчикдән әләвә олараг нечәсини дүзәлдә биләрәм. Бир иш күнү мүддәтиндә мән

¹ Бах: М. А. Данилов вә Б. Л. Јесипов, «Дидактика», М. 1957, сәһ. 466.

планда нэзэрдэ тутулмуш 32 хиссэчик эвезинэ 44-нү дү-
элдирэм, јэ'ни норманы 137% јеринэ јетирирэм»¹.

Белэ сөһбэтлэр шакирдлэрэ өз мүсбэт тэ'сирини көс-
төрмөјэ билмэз. Бу көстөрир ки, машин вэ технологи
просеслэри истехсалат экскурсиялары заманы садэчэ кө-
рүб кечмэк, һэтта орада елми биликлэрин дә тэтбигинэ
даир ајдын тэсэввүрлэр јаратмаг һалэ мәгсэдэ чатмаг
үчүн аздыр. Истехсалатчыларла билаваситэ көрүшмэк,
онларла мүсаһибэ апармаг, хусусэн, истехсалат объекти-
нин игтисади вэ ичтимаи мәсэлэлэрини өјрәнмэк, фәһлә-
лэрин эмэк шөранти илэ таныш олмаг, механикләшдирил-
миш вэ автоматлашдырылмыш технологи просеслэрдэ
кетдикчэ зөһни эмэјин даһа чох јер тутдуғуну дәрк етмэк,
сосналист истехсалатында физики эмэјин шөрәф иши ол-
дуғуну шакирдлэрэ әјани бир сурәтдэ көстөрмэк экскур-
сиянын тәшкилиндэ эн вачиб тәләблэрдән сајылмалыдыр.

Истехсалат экскурсияларынын педагожи дәјэри онун
мүтәшәккил сурәтдэ јекунлашдырылмасы илэ хејли јүк-
сәлир. Эн марағлы вэ эн мәзмунлу экскурсиялар мәһз
јахшы јекунлашдырылдыгда, методик чәһәтдән дүшүнүл-
мүш үмүмиләшдиричи синиф мәшғәләси кечирилдикдэ өз
дидактик мәгсәдлэринэ чата билир. Истехсалат объектини
экскурсиялар васитәси илэ өјрәнмэк иши—адәтән, синиф-
дэ дәрсдэ, бә'зән дә бир нечэ дәрсдэ тамамланмалыдыр.
Экскурсияда топланмыш материалы јекунлашдырмаг мәг-
сәди илэ тәшкил едиләчәк дәрсә шакирдлэр диггәтлэ һа-
зырлашмалыдырлар; һәмин дәрсдэ онлар экскурсия
һағгында һесабат јазмалы, бу һесабатда экскурсия үчүн
тәртиб едилмиш планын бүтүн маддәлэринэ аид чаваблар
вермәли, лазым кәләрсә схемлэр чәкмәлидирлэр. Бу дәрс-
лэрдэ шакирдлэр тәтбигини көрдүклэри елми ганунлары
хатырлајыр, онлар үчүн гаранлыг олан мәсәләлэри ајдын-
лашдырмаг мәгсәди илэ мүәллимә суаллар верир, истех-
салатда көрдүклэри вэ өјрәндиклэри јени мәсәләлэр вэ с.
һағгында данышырлар.

Мәһз она көрә дә програм материалларыны планлаш-
дыраркән истехсалат экскурсияларына вахт ајырдыгда
онларын јекунлашдырылмасы үчүн дә саат ајырмаг мәс-
ләһәтдир. Әкәр бу вә ја башга сәбәбдән дәрс ајырмаг мүм-
күн олмаса, јекун мәшғәләсини синифдәнкәнар ишләр
һесабына апармаг лазымдыр.

Экскурсияны јекунлашдырманын әһәмијјәтини нэзәрә
алараг, тәчрүбәли мүәллимлэр экскурсияја һазырлашар-
кән јекун вурмаг гајдаларыны шакирдлэрә шөрһ едир,
онлара экскурсия заманы нә чүр гејдлэр апармаг, сонра
нә чүр һесабат јазмағы шөрһ едирлэр. Јекунлашдырылма-
мыш экскурсиялардан фајдалы дидактик нәтичә көзлә-
мәк чох чәтиндир.

**4. Истехсалат әсасларынын тәдриси вә политехник
тә'лим.** Политехник тә'лим орта тәһсилин икинчи мәрһә-
ләсиндә (IX—XI синифлэрдә) дәринләшдирилир. Бу за-
ман үмүмтәһсил фәнлэринин тәдрисини вә истехсалат
экскурсияларыны политехник тә'лим мәгсәдлэри үчүн
истифадә етмэк имканлары кенишләнир. Чүнки VIII си-
нифдә эмэк тә'лими баша чатдығындан физика, кимја,
биолокија, чоғрафија вә с. фәнлэр үзрә шакирдлэрин
биликлэри кенишләндијиндән онлар политехник тә'лим
вәзифәлэрини даһа јахшы мәнимсәмәјә һазырланмыш
олурлар. Лакин нә үмүмтәһсил фәнлэринин тәдриси про-
сесиндә, нә дә истехсалат экскурсиялары васитәси илэ
политехник тә'лими там мә'насы илэ баша чатдырмаг мүм-
күн дејилдир. Политехник тә'лимин сынагдан чыхмыш
олан бу васитәлэри, нә гәдәр вачиб олсалар да, ис-
техсалатын әсаслары һағгында, онун техникасы вә техно-
локијасы һағгында там вә системли тәсәввүр әмәлә кә-
тирмәк вәзифәсини јеринә јетирә билмәзлэр.

Мәһз она көрә дә, јә'ни шакирдлэрин политехник кө-
рүшлэрини тәкмилләшдирмәк, һәмчинин истехсалат тә'-
лиминин нэзәри әсасларыны шөрһ етмәк мәгсәди илэ
истехсалат тә'лими верән орта мәктәблэрин IX—XI синиф-
лэринин тәдрис планына јени «Истехсалат әсаслары»
адлы фәнни дахил едилмишдир. Истехсалат әсаслары
тәдрисинин политехник әһәмијјәти ондан ибарәтдир ки,
бурада истехсалатын башлыча саһәлэри өјрәнилир, ша-
кирдлэрә сосналист истехсалатынын техникасы, техноло-
кијасы вә тәшкили һағгында илк систематик мә'лумат
верилир, онларын күтләви истехсалат пешәлэри һағгында
олан тәсәввүрлэри дәринләшдирилир, мәһсулдар әмәкдә
иштирак етмәлэри үчүн лазым олан бир сыра техники
бачарыг вә вәрдишлэри тәшәккүл тапыр.

Истехсалат әсаслары курсунун мәзмунуна кәлинчә,
шәһәр вә кәнд орта мәктәблэриндә истехсалат әһатәсин-
дән асылы олараг бу курсун бир гәдәр фәргләндијини
гејд етмәлијик. Шәһәр орта мәктәблэриндә истехсалат

¹ «Политехническое обучение» журналы, № 8, М. 1957, сәһ. 14.

эсаслары курсу машиншұнаслыг вэ электротехника бөл-
күлэриндэн ибарэтдир. Машыншұнаслыг бөлкүсүндэ
физика курсуна эсасэн, лакин ондан фэргли олараг, ша-
кирдлэр машинларын эсас үнсүрлэрини, механизм вэ
мэркэзлэрини, иш машинларыны вэ дэзкаһлары (тока-
р, дэликачан вэ фрезер дэзкаһлары), дахили јаначаг мү-
һэррики вэ автомобил һаггында систематик мә'лумат
алырлар. Әмэли мәшгэлэлэрдэ шакирдлэрэ машин вэ
дэзкаһлары сөкүб јенидэн гурашдырмаг, металкэсэн ма-
шинларда садэ әмэлијат апармаг вэ с. үчүн әмэли иш-
лэр верилир. Нэзэрдэ тутулур ки, кәнчлэримиз мәктәби
битирдикдән сонра, һансы истеһсалат саһәсиндэ ишлэ-
чәк олсалар да, бу вэ ја башга бир машинла үз-үзә кө-
лөчәклэр; она көрә дэ машиншұнаслыг дәрслэриндэ ма-
шинларын эсасларыны өјрәнмәк, онларын гурулуш вэ иш
принсиплэринә даир илк систематик мә'лумат алмаг, чох
јајылмыш машинлара әмэли сурәтдэ бәләд олмаг
фајдалы вэ вачибдир. Бу мә'луматлар шакирдлэрин, по-
литехник көрүшлэрини хејли кенишләндирир вэ ону сис-
темә салыр.

Электротехника бөлмәсинә кәлинчә, бурада шакирд-
лэр, нэзери вэ әмэли олараг, электрик өлчүлэри вэ өлчү
чиһазлары илә (вольтметр, амперметр вэ с.), даими вэ дэ-
јишән электрик чэрәјанлары кенераторлары илә, транс-
форматорла, электрик мүһэрриклэри илә, электрикин бир
јердән о бири јерә нәгли принциплэри илә, мәишәтдэ тәт-
биг едилән электрик чиһазлары илә (тозсоран вэ с.),
таныш олур, истеһсалатын механикләшдирилмәси вэ ав-
томатлашдырылмасында электрикин тәтбигини өјрәнир-
лэр. Бунларла јанашы, шакирдлэр бир сыра фајдалы
электротехники вәрдишлэр дэ газанырлар ки, бүтүн бун-
лар онларын политехник һазырлыгларыны кенишләнди-
рмәклә бәрабәр истеһсалат тә'лими вэ мәһсулдар әмәкдә
даһа сәмәрәли иштирак етмәлэри үчүн чох вачибдир.

Кәнд орта мәктәблэриндэ истеһсалат эсаслары курсу-
нун тәркибинә «Биткичилик», «Һејвандарлыг», «Кәнд тә-
сәррүфатынын механикләшдирилмәси вэ электрикләшди-
рилмәси» бөлмәлэри дахилдир. «Биткичилик» бөлмәсин-
дә шакирдлэрин торпагла, әкин материалы илә, әкинә
һазырлыг ишлэри вэ әкинлэ, биткинин бечәрилмәси вэ
мәһсулун топланмасы илә таныш едилмәси нэзәрдә тута-
лур. Практики мәшгэлэләрдә исә шакирдлэрә мувафиг
биткичилик бачарыглары вэ вәрдишлэри ашыланыр.

«Һејвандарлыг» бөлмәсиндә шакирдлэр һејванлары
јемләмәк, сувармаг вэ үмумијәтлә бәсләмәк, онлары
чинсләшдирмәк мәсәлэлэрини, һејвандарлыг фермалары-
ны тәшкил вэ тәһиз етмәк кими вачиб мәсәлэлэри өјрә-
нир вэ әлағәдар әмэли, бачарыг вэ вәрдишлэр кәсб едир-
лэр.

«Кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирилмәси вэ елек-
трикләшдирилмәси» бөлмәсиндә шакирдлэр нэзәри вэ
әмэли олараг кәнд тәсәррүфаты машинларыны вэ бирин-
чи нөвбәдә трактор вэ комбајны, онларын гурулуш вэ иш
принсиплэрини, гошма вэ с. кәнд тәсәррүфаты аләтлэрини
өјрәнирлэр. Бөлкүнүн электротехника һиссәсиндә шәһәр
мәктәблэриндә кечилән мә'лумат верилир, лакин бурада
материал кәнд тәсәррүфаты нүмунэлэри эсасында шәрһ
олунур.

Гејд етмәлијик ки, истеһсалат эсаслары курсу шәһәр
вэ кәнд мәктәблэриндә мүәјјән фәрглә тәдрис олунса да
онларын үмуми чәһәтлэри чохдур, бу да машиншұнаслыг
бөлмәсинин (мәсәлән, дахили јаначаг мүһэрриклэринин
бир чох машинлар үчүн, о чүмләдән кәнд тәсәррүфаты
машинлары үчүн зәрури олдуғу) электротехника бөлмә-
синдә өзүнү даһа ајдын кәстәрир.

Шәһәр вэ кәнд мәктәблэриндә истеһсалат эсасларынын
тәдрисиндә олан фәргләр мәктәблэрин истеһсалат мүһи-
тинин хусусијәтлэриндән доғур ки, бу да мәктәбин һә-
јатла әлағәсини мөһкәмләтмәк нөгтеји-нэзәриндән зәрури
һесаб олунур.

У Ф Э С И Л

ЭМӘК ТӘ'ЛИМИ ВЭ ОНУН ДИДАКТИК ЭСАСЛАРЫ

Мәктәблэримизин I—VIII синифлэринин тәдрис пла-
нында әмәк тә'лими мөһкәм јер тутмушдур. Политехник
тә'лимин эсас васитэлэриндән бирини тәшкил едән әмәк
тә'лими, шакирдлэри үмумтехники, кәнд тәсәррүфаты вэ
мәишәт әмәји үзрә билик, бачарыг вэ вәрдишләр системи
илә силаһландырмагла бәрабәр онларда техники тәфәк-
күр вэ конструкторлуг јарадычылыгыны инкишаф етдир-
мәк, әмәјә коммунист мүнәсибәти тәрбијә етмәк, үмуми
әмәк мәдәнијәти јаратмаг вәзифәлэринә хидмәт едир.
Мәзмун, үсул вэ тәшкилат формалары е'тибары илә тәд-

ричән мүрәккәбләшән эмәк тә'лими шакирдләри физикн эмәк мәшғәләләри просесиндә, садә эмәк аләтләри вә чох јайылмыш машин вә дэзкаһларла ишләмәјә алышдырыр, пешә сечмәји асанлашдырмаг үчүн онлары истәһсалат пешәләри илә таныш едир, кәләчәкдә истәһсалат тә'лими кечмәјә вә ичтимай-фајдалы мәнсулдар эмәкдә иштирак етмәјә һазырлајыр.

Белә мүрәккәб вә мүһүм педагожи мәгсәд дашыјан эмәк тә'лиминин мәзмунуна, һәр шејдән әввәл, I—IV синифләрдә әл әмәји мәшғәләләри дахилдир. Әл әмәји дәрсләриндә шакирдләр кағыз, картон, кил, парча, ағач, мәртил кими материаллар үзәриндә ишләмәји, отаг тәрәвәз вә бәзәк биткиләринә гуллуғ едиб онлары бечәрмәји, садә тикиш ишләрини өјрәнир, мәишәттә لازم олан садә эмәк бачарығлары (палтары, мәнзили тәмизләмәк, садә ев ишләри көрмәк) әлдә едирләр.

IV синфи битирән шакирдләр әл әмәји програмынын тәләбләринә мұвафиг олараг, китаб чилдләмәк, иш говлуғу дүзәлтмәк, јүнкүл тахтаны бычгыламаг, јонмаг, мыхламаг јолу илә садә шејләр гајырмаг, ададовшаны вә ев гушлары бәсләјә билмәк вәрдишләринә дә јијәләнмиш сәмалыдырлар.

I—IV синифләрдә шакирдләрин газанмыш олдуғлары бу бачарығ вә вәрдишләр онлары V—VIII синифләрдә кечәчәкләри нисбәтән мүрәккәб олан эмәк тә'лиминә һазырламалыдыр.

I—IV синифләрдә әл әмәји мәшғәләләринин тәшкили мүәјјән чәтинликләрә раст кәлир. Бу чәтинликләр башга тә'лим фәнләринин тәдрисиндә олдуғу кими, ишин илк мәрһәләсиндә өзүнү даһа чох көстәрир. Өјрәнмә мәгсәди үчүн илк дәфә әлине әләт алан ушағлар һәлә лазыми вәрдишләрә малик олмадығларындан тез-тез јанылыр, эмәк тапшырығларыны сәлигәсиз јеринә јетирирләр. Бу да тәбиидир. Лакин әсил чәтинлик бунда дејилдир. I—IV синиф мүәллимләринин чоху һәлә әл әмәји програмынын тәләб етдији һазырлыға малик дејилләр. Буна бахмајараг, ибтидаи мәктәб мүәллимләри сырасында әл әмәји дәрсләринин кејфијјәтини илдән-илә јакшылашдырмаға чалышан мүәллимләр аз дејилдир. Мәсәлән, Зағатала шәһәриндәки I нөмрәли мәктәбин мүәллими Минајә Мустафајеванын II синифдә әл әмәји дәрсләриндә газанмыш олдуғу илк тәчрүбә чох фајдалыдыр. О, шакирдләринә пластилиндән вә килдән алма, армуд, көк, көбәләк вә с.

гајырмағы, даһа сонралар «Турп» нағылына иллүстрасија һазырламағы, ев һејванларынын фигурларыны, тарлада инсан әмәјини тәсвир едән макетләр гајырмағы өјрәдир. Бу чүр композисијалы макетләрин һәр бир һиссәсини о, бир шакирдә һазырладыр, сонра исә һиссәләри коллектив сурәттә бирләшдирирләр.

Мүәллим кәнд тәсәррүфаты илә әлағәдар ишләрә хүсуси фикир верир. О, әввәлчә шакирдләрә синифдә дибчәкләрдә соған әкмәји өјрәдир, сонра ушағлары мәктәбјаны саһәдә көрүләчәк ишләрә һазырлашдырыр. Шакирдләрә чичәк тохумунун сәпилмәси гајдасыны баша салыр, онлары мәктәбјаны саһәјә апарыб, тохум сәпдирир вә с.

134 нөмрәли мәктәбдә чалышан эмәкдар мүәллим О. Дворјанкина әл әмәји дәрсләриндә газанмыш олдуғу тәчрүбәләриндән бәһс едәрәк јазыр: «Мәним дәрс дедијим бир чох шакирдләр әл әмәји үзрә фајдалы вәрдишләр газанмышлар. Онлар синифдә пәнчәрәләри тәмизләјир, јаш әски илә диварлары, мебели силир, шкафлары јығышдырыр, чичәкләрә гуллуғ едирләр. Шакирдләрин әксәријјәти палтар јумаг, үтүләмәк, сүфрә ачмаг вә јығмаг кими тапшырығлары бөјүк һәвәслә јеринә јетирир. Бундан башга ушағлар IV синифдә электриклә ишләјән чихазлардан (үтү, сојудучу вә с.) истифадә јолларыны бачарырлар»¹.

V—VIII синифләрдә эмәк тә'лими мәктәб е'малатханаларында вә тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә апарылыр. Гызлар үчүн, әлавә олараг, евдарлыг мәшғәләләри кечирир.

Мәктәбләримиздә тахта вә метал е'малы үзрә тәшкил едилән е'малатханаларда V—VIII синифләрин шакирдләринә садә эмәк аләтләри васитәси илә тахта вә метал үзәриндә ишләмәк гајдалары өјрәдирир.

Шакирдләрә белә эмәк вәрдишләри ашыламағын әһәмијјәти эмәк тә'лиминдә садәдән мүрәккәбә гајдасы илә кедәрәк, онлары тәдричән әсил истәһсалат ишинә һазырламаг, онлары машинла рәфтар етмәјә алышдырмагдан ибарәтдир. Бундан башга, јадда сахламаг лазымдыр ки, фабрик вә заводларда истәһсалат әмәлијјатынын әсас етибары илә мүрәккәб вә тәкмилләшдирилмиш машинларла ичра едилмәсинә бахмајараг, орада әл әмәји дә мүәјјән һәчмдә тәтбиг едилир. Мәһз бу мұлаһизә вә тәләбләрә көрә, һәмчинин политехник тә'лимин тәләбләринә әса-

¹ «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, № 78, 29 сентјабр, 1960.

сән шакирдләрә садә эмәк аләтләри илә рәфтар етмәји өҗрәтмәјин хусуси әһәмијјәти вардыр.

Програм VIII синиф шакирдләринә, һәм дә әмәјин механикләшдирилмәсинә даир бә'зи мә'лумат верилмәсини, онларын чох јайылмыш вә мүрәккәб олмајан механизм вә машынларын гурулушу илә таныш едилмәсини, бунлары ишләтмәјә аид бә'зи садә вәрдишләр ашыланмасыны нәзәрдә тутур. Електрик енерјисинин мүасир сәнајә, кәнд тәсәррүфаты, нәглијјат вә мәишәттә кениш бир сурәттә јайылмасы VIII синфи битирән һәр бир кәнчин ән чох ишләдилән електрик чиһазлары илә рәфтар етмәк биллик вә бачарыгларына да јијәләнмәсини тәләб едир.

VII синифдә шакирдләр торна дэзкаһы үзрә иш гәјдаларына јијәләнир, VIII синифдә исә металын механики е'малы вә електрик гурашдырма ишләри илә мәшғул олур вә һабелә чилинкәрлик вә чилинкәрлик-гурашдырма ишләрини өјрәнирләр. Беләликлә, VIII синифдә техника вә технолокија үзрә өјрәнилмәси лазым олан садә биллик вә бачарыглар тамамланыр, бунунла да шакирдин пешә тәһсилинә башламаг үчүн һазырлығы баша чатдырылыр.

Истәр шәһәр вә истәрсә кәнд мәктәбләринин бүтүн шакирдләри тәкчә сәнајә үзрә дејил, һәм дә кәнд тәсәррүфаты үзрә илк эмәк һазырлығы алмалыдырлар ки, бу да политехник тәлимин мүһүм вәзифәләриндәндир.

Кәнд тәсәррүфаты әмәји үзрә илк бачарыглары шакирдләр I—IV синифләрдә алырлар.

V—VIII синифләрдә шакирдләрин кәнд тәсәррүфаты үзрә тәчрүби-әмәли ишләри биолокија фәннинин тәдриси илә әлағәдар олараг апарылыр. Бу ишләр әввәлләр мәктәбин тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндә, сонралар билаваситә кәнд тәсәррүфаты истәһсалаты шәраитиндә кечирилыр.

V—VI синиф шакирдләри әсасән тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндә VII—VIII синиф шакирдләри исә мангалар үзрә колхоз (совхоз) сәһәләри вә фермаларында мәшғул олурлар.

Тәдрис-тәчрүбә сәһәси олмајан шәһәр мәктәбләриндә V—VII синиф шакирдләринин тәчрүби-әмәли ишләри мәктәбин аранжерејасында, пионер евләринин вә пионер сарајларынын тәчрүбә сәһәләриндә, кәнч натуралистләр стансијасында, шәһәри јашыллашдырма трестинин сәһәләриндә вә с. апарылыр.

V—VIII синифләрдә кечирилән евдарлыг мәшғәләләр

ринин әсас вәзифәләри гыз шакирдләрдә аиләнин мәишәт әмәјинә шүүрлу мүнасибәт тәрбијә етмәкдән, онлары ев тәсәррүфатыны идарә едә билмәк гәјдалары илә таныш етмәкдән ибарәтдир. Бунунла бәрәбәр евдарлыг мәшғәләләри гызлары нөвлү тәсәррүфат-мәишәт әмәји үзрә зәрури олан бачарыгларла силаһландырыр, онларда тәмизлик көзләмәк сәји тәрбијә едир.

V—VIII синифләрдә евдарлыг мәшғәләләри мәнзили тәмиз вә сәлигәли сахламаг, палтар вә ајагабыларына бахмаг, јемәк һазырламаг, бичмәк вә тикмәк кими мөвзулардан ибарәтдир.

Әмәк тә'лиминин мәзмунуну кенишләндирмәк, һәмчинин ону тәрбијә мәгсәдинә даһа мүвафиг тәшкил етмәк үчүн тәдрис планына III—VIII синифдә, һәфтәдә 1—2 саат олмаг үзрә «Ичтимаи-фајдалы әмәк», V—VIII синифләрдә исә әлавә олараг һәр күн 3 саат олмаг үзрә 2 һәфтәлик «тә'лим-истәһсалат тәчрүбәси» дахил едилмишдир.

Бу мәшғәләләр үчүн ајрыча вахт ајрылмасына бахмајараг бунлары әмәк тә'лиминин давамы кими, ону тәкмикләшдирән вә дәринләшдирән бир тәдбир кими гижмәтләндирмәк лазымдыр. Ичтимаи-фајдалы әмәк мәшғәләләриндә бүтүн шакирдләр иштирак етмәлидирләр вә бунун бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти кичик јашларындан ушаглары ичтимаи-фајдалы ишләр көрмәјә, үмүмин мәнфәәтинә өз гүввә вә габилитетини сәрф етмәјә алышдырмасындадыр.

Ичтимаи-фајдалы әмәк мәшғәләләринин мәзмунуна кәлинчә, буну һәр мәктәб, тәсдиг едилмиш мүвафиг програм әсасында, јашадығы тәсәррүфат мүһитини, еһтијачларыны вә имканларыны, һәмчинин һәр синфин шакирдләринин јаш хусусијјәтләрини вә имканларыны нәзәрдә сахламаг шәрти илә өзү мүәјјәнләшдирмәлидир.

III—IV синифләрдә бураја тәдрис вәсаити вә мәктәб аваданлығынын јүнкүл тә'мири, мәктәб китабханасында тә'мирә еһтијачы олан китабларын тә'мири, ушаг бағчалары үчүн ојунчаглар һазырламаг, мәктәбин отаг вә бәзәк биткиләринә хидмәт етмәк, мәктәб һәјәтини јахшылашдырмагда иштирак етмәк, колхоз фермаларында гушлар вә бузовлар һамилик етмәк кими ишләр дахилдир.

V—VIII синифләрдә ичтимаи-фајдалы әмәк мәшғәләләринин мәзмуну мүрәккәбләшир. Бу синифләрдә шакирдләрә мәктәбин һәјәтини сәлигәјә салмаг вә ону сәлигәдә сахламаг, мәктәб үчүн әјани вәсаит вә чиһазлар

һазырламаг, мәктәб аваданлығыны (парта, җазы тахтасы, физика вә кимҗа кабинетләриндә сынмыш чиһазлары вә с.) тәмир етмәк, колхоз фермасында бузовлары бәсләмәк, мәһсул топланышында иштирак етмәк, шәһәрләрдә бағлара гуллуғ етмәк, күчәләрин җашыллашдырылмасында вә с. иштирак етмәк кими мүнһүм ичтимаи-фајдалы ишләр тапшырылыр.

Тәлим-истеһсалат тәчрүбәси исә һәм кәнд, һәм дә шәһәр мәктәбләриндә әсасән җај ајларында кечирилыр. Тәлим-истеһсалат тәчрүбәси әмәк тәлиминин давамы олмага тәлим е'малатханаларында вә тәдрис-тәчрүбә саһәләриндә кечирилыр вә шакирдләрин гүввәләринә мүнәфиг олан мәһсулдар әмәјә һәср едилир. Тәлим-истеһсалат тәчрүбәси дөврүндә шакирдләр мәктәбин еһтиҗачыны өдәмәк үчүн фајдалы шејләр дүзәлдир, мәктәб аваданлығыны тәмир едир вә гисмән дә мәктәбин тәмириндә иштирак едир, ушаг бағчалары үчүн ојунчаглар җајырырлар вә с. Тәлим-истеһсалат тәчрүбәси мәктәбин конкрет шәраитиндән асылы олараг, тәкчә тәдрис илинин сонунда дејим, бүтүн ил боју кечирилә биләр.

Көрүндүју кими шакирдләрин әмәк тәлими вә тәрбијәси үчүн кениш имканлар җарадылмышдыр. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, мәктәблilәрин әмәк тәлими вә тәрбијәсини һәлә дөврүн тәләбләринә ујғун тәшкил едә билмәмишк; әмәк тәлими һәлә политехник тәлим тәләбләриндән чох керн галыр. Бу бөјүк нөгсаны ләғв етмәкдән өтрү әмәк тәлими үчүн мүкәммәл е'малатханалар вә тәдрис-тәчрүбә саһәләри җаратмагдан башга бу ишин дидактик әсасларыны ајдынлашдырмаг вә һәр әмәк тәлими мәшғәләсини бу әсаслар үзәриндә тәшкил етмәк лазымдыр.

Бу әсаслары ғысача шәрһ етмәјә чалышаг.

Әмәк тәлиминдә тәтбиг едилән дидактик әсаслардан бири — шакирдләрин е'малатханаларда сәрф етдикләри әмәјин ичтимаи-фајдалы сәчијјә дашымасыны тәмин етмәкдән ибарәтдир. Доғрудур, е'малатханада сәрф едилән әмәк бәзән анчаг тәлим сәчијјәси дашыјыр вә бу да лабүддүр. Лакин белә һал мүмкүн гәдәр азалдылмалы вә иши елә тәшкил етмәли ки, мүхтәлиф әмәлијјаты јеринә јетирмәк үчүн шакирдләрин сәрф етдикләри әмәк бу вә ја башга фајдалы шејләрин истеһсалы илә әлагәләндирилсин. Бу тәләби тәмин етмәк мәгсәди илә мәктәб кабинетләри үчүн чиһазлар, моделләр, макетләр; е'малатхана-

лар вә тәдрис-тәчрүбә саһәләри үчүн әләтләр вә башга ләвазимат; пионер ишләри үчүн зәрури шејләр; ушаг бағчалары үчүн ојунчаглар; истеһсалат мүәссисәләри, колхоз вә совхозларын сифаришләри үзрә мүәјјән шејләр вә һиссәләр һазырламаг мүмкүндүр.

Лакин бу чүр мәмулатын е'малатханаларда һазырланмасыны елә тәнзим етмәк лазымдыр ки, өјрәдилән әмәлијјатда ардычыллыг көзләнилсин, шакирдләрә әввәлчә сәдә, кетдикчә мүрәккәб әмәк вәрдишләри ашылансын, материалын е'малы үчүн тәтбиг едилән вәрдишләр кетдикчә тәкмилләшдирилсин.

Мәктәб е'малатханаларында әмәк тәлиминин ичтимаи-фајдалы сәчијјә дашымасы тәләби, демәк олар ки, тәмин едилир. Е'малатханалары вә иш үчүн лазымы материалы олан мәктәбләримиздә шакирдләр әмәк тәлими дәрсләриндә бир сыра фајдалы мәмулат һазырлајыр. Беләликлә, әмәјин мәһсулдар олмасы тәмин едилир.

Диггәтәлајиг бир мисал кими, Бақы шәһәриндәки 8 нөмрәли интернат-мәктәбдә V—VII синиф шакирдләринин дүлкәрлик е'малатханасында 40 бирјерли стол, 50 кәтил, 30 башга мәмулат һазырламаларыны көстәрмәк олар. Беләликлә, мәктәб өз еһтиҗачынын бир гисмини шакирдләрин әмәк дәрсләриндә сәрф етдикләри ичтимаи-фајдалы әмәјин нәтичәсиндә өдәмиш олур.

Сумгајыт шәһәриндә Азәрбајҗан вә рус бөлмәләриндән ибарәт олан 1 нөмрәли орта мәктәбин бу саһәдә әлдә етдији наилијјәт даһа бөјүкдүр. Мәктәб шәһәрин заводлары илә әлагә сахлајыб, онлардан мүәјјән сифаришләр алыр вә о сифаришләри чилинкәрлик вә механикләшдирилмиш е'малатханада јеринә јетирәрәк мүғабилиндә заводдан вәсаит алыр. Бу вәсаитин миғдары тәкчә кечән 1959—60-чы дәрс илиндә 60 миндән (көһнә пулла) артыг олмушдур. Бу мәбләғдән мәктәбин еһтиҗачыны өдәмәк үчүн әләвә мәнбә кими истифадә едилир.

Әмәк тәлиминдә белә бир тәләбин јеринә јетирилмәсинин чох гијмәтли педагожи нәтичәләри олур. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр сәрф етдикләри әмәк нәтичәсиндә һазырланан мәһсулун фајдалы олдуғуну көрдүкдә, әмәк мәшғәләләринә даһа чох марагла јанашыр, верилән әмәк тапшырыгларыны јеринә јетирмәк үчүн чидди ишләјир, сәјј көстәрирләр; буна көрә дә әмәк вәрдишләринә даһа тез јијәләнирләр. Мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән е'малатханаларда һазырланан мәһсулун кејфијјәтинә вә тәјјин

едилмиш вахт ичәрисиндә баша чатдырылмасына хусуси фикир верилмәлидир.

Беләликлә, е'малатханаларда (хусусән VI—VIII сифләр үзрә) шакирд әмәјинин, садә шәкилдә олса да, мәһсулдар сәчијјә дашымасыны тә'мин етмәк әмәк тә'лиминин мүнһүм шәрти кими гејд олунмалыдыр.

Бу тәләб ејни илә евдарлыг мәшғәләләринә дә аиддир. Мәктәбин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә кедән әмәк тә'лими мәшғәләләри исә онсуз да, маһијјәт е'тибары илә, ичти-маи-фајдалы сәчијјә дашыјыр. Шакирдләрин бурада сәрф етдикләри әмәк мәһсулдар әмәкдир.

Әмәк тә'лиминә верилән бу дидактик тәләб мәктәб е'малатханаларында әшја-әмәлијјат системинин тәтбиғини зәбури едир. Әмәк тә'лими програмында да (хусусән V—VI сифләрдә) әмәк тә'лиминдә әшја-әмәлијјат системи мәсләһәт көрүлүр.

Әмәк тә'лиминә верилән икинчи мүнһүм тәләб шакирдләрин әлдә етдикләри әмәк, бачарыг вә вәрдишләринин зейһи фәалијјәтләри илә әлагәләндирилмәси, әмәк просесинин шакирдләр тәрәфиндән баша дүшүлмәсидир. Башга сөзлә, әмәк политехник сәчијјә дашымалыдыр. Әмәјин дәрк едилмәси әмәк тапшырығларыны јеринә јетирәркән елми биликләрдән истифадә етмәји тәләб едир. Бу мәгсәдлә е'малатханада апарылан әмәк мәшғәләләри физика, ријазијјат вә рәсмхәт дәрсләри илә, тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә апарылан ишләр биолокија, кимја вә башга әлагәдар фәнләрин тәдриси илә әлагәләндирилмәли, шакирдләрин бу фәнләрдән өјрәнмиш олдуғу биликләрдән јери кәлдикчә, истифадә етмәләри тә'мин едилмәлидир. Мәсәлән, е'малатханада тахтаны быгылама, јонма, онда бурғу илә дәликачма, кәсмә, һиссәләрини мых вә јапышганла бирләшдирмә кими садә харратлыг әмәлијјаты; тәбәгә металы әјиб бирләшдирмә, металы кәсмә, јонма, һамарлама, пәрчим васитәси илә бирләшдирмә вә с. кими садә чилинкәрлик әмәлијјаты бу вә башга елми биликләрлә әлагәдардыр ки, бунунла да јери кәлдикчә, ишин системинә хәләл кәтирмәдән, онлары шакирдләрә баша салмаг лазымдыр. Тахтанын вә ја металын кәсилмәси, јонулмасы әмәлијјатынын физикада паз гануну илә изаһ едилдијини, мұхтәлиф шәкилләрдә кәсилән тахта вә металларын бу вә ја башга һәндәси фигурлары ифадә етдијини вә с. көстәрмәк лазымдыр. Мәктәбин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә апарылан тәчрүбә ишләринин биолокија вә

кимја фәнләри үзрә өјрәнилмиш биликләрлә әлагәләндирилмәси үчүн даһа кениш имканлар вардыр. Доғрудур, һәр бир әмәк әмәлијјатынын елми әсасларыны шакирдә баша салмаг, һәр заман мүмкүн дејил; бә'зи әмәлијјатын елми әсасларыны баша дүшмәк үчүн онлар һазыр олмаја биләрләр; ләкин әмәлијјатын мәгсәдини, маһијјәтини вә вәрәчәји нәтичәни шакирдә баша салмаға сә'ј етмәк әмәк тә'лиминин вачиб тәләбләриндән бирини тәшкил едир.

Мә'лумдур ки, V—VII сифләрин әмәк програмы үзрә «Метал е'малы», «Ағач вә метал үзрә комбимәсијалы ишләр» вә «Метал илә көрүлән ишләр» бөлмәләринин кечәркән, шакирдләрин садә техники моделләр — ачылыб-бағланан кубметр, мајил мүстәви, линк, мензулалы планшет, астролјабија, еклиметр, су таразы, дырмыг, хәкәндәз, ватерпас, су вә күләк мүнһәррикләри, бухар турбинләри, галдырычы кранлар вә с. һәрәкәт едән моделләрин һазырланмасы тәләб олунур.

Һәмин чиһаз вә аләтләр һағгында үмүмтәһсил фәнләринин вә хусусилә физиканын тәдрисиндә мә'лумат верилдир. Бу кими чиһаз вә аләтләрин, һәмчинин дәрсдә лазым олан бир сыра әјани васитәләрин тә'лим е'малатханаларында һазырланмасынын әмәк програмларына дахил едилмәси, ики мәгсәд күдүр: онлардан бири — шакирдләрин әмәк тә'лимини гижмәтли мә'мулат һазырламаг үзриндә гурмаг; икинчиси исә нәзәри биликләрлә әмәк арасында әлагә јаратмагдан ибарәтдир.

«Әмәк дәрсләри илә физиканын тәдрисини нечә әлагәләндирирәм» адлы мәғаләсиндә 14 нөмрәли орта мәктәбин (Бакы шәһәри), физика мүәллимни Б. Ә. Садыгов јолдаш мәктәбдә үмүмтәһсил фәнләринин мүәллимләри илә әмәк мүәллимләри арасында нечә әлагә јарадылдығындан бәһс едир. Садыгов јазыр: «Кечән дәрс илиндә биз әмәк мүәллимләри илә бирликдә әмәк програмы илә физика програмы арасында олан ујғунсузлуғлары мұәјјәнләшдирдик. Бу сифләрин програм материаллары илә әлагәдар олараг, тәдрис просесиндә һансы чәһәтләрә даһа артыг фикир вермәк лазым олдуғуну ајдынлашдырдыг. Бу гаршылығлы әлагә көзәл нәтичә верди. Дәрс илинин сонунадәк шакирдләрин гүввәси илә енержинин итмәмәси вә чеврилмәси ганунуну көстәрән чиһаз, Паскал чиһазы, линк, мајил мүстәви, бучаг әмәлә кәтирән гүввәләрин топ-ланмасы, сүртүнмә әмсалыны тә'јин етмәк үчүн чиһаз, параболә бојунча чисмин һәрәкәтләрини көстәрән чиһаз,

вə с. һазырланды... Белəликлə, физиканын тəдриси илə е'малатханада кəрүлən ишлəрин əлагəлəндирилмəsi шакирдлəрин əлдə етдиклəri нəзəri биликлəрини тəчрүбədə тəтбиг етмэлəринə имкан јарадыр»¹.

Гејд етмəлијик ки, бүтүн бунлар əмək тə'лиминə политехник истигамəт вермəјин ифадəсидир. Лакин əмək тə'лиминə политехник истигамəт вермəјин бир сыра башга чəһəтлəri дə вардыр.

Лакин бə'зи мəkтəб е'малатханалары вə тəдрис-тəчрүбə сəһəлəриндə шакирдлэр бу вə башга əмək əмəлијјатыны, бир гəјдə олараг механики сурəтдə мəнимсəјирлэр. Шакирд устанын əмək əмəлијјатыны тəглид етмək əсасында өјрəнир. Əмək просеслəринин елми əсаслары шəрһ едилмис, истифадə олунан машынын гурулуш принциплəri, е'мал олунан материалын хассəлəri һаггында мə'лумат верилмир. Белə тə'лимдə шакирдин зəһни фəалијјəти чох аз иштирак едир. Һалбуки əмək тə'лими политехник əсасда гурулмалыдыр. Бу заман шакирдлэрə əмək просеслəринин елми əсасларыны, машын вə алəтлəрин гурулуш вə иш принциплəрини, е'мал олунан материалын физики вə химјови хассəлəрини ајдынлашдырмаг лазымдыр. Елə етмək лазымдыр ки, əмək механики дејил, шүүрлу сурəтдə дəрк едилən бир фəалијјəт олсун; шакирдин газанмыш олдугу əмək бачарығы вə вəрдишлəri онун зəһни фəалијјəти илə əлагəлəндирилмиш олсун.

Шакирдлəri е'мал олунан материалын хассəлəri илə, кəнд тəсəррүфаты биткилəri вə һејванларынын биоложи хүсусијјəтлəri илə таныш етмək үчүн əлагəдар үмүмтəһсил фəнлəринин тəдрисиндən истифадə едилмəлидир.

Шакирдлəri əмək алəтлəринин гурулуш вə иш принциплəri илə таныш етмəјин əһмијјəти ондадыр ки, шакирдлэр əмək əмəлијјатына ујғун алəтлэр сечмəји, бу алəтлəri дүзкүн ишлəтмəји даһа јахшы баша дүшəрлэр. Əмək тə'лими шакирдлəri мүасир истеһсалатла, əмəјин механиклəшдирилмəsi илə таныш етмəли, онларда техники тəфəккүрүн инкишафына кəмək етмəлидир. Бүтүн бунлар əмək тə'лиминə политехник истигамəт верир вə шакирдлəri техника вə истеһсалатын əсаслары илə дəриндən таныш едир.

Əмək тə'лиминə верилən тəлəблəрдən бири дə əмək мəшғəлəлəринин дүзкүн вə сəмərəли тəшкил едилмəсин-

дən, шакирдлэрдə јүксək техники əмək мəдəнијјəти тəрбијə едилмəсиндən ибарəтдир. Əмək мəшғəлəлəринин сəмərəли тəшкил едилмəsi иш јерлəринин дүзкүн мүəјјəнлəшдирилмəсини, əмək алəтлəринин јахшы сахланмасыны, материалын еһтијатла сəрф едилмəсини, иш вахтындан дүзкүн истифадə едилмəсини, чертјож вə башга график сənəдлəрин тəтбиг едилмəсини, өлчү алəтлəринин бачарыгла ишлəдилмəсини, тапшырығын сəлигə илə јеринə јетирилмəсини вə бүтүн ишлəрин дүзкүн планлашдырылмасыны тəлəб едир.

Əмək тə'лиминин билаваситə тəшкилине вə апарылмасына кəлипчə, ону демək лазымдыр ки, бу да дидактиканын үмүми əсасларына истинад едир, лакин спесифик е'малатхана вə тəдрис-тəчрүбə сəһəsi шəраитиндə кечирилир.

Əмək мəшғəлəлəri үзрə нөвбəти дəрсə һазырлашан əмək мүəллим гаршыдакы дəрсин дидактик вəзифəлəрини, шакирдлэрə өјрəдилəчək билик вə бачарыгларын сəчијјə вə һəчмини мүəјјəнлəшдирмəлидир; һəмин дидактик вəзифəлəri јеринə јетирмək үчүн лазым олан алəтлэр, материаллар, чертјожлар, тə'лимат үчүн лазым олан хəритəлэр, əјани васитəлэр вə с. габагчадан һазырланмалыдыр.

Е'малатхана вə ја тəдрис-тəчрүбə сəһəсиндə апарылан мəшғəлəлəri адəтən дəрсин бир нөвү һесаб едирлэр, чүнки бу мəшғəлəлэр дə бир гəјдə олараг, дəрс чəдвəлине дахил едилир. Белə мəшғəлəлəri ади синиф отағында апарылан дəрслəрдən фəрглəндирən бə'зи чəһəтлəri гејд етмək лазымдыр. Ади дəрслəрдən фəргли олапак, бугада мүəллимин шəрһи нисбəтən аз јер тутур, шакирдлэр фəрди олараг ишлəјирлэр, ишлəринин нəтичəсини исə мүəлим ајрыча јохлајыб гəбул едир; мəшғəлə просесиндə мүəллим керидə галан шакирдə јанашыб она фəрди тə'лимаг верир. Белəликлə, бу мəшғəлəлэр даһа чох əмəли вəрдишлəрлə əлагəдар олан дəрслəр, мəсələn, лаборатор мəшғəлəлəринə бəнзəјир. Е'малатханаларда апарылан мəшғəлəлэр əсасən ашағыдакы гурулушда кедир: 1) əмəлијјаты кəстərə-кəстərə мүəллимин изаһаты; 2) 1—2 шакирдин изаһаты нə чүр мəнимсəликлəрини јохламаг; 3) материалын вə алəтлəрин пəјланмасы вə шакирдлəрин иш јерини тутмалары; 4) шакирдлəрин материал үзəриндə фəрди ишлəмəлəri; мүəллимин мəшғəлəјə нəзəрəт етмəsi вə фəрди тə'лиматы; 5) һазырланмыш мə'мулатын

¹ «Азэрбајҹан мұәллим» газети, № 84, 20 октябр, 1960.

шакирдлөрдөн гәбул едилмәси; 6) көрүлмүш ишләрин иҗмәтләндирилмәси вә бурахылан нөгсанларын гејд едилмәси илә мәшгәләјә јекун вурулмасы; 7) иш јерләрин сәлигәјә салынмасы¹. Мәшгәләнин бу чүр тәшкили, бир нөв мүрәккәб дәрсләрә охшајыр, лакин јухарыда дејилдији кими, бурадакы хусусијјәтләри нәзәрден гачырмаг вә бу чүр мәшгәлэләри мүрәккәб дәрсләрлә ејниләшдирмәк олмәз.

Мәшгәләнин мүхтәлиф мәрһәлэләри арасында вахтын бөлүнмәсинә кәлиңчә, вахтын бөјүк әксәријјәти мәшгәләнин мәркәзи һиссәсини тәшкил едән фәрди-әмәли ишләрә сәрф едилмәлидир.

Әкәр бу вә ја башга әмәлијјат үчүн програмда бир дејил, бир нечә мәшгәлә кечирмәк нәзәрдә тутулмушса, биринчидән сонра кәлән мәшгәлэләрдә илк мәрһәлә (изаһат) ихтисар едилир, мүәллим шакирдләрин нәзәр-диггәтини кечән дәрсдә бурахылан нөгсанлара чәлб етдикдән сонра мәшгәләнин башга мәрһәлэләриндә иши давам етдирир. Көрүндүјү үзрә, е'малатханаларда апарылан мәшгәлэләр дә ејнитибли олмур. Бурада, јухарыда тәсвир едилән мүрәккәб мәшгәлә типиндән башга сырф чәлшима (тәрмин) сәчијјәси дашыјан, контрол сәчијјә дашыјан (јә'ни шакирдләрин әмәлијјаты нә чүр мәним-сәдикләрини јохламаг мәгсәди илә тәшкил едилән) мәшгәлэләр дә олмалыдыр.

Әмәк дәрсләриндә адәтән шакирдләрин сајы 25-дән артыг олдугда, синиф ики јерә бөлүнүр, онларын бир һиссәси чилинкәрлик, о бири һиссәси исә евдарлыг вә ја дүлкәрлик үзрә мәшғул олур. Мөвчуд олан имканлардан, ишин хусусијјәтиндән, һәмчинин әмәк мүәллиминин педагожи вә техники һазырлығындан асылы оларат бу мәшгәлэләрин тәшкилини мүәјјән дәрәчәдә дәјишдирмәк, фәјдалы «пријом»ларла зәнкинләшдирмәк олар. Е'малатханаларда шакирдләрин отура билмәси вә бә'зи чертјожлары вә ја изаһаты дәфтерләринә гејд етмәси үчүн имкан јаратмаг лазымдыр.

Әмәк тә'лими мәшгәлэләрини мәктәбин тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндә тәшкил етмәјин бир чох хусусијјәтләри вардыр. Ачыг һава вә «јашыл лабораторија»да тәшкил едилән бу мәшгәлэләр әсасән, чәдвәл үзрә апарылса да чох

¹ Бах: проф. Е. Е. Голант, Тә'лим е'малатханаларындакы мәшгәлэләрин дидактик әсаслары, «Школа и производство» журналы, № 2, М. 1960, сәһ. 15.

заман чәдвәлә јерләшдирилә билмир. Бурада да мүәллимин изаһатына јер верилир, лакин бу изаһат һәм синиф отағында, һәм дә билаваситә мәктәбјаны сәһәдә верилир, әмәлијјатын нүмунәси көстәрилир, шакирдә сынаг әмәлијјаты ичра етдирилир. Лакин шакирдләрин көрдүкләри ишләр садәчә тәмрин дејил, мүәјјән кәнд тәсәррүфаты әмәјиндән ибарәтдир вә торпагдан алыначаг мәһсулун сәвијјәси бу әмәјин дүзкүн вә сәмәрәли сәрф едилмәсиндән чох асылыдыр. Бурада да ишләр фәрди оларат шакирдләр тәрәфиндән көрүлүр, көрүлән ишләрә мүәллим нәзарәт едир вә гәбул едир. Лакин бу ишләрин нәтичәси өзүнү чох сонралар мәһсул вахты көстәрир.

Бурадакы иш јери исә һәр бир шакирдин тәһким едилдији ләкдән, сәһәчикдән, ағачдан вә ја һејвандарлыг үзрә: мал-гара вә ја пушчулуг фермасындан ибарәтдир. Шакирдин бурада көрдүјү ишләри дәрс чәдвәли илә дә мәһдудлашдырмаг олмәз.

Бурада шакирдләрә фәрди тә'лиमत верилмәси даһа бөјүк јер тутур. Е'малатханаларда әмәк тә'лими просесиндә мүхтәлиф тә'лим үсулларындан истифадә олунур — әмәк мүәллими шифаһи шәрһ, хусусән о, изаһат формасы олан мүсәһибә, иллүстрасија вә демонстрасија үсулларындан истифадә едир, бир вә ја бир груп әмәлијјаты өјрәнмәк просесиндә шакирдләрин чертјож вә ја тә'лиमत хәритәси үзрә график ишләрини тәшкил едир, материалын әламәт вә хусусијјәтләрини, аләтин конструксијасыны, механизмин вә ја һиссәчијин техника вә технолокијасынын башга мәсәлэләрини мүәјјәнләшдирмәк мәгсәди илә лаборатор ишләри тәшкил едир, шакирдләрә фабрик вә заводларда ишин тәшкили, истеһсалатын механикләшдирилмәси, е'малатханада истифадә едилән дзәкаһларын конструксијасыны өјрәтмәк үчүн истеһсалата экскурсијалар тәшкил едир вә с. Бунларла бәрәбәр әмәк мәшгәлэләриндә мүәллим һәм фәрди, һәм дә груп үзрә тә'лиमत верир, ишин технолокијасы, механизм, машын вә електрик гурғусу һаггында биликләрини дәринләшдирмәк үчүн шакирдләрә әлавә әдәбијјат көстәрә биләр.

Әмәк тә'лими мәшгәлэләриндә мүәллимин вердији изаһатын мәзмуну вә формалары, һәмчинин мүддәти тә'лим материалларынын мәзмунундан, шакирдләрин һазырлығындан, мәшгәлэләрин дидактик мәгсәдиндән асылы олмалыдыр. Лакин һәр һалда унутмамалы ки, әмәк тә'лими мәшгәләси һәмишә әмәли сәчијјә дашымалыдыр. Шакирд-

ләрин материалла, һиссәчикләрлә вә механизмләрлә биләваситә мәшғул олмасы әмәк дәрсинин әсас һиссәсини, 75—80 җаизини тәшкил етмәлидир. Әмәк тә'лиминдә шакирдләрин ичра етмиш олдуғу ишләрин һесабаты чидди апарылмалы вә она беш балла гижмәт верилмәлидир. Шакирдләрә гижмәт верәркән көрүлән ишин кејфијјәтинә вә сајына, сәрф едилән вахта, истифадә едилән әмәлијјәтин дүзкүнлүјүнә, шакирдин техника вә технолокијаја даир билијинә фикир верилир.

VI ФӘСИЛ

ӘМӘК ТӘРБИЈӘСИ ҺАГГЫНДА

Јени инсан тәрбијәси күнүн ән вачиб мәсәләси кимп мәктәпләримизин гаршысына гојулмушдур. Белә бир вәзифәнин актуаллығы әмәли олараг гурмагда олдуғумуз коммунизм сабаһынын тәләбләри илә шәртләнир. Соснализмдән коммунизмә кечмәк үчүн лазым олан мадди-техники базанын јарадылмасы илә бәрабәр, дөврүн жүксәк тәләбләринә чаваб верә биләчәк јени адамлар тәрбијә едиб јетишдирмәк дә зәрури шәртдир. Бу јени инсанда мә'нәви зәнкинлик, әхлаг тәмизлији вә чисмани камиллик аһәнқдар сурәтдә әлағәләнмәлидир.

Сов.ИКП ХХІ гурултајынын гәтнамәсиндә јазылмышдыр ки, коммунизм гуручулуғунун әзәмәтли планларыны јеринә јетирмәк үчүн «...партија, совет, һәмқарлар иттифағлары вә комсомол тәшкилатлары совет адамларыны тәрбијә етмәк, онларын шүүрлулуғуну вә фәаллығыны артырмағ саһәсиндә, коллективчилик вә зәһмәтсәвәрлик руһунда, чәмијјәт гаршысында өз борчуну баша дүшмәк руһунда, социалист бејнәлмиләлчилији вә вәтәнпәрвәрлик руһунда, коммунист әхлағынын жүксәк принципляринә дәнмәдән әмәл етмәк руһунда тәрбијә едилмиш јени адамлар јетишдирмәк саһәсиндә бүтүн ишләри даһа да јакшылашдырмалыдырлар»¹.

Исбата еһтијачы олмајан бир һәгигәтдир ки, коммунизм гуручуларынын шүүр сәвијјәси нә гәдәр жүксәк олса, онлар нә гәдәр тәһсилли вә тәшәббүсқар, әмәксәвәр вә

ишкүзар олсалар коммунизм гуручулуғу планлары бир о гәдәр сүр'әтлә вә мүвәфғәгизјәтлә јеринә јетирилә биләр, әмәк мәһсулдарлығыны вә мадди нә'мәтләр истеһсалыны коммунизм чәмијјәтинин тәләбләри сәвијјәсинә галдырмағ бир о гәдәр тез мүмкүн олар.

Н. С. Хрушшов јолдаш партијанын ХХІ гурултајында сәјләдији мә'рузәдә коммунизмә кечмәк үчүн тәк инкишаф етмиш мадди-техники база јох, һәм дә вәтәндашларын шүүр сәвијјәсинин жүксәк олмасы зәруријјәтини көстәрәрәк дејир: «Мәһз буна көрә дә инди зәһмәткешләрин, хүсусилә бөјүмәкдә олан нәслин коммунист тәрбијәси мәсәләләри мүстәсна дәрәчәдә бөјүк әһәмијјәт газаныр»¹.

Партијанын бу тәләби һәр шејдән әввәл, о демәқдир ки, кәңч нәслин коммунист тәрбијәси мәсәләләри бүтүн мәктәб вә мүәллим коллективләринин диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Мәктәб һәјатынын бүтүн гурулушу, онун бүтүн тәһсил вә тәрбијә фәалијјәти бу вәзифәнин һәјата кечирилмәсинә табә етдирилмәлидир. Коммунизм сабаһынын јени адамларыны тәрбијә едиб јетишдирмәк мәғсәди илә шакирдләрин мә'нәви тәрбијәси мәсәләләринә, хүсусән шакирдләрдә әмәјә коммунист мүнәсибәти тәрбијә едилмәсинә, онларын Вәтәнә һәдсиз мәһәббәт руһунда тәрбијә олунмасына, шакирдләрдә әсил елми идракын әсасы олан материализм дүнјакөрүшүнүн формалашмасына, ушағларын вә кәңчләрин атеистчәсинә тәрбијә едилмәси, онларын естетик вә физики тәрбијәси мәсәләләринә чидди бир сурәтдә фикир верилмәлидир.

Мәсәләнин актуаллығы тәкчә бунда дејил, һәм дә дөврүн јени, даһа мүрәккәб тәләбләринә ујғун олараг мәктәбдә тәрбијә ишләринин әсаслы сурәтдә јенидән гурулмасындадыр.

Н. С. Хрушшов јолдаш гејд едир ки, мәктәбин јенидән гурулмасында башлыча чәһәт тә'лимин ичтиман-фајдалы әмәклә әлағәләндирилмәси вә мәктәбдә тәрбијә ишинин күчләндирилмәсиндән ибарәтдир. Ајдындыр ки, тәрбијә ишинин күчләндирилмәси, онун јенидән гурулмасыны шәртләндирир. Шүбһәсиз, тәрбијә ишләринин јенидән гурулмасы да мәктәбин һәјатла әлағәсини мөһкәмләтмәк истиғамәтиндә апарылмалыдыр.

¹ 1959—1965-чи илләрдә ССРИ халғ тәсәрруфатынын инкишафына даир контрол рәғәмләр һаггында Н. С. Хрушшов јолдашын мә'рузәси үзрә Сов.ИКП ХХІ гурултајынын гәтнамәси, Бақы, 1959, сәһ. 19—20.

¹ Н. С. Хрушшов, 1959—1965-чи илләрдә ССРИ халғ тәсәрруфатынын инкишафына даир контрол рәғәмләр һаггында, Бақы, 1959, сәһ. 60.

Тәрбијә ишләринин јенидән гурулмасы дедикдә, биз бу ишләрин мазмун вә үсулларынын јениләшдирилмәси вә тәкмилләшдирилмәсини, бу саһәдә әмәли тәдбирләрин көрүлмәсини нәзәрдә тутмалыыг. Бу тәдбирләр нәдән ибарәт олмалыдыр?

Тәрбијә ишләрини мәктәбләримиздә јенидән гурмаг үчүн һәр шејдән әввәл, коммунист тәрбијәсинин мазмуну коммунизм сабаһы үчүн јени инсан тәрбијә етмәк вә зифәсинин тәләбләринә ујғун шәкилдә тәкмилләшдирмәк, она чох мүнһум олан јени үнсүрләр әләвә етмәк ләзымдыр.

Һәртәрәфли инкишаф етмиш коммунизм гуручулары тәрбијә етмәк вәзифәси совет мәктәбинин јарандыгы күндән онун гаршысында дурмушдур. О, бу әсас мәгсәдә чатмаг үчүн, инкишафымызын мүәјјән бир дөврүндә, онун бу вә ја башга чәһәтинә хүсуси диггәт вермишдир. Инкишафымызын индики дөврү, хүсусилә коммунизм сабаһы һәртәрәфли инкишаф етмиш јүксәкшүүрлу вә фәал гуручулар тәрбијә етмәји әмәли бир вәзифә кими гаршыја гојмушдур. Белә бир вәзифәнин күтләви сурәтдә јеринә јетирилмәси реал бир мәсәләдир, чүнки бунун үчүн өлкәмиздә артыг там игтисади, сијаси вә мәдәни зәмин јарадылмышдыр.

Бүтүн кәнчләрә орта тәһсил верилмәси мәсәләсинин әмәли олараг һәлл едилмәкдә олмасы, јахын кәләчөкдә бүтүн совет вәтәндашларына али тәһсил верилмәси перспективләри, орта мәктәбләрдә охујан кәнчләрин мәһсулдар әмәјә, истеһсалатда олан кәнчләрин орта мәктәбләрә чәлб едилмәси, кәнчләрин орта ихтисас вә али мәктәбләрә истеһсалатдан ајрылмадан чәлб едилмәси, кәнчләрә тәкчә үмүмтәһсил дејил, һәм дә политехник вә истеһсалат тәһлими верилмәси вә с. бүтүн бунлар индики јени нәслин әмәли олараг һәртәрәфли инкишафыны тәһмин едир. Мәктәбин һәјатла әләгәсини мөһкәмләтмәк һаггында јени гәнунун тәтбиғи нәтичәсиндә јарадылмагда олан истеһсалат тәһлими верән орта мәктәбләри битирәнләрин мүәјјән истеһсалат әмәјә ихтисасына малик олмалары вә беләликлә, онларын һәм зейһни, һәм дә физики әмәклә мәшғул олмага һазыр олмалары мәкәр һәртәрәфли инкишафын мүнһум әләмәти дејилми? Өлкәмиздә күндән-күнә сүрәтлә инкишаф етмәкдә олан коммунист әмәји бригадалары, коммунист әмәји мүәссисәләри һәрәкатынын ирәли сүрдүју шүар — «Коммунистчәсинә охумаг, коммунистчәсинә ишләмәк, коммунистчәсинә јашамаг» — милјонларла со-

вет адамларынын јени һәјат тәрзинин гысача ифадәсидир. Инкишафымызын елә бир мәрһәләсинә чатмышыг ки, еләмә јијәләнмәк, әмәклә мәшғул олмаг бир парча чөрәк пулу газанмаг үчүн дејил, адамларымызын һәјати тәләбаты олмушдур. Н. С. Хрушшов РСФСР мүәллимләринин гурултајындакы нитгиндә сөйләмишдир: «Донузабаханла сөһбәт едирсән, сәнә гајыдыб дејир: мән Зоотехник институтунун үчүнчү курсунда охујурам. Сагычы илә сөһбәт едәндә о сәнә хәбәр верир: мән Кәнд тәсәррүфаты институтуну гуртарырам. Бәзән мангабашчысынын вә ја бригадирин чыхышыны динләјиб севинирсән ки, көр бу адамын башы тәсәррүфатдан нечә дә јахшы чыхыр. Мәнә исә дејирләр: о, Кәнд тәсәррүфаты институтуну гуртарыр вә колхозда ишләјир. Көрүн зәманә нечә дәјишмишдир, көрүн нәләрә наил олмушуг!»

Белә бир вәзијәт инди күтләви һалдыр. Мәһз она көрә дә коммунист тәрбијәсинин мазмуну һазырда һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијәт тәрбијәсинин әмәли һәлли илә әләгәдар олараг тәкмилләшдирилмәлидир.

Биз тәрбијә етмәкдә олдуғумуз јени нәслдә коммунизм чәмијјәтиндә зәрури олан вәрдиш вә адәтләр јетишдирмәлијик. Бу исә, һәр шејдән әввәл әмәјә јени мүнәсибәт, коммунист мүнәсибәти тәрбијә етмәклә әләгәдардыр. Инди ушаг вә кәнчләрдә әмәксевәрлијин ашыланмасы илә кифәјәтләнмәк олмаз, елә етмәк ләзымдыр ки, кәнчләрдә әмәк һәјати тәләбата чеврилсин, әмәк әвәзи өдәнилмәдән үмүмин хејринә ишләмәк шәклини алсын.

Тәрбијә ишләринин јенидән гурулмасы һәм дә мәктәбдә тәрбијә үсуллары вә тәрбијә системинин тәкмилләшдирилмәсиндә ифадә олунмалыдыр. Етираф етмәлијик ки, мәктәбләримиздә тәрбијә мәсәләләринә нисбәтән аз фикир веририк. Бу иш әслиндә синиғ рәһбәрләринин, бир дә комсомол вә пионер тәшкилатларынын үзәринә атылмышдыр. Һалбуки мәктәбин бүтүн коллективи, онун фәалијәти шакирдләрин дүзкүн тәрбијәсини тәһмин етмәјә хидмәт етмәлидир.

Нәзәри педагогика да тәрбијә мәсәләләри илә аз мәшғул олмушдур. Буну һеч олмазса онда көрмәк олар ки, мәктәбин тәрбијә ишләринин програмы јалныз сон илләрдә тәртиб едилә билмишдир. Мәктәблә һәјат арасында

¹ Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Азәрбајджаншр, 1960, сәһ. 57.

элаганин ээифлији дэ тэрбијэ үсуллары вэ системини төкмиллешдирилмэсинэ мане олурду. Эхлаг тэрбијэсиндэ узун иллэр эсас тэрбијэ үсулу кими изаһатдан, эхлаг сөһбөтдөн, бир нөв нэснһэтчиликдөн чох истифаде едирдик. Шакирдлэри эсасэн, сөз васитэси илэ тэрбијэ етмэжэ, һатта эмэк тэрбијэсини дэ сөзлэ јеринэ јетирмэжэ чалышырдыг. Шакирдлэри эмэли фэалијјэтэ чөлб етмэјин ролу дилдэ тез-тез тэкпар едилир вэ тэрифленирдисэ дэ ондан бир гайда олараг, анчаг тэсадүфи һалларда истифаде олунурду. Бу да, тэбии ки, истэнилен дэрэчэдэ файда верэ билмэзди. Нэтичэдэ шакирдлэрдэ јахшы эхлаг инам эмэлэ кэлсэ дэ, эхлаг вэрдиш вэ адэтлэр јетишмэмиш, камиллэшмэмиш галырды; шакирд нечэ дүзкүн һэрэкэт етмэк лазым олдуғуну билир, лакин дүзкүн һэрэкэт етмиди, бунун үчүн онда мүвафиг адэтлэр вэ чэтинликлэрин өһдэсиндэн кэлэн гүввэтли ирадэ јох иди. Шакирдлэрдэ файдалы эхлаг вэрдиш вэ адэтлэр јетишдирмэк үчүн онлары мүнтөзөм сурөтдэ ичтимаи-файдалы фэалијјэтэ чөлб етмэк лазымдыр. Мүнтөзөм тэкпар вэ чалышмалар олмадан мөһкөм биликлэр элдэ етмэк мүмкүн олмадыгы кими, шакирди эхлаг һэрэкэтлэрдэ мүнтөзөм тэмрин етмөдөн онда эхлаг тэрбијэ етмэк мүмкүн дејилдир. Шакирдин фэалијјэти, һэр бир тэрбијэ нөвүндэ өзүнү көстөрмөлидир вэ бунсуз онда һеч бир эхлаг вэрдиш вэ адэт јаратмаг олмаз.

Биз бурада һеч дэ сөзүн (эхлаг сөһбэтин вэ с.) тэрбијэдэ ролуну нечэ чыхармаг фикриндэ дејилик. Шүбһэсиз, сөзлэ шакирдлэрин дүшүнчэсинэ тэсир көстөрмөк, сөзлэ онлары гэлбинэ јол ачмаг вэ с. јенэ дэ вачиб тэрбијэ үсулларындан бири олараг галачагдыр. Шакирдлэрдэ инам эмэлэ кэтирмэк үчүн сөз чох гүввэтли бир васитэдир. Шакирдлэрдэ шадлыг вэ ја мәјуслүг, һүсн-рэгбөт вэ ја нифрэт, мэрһәмөт вэ с. һисслэрин ојанмасында сөзүн ролуну инкар етмөк олмаз. Белэ һисслэрин инкишафы исэ эхлаг тэрбијэсиндэ чох вачибдир. Лакин мәсэлэ бундадыр ки, тэрбијэ ишини төкчэ бунунла апармаг олмаз. Биз унда билмөрик ки, шакирдин мөһкөм ирадэси анчаг фэалијјэт нэтичэсиндэ јетишэ билэр, шакирддэ чэтинлијэ гаршы дөзүм тэрбијэ етмэк үчүн ону бэркэ-боша салмаг лазымдыр. Бу исэ о заман мүмкүн ола билэр ки, тэрбијэ иши мәктэбин диварлары арасында сыхышдырылыб галмасын, мәктэбдөн харичдэки коммунизм чэмијјэти гуручулуғу практикасы илэ бағлансын.

Тэрбијэ ишлэринин күчлэндирилмэси вэ јенидэн гурулмасы, һәм дэ мөһкөм шакирд коллективлэри тэшкил етмэк, шакирд коллективлэри илэ истөһсалат коллективлэри арасында элагә јаратмаг вэ с. илэ элагәдардыр. Биз бурада бүтүн бу мәсэлэлэри этрафлы сурөтдэ ишыгландырмаг фикриндэ дејилик. Анчаг ишин бир чәһэтини гејд етмөклэ кифајэтләнмөк истэрдик. О да эмэјин тэрбијэдэ ролуну гејд етмэк вэ эмэк тэрбијэсинин инди мәктэблэриниздэ тэрбијэ ишлэринин мэркэзиндэ дурдуғуну көстөрмөкдөн ибарэтдир. Чүнки бу, тэрбијэ ишлэрини күчлэндирумэјин вэ јенидэн гурмағын эн мүһүм чәһэтлэриндэн биридир.

В. И. Ленин көстөрмишдир ки, эсил коммунист интизамлы эмэк эсасында тэрбијэ едилэ билэр; коммунист мәнәвијјатынын эсасыны коммунизмин мөһкөмләнмэси вэ баша чатдырылмасы уғрунда мүбаризэ тэшкил едир. Бөјүк рәһбэрин бу дэрин мәналы көстөришлэри јени инсан тэрбијэ едилмэсиндэ бизим үчүн эсас јол олмалыдыр. Мүхтәлиф јолларла мәктәбэ дахил едилмөкдэ олан эмэк шакирдлэри төкчэ эмәјэ һазырламаг васитэси дејил, һәм дэ онларда јүксөк эхлаг кејфијјәтлэр јетишдирмөк васитэсидир. Н. С. Хрушшов јолдаш тэрбијэдэ тәһсилин бөјүк әһәмијјэтини гејд етмөклэ бәрәбәр, көстөрир ки: «Шакирдлэрдэ һамынын хејринэ ишләмөк вэрдишлэри јаранмазса, тәһсил нәчиб эхлага, коммунист психолокијасына вэ мәнәвијјатына малик јени инсанын тэрбијэ олунуб јетишдирилмэсини тәмин едэ билмәз. Белэ бир мәнәвијјат эмөкдэ, ишдэ, һэрәкәтдэ вэ рәфтарда јараныр»¹.

Мәһз бу чүр мүлаһизәјэ көрә эмэк тэрбијэси тэрбијэ ишлэринин мэркэзиндэ дурур. Буна көрә дэ биз бурада охучуларын диггәтини эмэк тэрбијэси мәсэлэсинэ чөлб етмөк, бу мәсәләни гыса шәкилдэ олса да ишыгландырмаг истәјирик.

1. Эмэк тэрбијэсинин вәзифәлэри. Тэрбијэ ишлэринин мэркәзи һиссәсини тэшкил едән эмэк тэрбијэсинин гаршысында бир сыра мүһүм вәзифәләр дурур. Бу вәзифәлэрин башлычасы эмәјэ коммунист мүнәсибәти тэрбијэ етмөкдөн ибарәтдир.

Эмәјэ коммунист мүнәсибәти јени эхлаг бир кејфиј-

¹ Н. С. Хрушшов јолдашын РСФСР мүәллимләр гурултајында сөйләдији нитгиндән. Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вэ материаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 64.

јетдир. Бу, эмәјин азад олдуғу социализм өлкәсиндә јараш-
мыш вә инкишаф етмәкдәдир. Эмәјә коммунист мүнәсибә-
тинин бөјүк әһәмийјәти ондадыр ки, бу әхлаг икејфијјәт,
һәр шейдән әввәл социализмдән коммунизмә кечмәк үчүн
ән мүнһүм шәртләрдән бирини тәшкил едән јүксәк әмәк
мәһсулдарлығыны тәмин етмәјә хидмәт едир. Мәлүмдур
ки, јүксәк әмәк мәһсулдарлығыны тәмин етмәк үчүн тәк-
чә елм вә техниканын тәрәғгиси дејил, һәм дә эмәјин дүз-
күн тәшкили, әмәк адамларынын ишә вичдан вә намуслә
јанашмалары, эмәјә коммунист мүнәсибәти бәсләјиб буна
адәт етмәләри мүнһүм шәртдир.

Бөјүк Ленин коммунист эмәјинин маһийјәтини шәрһ
едәрәк кәстәрир ки, сөзүн даһа мәһдуд вә чидди маһи-
ясында бу, «... көнүллү әмәкдир, нормадан хариш әмәкдир,
әвәзини алмағ мұлаһизәси олмадан, әвәзини алмағ шәрти
гојулмадан сәрф олунан әмәкдир, үмумун хејри үчүн ча-
лышмағ адәтиндән вә үмумун хејри үчүн чалышмағ зә-
рурәтинә шүүрлү (адәт шәкли алмыш) мүнәсибәтдән до-
ған әмәкдир, сағлам организм тәләбатындан доған
әмәкдир»¹.

Бу чүр сәчијјә дашыјан коммунист эмәји социализм
истеһсалатында, артыг көк салмаға башлајыр, күндән-
күнә кенишләнир вә күтләви һал алыр. Социализм гуру-
лушунун мөһкәмләnmәси сәјәсиндә әмәк өлкәмиздә һәр
бир адам үчүн шәрәф ишинә вә вәтәндашлығ борчуна
чеврилмишдир. Өлкәдә чәмијјәтин хејринә сәрф едилән
һәр чүр намуслу вә һәр чүр фәјдалы әмәк социализм чә-
мијјәтиндә јашајан вә онун нәмәтләриндән истифадә едән
һәр бир вәтәндашын мүғәддәс вәзифәси олмушдур.

Бөјүк өлкәмизин чүрбәчүр истеһсалат сәһәләриндә
мүхтәлиф формаларда тәзаһүр едән әмәк гәһрәмәнлығ-
лары дедикләримизин чанлы нүмунәсидир. Сон заманлар-
да јарадылмыш вә кетдикчә кенишләnmәкдә вә күтләви
һал алмағда олан коммунист эмәји бригадаларынын фәә-
лијјәти бу чәһәтдән парлаг мисалдыр.

Сов.ИКП XXI гурултајына һазырлығ дөврүндә (1958-
чи илин пајыз ајлары) Москва шәһәри комсомолчулары-
нын тәшәббүсү илә доғмуш олан бу вачиб вәтәнпәрвәр
һәрәкат инди өлкәмизин бүтүн јерләринә јайылмыш вә
милјонларла кәнч истеһсалатчылары әһәтә едир.

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 536.

Бүтүн табағчыл совет кәнчләри кими, Азәрбајчанын
да табағчыл кәнчләри бөјүк бир чошгунлуғла бу нәчиб
тәшәббүсә гошулмушлар. Республиканын истеһсалат
мүәссисәләриндә јүзләрлә коммунист эмәји бригадалары
јетишмиш, һәтта бир чох мүәссисәләр, әлдә етдикләри
истеһсалат гәләбәләри вә әмәк гәһрәмәнлығы нәтичәсин-
дә, коммунист эмәји мүәссисәси адыны алмағ шәрәфинә
наил олмушлар. Јени совет адамларынын эмәјә коммунист
мүнәсибәтинә даир һәдсиз-һесабысиз мисаллар кәстәрмәк
олар. Лакин биз тәкчә Азәрбајчанда коммунист эмәји
бригадасы адыны алмағ үғрунда кедән һәрәкатын илк
тәшәббүсчүсү олан Күрканнефтин (Нефт дашлары) икин-
чи мәдәниндә Социалист Эмәји Гәһрәмәни Акиф Чәфә-
ровун башчылығ етдији бригаданы мисал кәстәрмәклә
кифәјәтләnmәк истәрдик.

Әмәк гәһрәмәнлығларына көрә бу бригада тәкчә Күр-
каннефтин дејил, Бакы фәһләләринин, бүтүн Азәрбајчан
зәһмәткешләринин ифтихары олмушдур. Һәмин бригада-
нын коммунист эмәји бригадасы адыны алдығдан сонра
Күрканнефтин башға нефтчыхарма бригадалары үчүн
нүмунә олмасы, өз тәчрүбәсини башға бригадалара вер-
мәси вә бир сыра башға мүнһүм тәдбирләр Күрканнефтин
шәрәфли ад газанмасында бөјүк рол ојнады.

Нефт дашлары нефтчиләринин Н. С. Хрушшов јолдаша
көндәрдикләри мәктуб онларын әмәк гәләбәләрини парлаг
бир сурәтдә кәстәрир. Мәктубда дејилир ки: «Нефт даш-
ларынын нефтчиләри өз вәдләринә шәрәфлә әмәл етмиш
вә пландан әләвә 100 мин тон нефт чыхармышлар. Нефтин
вә газын һәр тонунун маја дәјәри планда нәзәрдә тутул-
дуғуна нисбәтән 2,8 фаиз ашағы салынмыш әмәк мәһсул-
дарлығы кечән илдәкинә нисбәтән 9,9 фаиз јүксәлмиш,
пландан әләвә 4 милјон манатдан артыг вәсәитә гәнаәт
едилмишдир. Биз бөјүк севинчимизи — Күрканнефт мә-
дәнләр идарәсинә коммунист эмәји мүәссисәси кими
јүксәк бир ад верилдијини Сизә билдирмәјә шадығ. Эмәји-
мизә белә бир гијмәт верилмәсинә чаваб оларағ, биз јед-
дилијин ахыры үчүн нәзәрдә тутулан нефтчыхарма сә-
вијјәсинә һәлә 1961-чи илдә чатмағы вәд едирик».

Әлбәттә, бу бөјүк гәләбә, тәкчә техника вә елмин кү-
чүнә дејил, һәм дә, онлардан мәһарәтлә истифадә етмәјин,
эмәјә коммунист мүнәсибәти бәсләмәјин күчүнә газаныл-
мышдыр.

Н. С. Хрушшов јолдаш Күрканнефт нефтчиләрини чаваб мәктубунда јазыр ки: «...Сизин чохмилләтли коллективиниз чошгун Хәзәрин мүрәккәб шәраитиндә дәннәзин кортәбин гүввәләринә гаршы мүбаризә апарарат әмәјә коммунистчәсинә мүнәсибәт бәсләмәк нүмунәләри кәстәрир»¹.

Күрканнефт нефтчиләринин гәләбәси Коммунист әмәји һәрәкатынын парлаг бир мисалыдыр. Бу һәрәката гошуланларын үзәрләринә күтүрдүкләри өһдәчиликләр онлардан дәрин коммунист әгидәси, јенилмәз галибијјәт әзми, чәтинликләри арадан галдырмаг, фәдакарчасына ишләмәјә габил вә һазыр олмаг, јолдаша көмәк етмәк, мәдәни јашамаг, инадла охумаг, ихтисас һазырлығыны вә сијаси сәвијјәләрини дурмадан тәкмилләшдирмәјә чалышмаг вә әмәкдә јарадычылыг кәстәрмәји тәләб едир.

Бу һәрәката гошулан әмәк коллективләри једдилик планын тарихи вәзифәләрини јахшы баша дүшүр, әмәк мәһсулдарлығыны дөнмәдән јүксәлтмәјин иғтисади вә сијаси әһәмијјәтини, әхлаги сафлыг вә физики камиллији аһәнқдар бир сурәтдә өзүндә бирләшдирмәјин вәчиблијини дәриндән дәрк едилрә.

Лакин бүтүн совет адамларынын белә кејфијјәтләрә малик олдуғларыны иддиа етмәк һәгигәтдән узаг оларды. Е'тираф етмәлијик ки, һәлә көһнә әхлагын төр-төкүнтүләри бә'зиләринин шуурундан тамамилә силинмәмишдир; онлар әмәјә лагәјд бахыр, бә'зән дә физики әмәкдән гачырлар, өзләрини «әзијјәтли» ишә вермәк истәмирләр. «Биздә һәлә дә чох заман елә адамларә тәсадүф етмәк олур ки, онлар ичтимаи әмәјә вичданла јанашмыр, еһтикарлыгла мәшғул олур, интизамы вә ичтимаи гәјданы позурлар»².

Вәзифә — кәнч нәсли коммунист принципинә әсасән ишләмәјә, јә'ни «һәр кәсдән габиллијјәтинә көрә, һәр кәсә тәләбатына көрә» принципинә әсасән ишләмәјә һазырламагдан ибарәтдир.

Вәзифә — бүтүн вәтәндашларын әмәјә коммунист мүнәсибәти бәсләмәләрини тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Бу исә, һәр шәјдән әввәл, кәнч нәслин бу руһда тәрбијә едилмәсиндән асылыдыр.

¹ Бах: «Бақы» гәзети, № 307, 29 декабр, 1960.

² Н. С. Хрушшов, 1959—1965-чи илләрдә ССРИ халг тәсәрруфатынын инкишафына даир контрол рәгәмләр һаггында, Бақы, 1959, сәһ. 64.

Мәһз она көрә «партија бүтүн адамларын әмәк тәрбијәсинә, әмәјә шуурлу, коммунист мүнәсибәтинин инкишаф етдирилмәсинә тәрбијә ишиндә әсас јер верир. Биз буна наил олмаға чалышырыг ки, бүтүн мадди вә мәдәни һе'мәтләри јарадан әмәк, адамларын ән биринчи һәјати тәләбатына чеврилсин»¹.

Бу мүнһүм вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн шакирдләрин коммунизм гуручулуғунда әмәјин ролуну дүзкүн дәрк етмәсинә чалышмаг лазымдыр.

Чәмијјәтдә бүтүн мадди вә мәдәни һе'мәтләрин әмәк вәситәси илә әмәлә кәтирилдијини, инсанын әмәк вәситәси илә тәбиәти дәјишдирдијини, әмәк просесиндә инсанын өзүнүн инкишаф етдијини шакирдләрә ајдын бир сурәтдә баша салмаг лазымдыр. Шакирдләрә ајдын олмалыдыр ки, әмәк — ојун вә әјләнчә дејил, ичтимаи-фајдалы нәтичә верән физики вә зәһни фәалијјәтдир, биринчи һәјати тәләбатдыр. «Әмәк — бүтүн инсан һәјатынын биринчи әсас шәртидир, һәм дә елә бир дәрәчәдә ки, биз мүәјјән мә'нада демәлијик: әмәк инсанын өзүнү јаратмышдыр»².

Шакирдләр јахшы билмәлидирләр ки, өлкәмиздә әмәк һәр бир вәтәндашын мүгәддәс борчудур, шәрәfli вәзифәсидир, бизим чәмијјәтимиздә «ишләмәјән дишләмәз» гануну һәјата кечирилир. «Һәр бир оғлан, һәр бир гыз, билмәлидир ки, мәктәбдә охујаркән өзүнү әмәјә, инсан үчүн, чәмијјәт үчүн фајдалы олан сәрвәтләр јаратмаға һазырламалыдыр, валидејнләрин мөвгәјиндән асылы олмајараг һәр кәсин бир јолу олмалыдыр — мәктәбә кетмәк вә охујуб өјрәндикдән сонра ишләмәк»³.

Бунун үчүн мәктәбин ашағы синифләриндән е'тибарән шакирдләри әмәјә вә әмәк адамларына һөрмәт етмәјә, әмәкдән гачмаг дејил, әмәји севмәјә, вар гүввәләри илә чәмијјәт хејринә ишләмәјә алышдырмаг лазымдыр.

Шакирдләри елә јетишдирмәк лазымдыр ки, онлар фәалијјәтсизликдән чансыхынтысы чәксинләр, әмәкдән,

¹ Н. С. Хрушшов, 1959—1965-чи илләрдә ССРИ халг тәсәрруфатынын инкишафына даир контрол рәгәмләр һаггында, Бақы, 1959, сәһ. 64.

² Ф. Енкелс, Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәјин ролу, Азәрнәшр, 1940, сәһ. 5.

³ Н. С. Хрушшов, Коммунизм чәмијјәтинин фәал вә шуурлу гуручуларынын тәрбијә етмәли (комсомолун XIII гурултайындакы иғтинадән). Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә мәтериаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 22.

онун мүсбэт нәтичәләриндән зөвг алыһлар, әмәјин һәр ики нөвүнү — һәм зәһни әмәји, һәм дә хусусән, физики әмәји севсинләр, буна адәт едиб алыһсынлар.

Шакирдләрә ајдын олмалыдыр ки, коммунизм чәмијјәтиндә истәһсалатын автоматлашдырылмасы вә механикләшдирилмәси нәтичәсиндә физики әмәк сон дәрәчә јүн-күлләшдириләчәкдир; инсаны үзән бир чох ағыр пешәләр арадан галхыр вә кәләчәкдә дә арадан галхачагдыр. Лакин бунунла бәрәбәр физики әмәк кәләчәкдә дә гала-чагдыр вә бу да адамларын күмраһ јашамасы үчүн әвәз-едилмәз бир васитәдир. «... Физики әмәк олмәзсә, бәдәни мөһкәмләндирән вә онун һәјәт фәалијјәтини артыран јарадычы вә фәрәһли әмәк олмәзсә, инсан аһәнкдар бир сурәтдә инкишаф едә билмәз». К. Маркс јазмышдыр. «Тәбиәтин өзүндә баш вә әлләр ејни бир организмә аид олдуғу кими, әмәк просесиндә дә баш вә әл әмәји бирләшир. Коммунизм чәмијјәти ғуручуларынын јени нәси-ләри чәмијјәт үчүн фәдалы фәалијјәтдә иштирак едәр-кән, күчләри чатан вә ән мүхтәлиф формаларда физики әмәјә алыһмалыдырлар»¹.

Әмәк тәрбијәсинин бу башлыча вәзифәси онун гаршы-сында дуран бир сыра әмәли вәзифәләри шәртләндирир. Онлардан бири кәләчәк фәалијјәтләри үчүн өз гүввә вә габилијјәтләринә мұвафиг олан пешә сечмәкдә шакирд-ләрә әлверишли имкан јаратмагдан ибарәтдир.

Инсан өз гүввә вә габилијјәтләринә мұвафиг олан әмәк саһәсиндә өзүнү даһа јахшы көстәрир, әмәкдән даһа чох зөвг алыр, она көрә дә әмәк мөһсулдарлығынын арт-масына даһа чох хидмәт едир. Мөһз она көрә дә әмәк тәрбијәси кәнч оғлан вә ғызлара ичтимаи әмәк саһәсиндә өз гүввәләринә даһа мұвафиг јер тутмагда көмәк етмәли-дир.

Доғрудур, бу вәзифә тәкчә әмәк тәрбијәсинин дејил, бүтүн тәлим-тәрбијә ишләринин үзәринә дүшүр. Лакин әмәк тәрбијәси бу вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә һәл-әдиһи јерләрдән бирини тутмалыдыр.

Әмәк тәрбијәсинин ән мұһүм әмәли вәзифәси — ша-кирдләри, хусусән, физики әмәк вәрдишләри илә силаһ-

¹ «Мәктәбин һәјәтлә әләғәсини мөһкәмләтмәк вә өлкәдә халқ маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һағгында Сов.ИКП МК вә ССРП Назирләр Советинин тезисләри. Мәктәбин јенидән ғурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар. Азәрбајҹаншәһр, 1960, сәһ. 76.

ландырмагдан, онлары мұәјјән әмәк саһәсиндә ишләмәк үчүн һазырламаға хидмәт етмәкдән ибарәтдир. Белә һа-зырлығ алмыш шакирд һәјәтлә атыларкән, әмәјин мұәјјән саһәсиндә мөс'улијјәт һисси илә систематик вә планлы сурәтдә ишләјә биләчәк, әмәк просесиндә гаршыја чыхан чәтинликләри бөјүк чиддијјәт вә мәтанәтлә, тез бир заман-да вә мөһарәтлә ләғв едә биләчәкдир.

Әмәк тәрбијәсини пешә тәһсили илә ејниләшдирмәк олмәз. Әмәк тәрбијәси пешә тәһсили үчүн әлверишли зә-мин јарадыр, пешә тәһсилиндән сәмәрәли истифадә етмәјә хидмәт едир.

Мәктәбин һәјәтлә әләғәсини мөһкәмләндирмәк һағ-гында Н. С. Хрушшов јолдаһын мәктубунда дејилир: «Коммунизм чәмијјәтиндә јашајан һәр бир адам бу чәмиј-јәтин ғурулмасына вә даһа да инкишаф етдирилмәсинә өз әмәји илә көмәк етмәлидир. Кәнч нәслимизи һәјәтлә, фәј-далы әмәјә һазырлашдырмағ, кәнчләримизи социализм чә-мијјәти принципләринә дәрин һөрмәт бәсләмәк руһунда тәрбијәләндирмәк мәктәбләримизин әсас-вәзифәси олма-лыдыр. Мәктәбин бүтүн тәлим-тәрбијә системи илә бир-ликдә әмәк тәрбијәси дә бу әсас вәзифәнин јеринә јети-рилмәсинә хидмәт етмәлидир.

Әмәк тәрбијәсинин мұһүм бир вәзифәси дә шакирдлә-рә әмәк мөдәнијјәти ашыламагдыр.

Әмәк мөдәнијјәти ашыламағ дедикдә, шакирдләрдә иш јерини сәлиғәли сахламағ адәти әмәлә кәтирмәк ишә чәлд бир сурәтдә башлаја билмәк, иши сәмәрәли бир сурәтдә планлашдыра билмәк, вахты дүзкүн гијмәтләндирә бил-мәк бачарығларыны јетишдирмәк нәзәрдә тутулур. Шакирд физики вә зәһни әмәјин сәмәрәли тәрз вә үсулларыны тәт-биг едә билмәјә, әмәклә истираһәти нөвбәләшдирә бил-мәјә, ишинин нәтичәләринә дүзкүн гијмәт верә билмәјә алыһмалыдыр. Әмәк мөдәнијјәтинә бир сыра тәшкилати вәрдишләр дә дахилдир: о чүмләдән коллективдә чалыш-мағ, јолдашлары арасында иши дүзкүн бөлүшдүрә бил-мәк, коллектив әмәкдә јарыш вә гаршылығлы јардым тәшкил едә билмәк вә с.

Нәһәјәт, әмәк тәрбијәсинин мұһүм бир вәзифәси дә шакирдләрин зәһни вә физики габилијјәтләринин аһәнк-дар инкишаф етмәсинә хидмәт етмәкдән ибарәтдир.

Әмәк тәрбијәсинин бүтүн бу вәзифәләри шакирдләрдә коммунист дүнјакөрүшү тәрбијә етмәк вәзифәси илә сых

элагәдардыр. Она көрә дә шакирдләрнн эмәк тәрбијәси, тәчрид едилмиш бир шәкилдә дејил, бүтүн коммунист тәрбијәси системиндә һәјата кечирилмәлидир.

2. Эмәк тәрбијәсинин принципләри. Эмәк тәрбијәсинин принципләри дедикдә, эмәк тәрбијәсинин истигамәтинн мүйәјәнләшдирән рәһбәр әсаслар нәзәрдә тутулур. Белә әсаслар бир нечәдир. Онлары бир-бир шәрһ етмәјә чалышаг.

Мәктәб һаггында Ганунда көстәрилир ки: «Тә'лимнн эмәклә, коммунизм гурмаг тәчрүбәси илә мөһкәм әлагәләндирилмәси орта мәктәбдә тә'лим вә тәрбијәнин әсас принципнн олмалыдыр».

Тә'лимлә мәһсуллар әмәјин әлагәләндирилмәси эмәк тәрбијәсинин дә әсас принципи кимн гүмәтләндирилмәлидир. Шакирдләрнн сәрф етдикләри эмәк тә'лимлә үзви бир сурәтдә бағландыгда онларын газандыглары эмәк вәрдишләри үмуми вә политехник тә'лим зәмининдә шакирдләрнн эмәк һазырлығына, истәһсалат пешә һазырлығына хидмәт едәр.

Мәһз бу принципә әсасланан эмәк тәрбијәси шакирдләрнн һәртәрәфли инкишаф етмәсинә, онларын әмәјә даһа шүүрлу мүнәсибәт бәсләмәсинә һәм зәһни, һәм дә физикнн эмәклә мәшғул ола билмәсинә, шакирдләрнн охумагла бәрәбәр халга фәјда верән эмәкдә иштирак етмәсинә хидмәт едәр.

Эмәк тәрбијәсинин бу әсас принципиндән башга бир сыра башга мүнһм принципләри дә вардыр. Онлардан бирн шакирдләрнн сәрф етдикләри һәр нөв әмәјин, көстәрдикләри һәр нөв фәалијәтин тә'лим-тәрбијә мәгсәдләринә, о чүмләдән эмәк тәрбијәси мәгсәдинә табә едилмәси принципидир.

Н. С. Хрушшов јолдаш гејд едир ки: «Инди эмәк мұхтәлиф формаларда мәктәб һәјатына мөһкәм дахил олмага башлајыр. Бир чох шакирд истәһсалат бригадаларында, тә'лим тәсәррүфатында, мүйәссисәләрдә, колхозларда вә совхозларда мәктәблиләрнн ишләмәси бизим һамымызы севиндирир. Бу јахшыдыр ки, мәктәблиләр чәмијјәт үчүн фәјдалы мәһсуллар һазырлајырлар.

Лакин шакирдләрнн әмәјиннн әһәмијјәти һеч дә онунла битмир ки, онлар ишләјиб мәһсул һазырлајырлар. Башлыча чәһәт чәмијјәт үчүн фәјдалы олан әмәјә кәнч-

ләрдә мәһәббәт тәрбијә етмәк мәгсәди илә истәһсалат мәшғәләләриндән дүзкүн истифадә етмәкдир»¹.

Чох гүввәтли вә әлверишли тәрбијә васитәси олан эмәк о заман фәјдалы нәтичәләр верә биләр ки, бу, тәкчә тәсәррүфат тапшырыгларыны јеринә јетирмәк үчүн дејил, бунунла бәрәбәр вә илк нөвбәдә, шакирдләрнн дүзкүн тәрбијә едилмәсинә вә эмәк һазырлығына хидмәт етсин. Шакирдләрә көрдүрүлчәк ичтимай-фәјдалы ишләр, эмәк тә'лимнн вә истәһсалат тә'лиминдә вериләчәк эмәк тапшырыглары сечилдикдә онларын тәрбијәви әһәмијјәтинә хүсуси фикир вермәк лазымдыр. Шакирдләрә елә ичтимай-фәјдалы ишләр вә елә эмәк тапшырыглары вермәк лазымдыр ки, бунлары јеринә јетирмәк шакирдләрнн физикнн вә зәһни чәһәтдән инкишафына јардым көстәрсин, онларын политехник көрүш даирәсинн кенишләндирмәјә, техникнн јарадычылыгларыны артырмаға, онларын фәјдалы эмәк вәрдишләринә алышдырылмасына, нәзәри биликләринин практика илә әлагәләндирилмәсинә хидмәт етсин.

Эмәк тәрбијәсинин үчүнчү принципи — шакирдләрнн сәрф етдикләри әмәјин ичтимай әһәмијјәтинн дәрк етмәләридир.

Шакирдләрнн эмәк фәалијјәти елә тәшкил едилмәлидир ки, онлар сәрф етдикләри әмәјин ичтимай әһәмијјәтинн баша дүшсүнләр. Бу принцип шакирдләрнн сәрф едәчәкләри һәр нөв әмәјин, о чүмләдән ичтимай-фәјдалы ишләрнн әһәмијјәтинн онлара ајдынлашдырмағы тәләб едир. Мәсәлән, шакирдләрнн мәктәбдә өзүнәхидмәт ишинә вә ја тәдрис-тәчрүбә саһәсиндәки ишләрә, мәһсул топланышы заманы колхозлара јардым ишләрннә чәлб едәркән бунун игтисади-ичтимай вә тәрбијәви әһәмијјәти онлара ајдынлашдырылмалыдыр. Бу мәгсәдлә шакирдләрә әхлаги сөһбәтләр кечирмәк, онларын әмәјиннн нәтичәсиндә әлдә едилмиш мәһсулларын сәркисинн тәшкил етмәк чох фәјдалыдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, кичик вә ортајашлы шакирдләр өз эмәкләриннн әмәли нәтичәсинн дәрк етдикдә ондан даһа чох зөвг алыр, әмәјә даһа кәркин сурәтдә чәлб олунур, даһа мараг вә һәвәслә ишләјирләр.

Кәнчләр, эмәкләриннн јахшы нәтичәләри илә ушаг вә јенијетмәләр гәдәр марагланмасалар да көрдүкләрнн иш-

¹ Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Азәртәдриснөшр, 1960, сәһ. 65.

ләрин ичтимаи мәгсәди вә нәтичәси габагчадан онлара ајдын олдуғда, бөјүк чиддијјәт вә сә'лә ишләјирләр. Бу нөгтеји-нәзәрден Бақы шәһәри, Нәриманов рајону 151 нөмрәли мәктәбин көрдүјү ишләр гејд едилмәјә лајигдир. Бу мәктәб әмәк тә'лими просесиндә VII—VIII синиф шакирдләриндән ибарәт бригадалара мұхтәлиф мұәссисәләрден гәбул етдикләри сифаришләри ичра етдирир. Мәсәлән, орада јарадылмыш шакирд харрат бригадасы Бақы почтамынын онлара вердији сифариши јеринә јетирмишләр, Бақы почтамы үчүн бағлама јешикләри һазырламышлар. Чилинкәрлик үзрә ишләјән шакирд бригадасы «Металлист» заводу үчүн дырмышларын дишләрини һазырламаг сифаришини јеринә јетирмишдир. Сифаришчиләрдән алынмыш вәсаит һесабына мәктәб ишдә фәргләнән шакирдләри Шамаһынын Чәнки мешәсиндәки турист дүшәркәләринә көндәрмишдир.

Сталин рајонунун 49 нөмрәли мәктәбиндә V—VII синифләрин әмәк дәрсләриндә шакирдләр Красин адына електрик стансијасынын сифаришини јеринә јетирмишләр. Шакирдләр һамилијә көтүрдүкләри ушаг бағчасы үчүн ведрә, рејка, скамја гајырмыш, гызлар үчүн дөшәкағы, балышүзү вә с. т. кишисләр¹.

Бу чүр мисаллардан чох кәтирмәк олар. Әмәк тә'лиминдә шакирдләрин фәјдалы мә'мулат һазырламалары онларда өз гүввәләринә инамы артырыр, онлары әмәкдән зөвг алмаға алышдырыр.

Әмәк тәрбијәсинин дөрдүнчү принципи — шакирд әмәјинин онларын гүввә вә имканларына ујғун олмасыдыр.

Шакирдләр өһдәсиндән мұвәфғәјјәтлә кәлә билдикләри әмәк тапшырыгларыны вә ичтимаи-фәјдалы ишләри даһа чох марагла јеринә јетирирләр. Әксинә, онлара гүввәләринә мұвафиг олмајан ишләр, һәддән артыг ағыр вә ја һәддән артыг јүнкүл ишләр көрдүрмәк јахшы нәтичә вермир. Бурада да дидактиканын асандан чәтинә, јүнкүл ишдән тәдричән ағыр ишә кечмәк принципинә әмәл етмәк лазымдыр. Әмәк просесиндә онлары раст кәлдикләри чәтинликләрә дөзмәк, бу чәтинликләрин өһдәсиндән кәлмәјә алышдырмаг үчүн мәнз белә тәдричиликлә һәрәкәт етмәк лазымдыр.

Шакирди һәмишә јүнкүл ишлә мәшғул етмәк, јорғунлуғ әләмәти ифадә едән кими ону дәрһал ишдән азад ет-

мәјин зәрәри ондадыр ки, белә јолла шакирди чәтинлијә дөзмәјә алышдырмаг олмаз, онда лазыми иради кејфијәтләр, о чүмләдән әмәјә мәс'улијјәт һисси илә јанашмаг адәти әмәлә кәлмәз.

Чох ағыр әмәк тапшырыглары вә ичтимаи-фәјдалы ишләр шакирдләри тез јорар, онларын нормал зәһни фәалијәтләринә вә еләчә дә физики инкишафына, сағламлыгларына мәнфи тә'сир көстәрәр. Шакирдләр арасында әмәк тапшырыгларыны вә ичтимаи-фәјдалы ишләри бөләркән онларын фәрди хусусијјәтләрини, шәхси имканларыны мараг вә мејилләрини дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Белә олдуғда шакирдләр һәвәслә ишләјәр, тез јорулмаз, һеч бир наразылыг ифадә етмәзләр.

Әмәк тәрбијәсинин бир принципи дә ичтимаи-фәјдалы ишләрин вә әмәк тапшырыгларынын систематиклијини вә планлылығыны тә'мин етмәкдән ибарәтдир.

Бу мәгсәдлә әмәк тә'лими үзрә шакирдләрә верилән әмәк тапшырыглары, истәһсалат тә'лими үзрә көрдүрүлән ишләр әлагәдар програмларда тәнзим едилмишдир. Һәр бир мәктәб шакирдләрин гүввә вә имканларыны нәзәрә алмагла програм әсасында шакирдләрә верилә билән ичтимаи-фәјдалы ишләр системини мұәјјән етмәлидир.

Мәнз белә олдуғда әмәк тәрбијәсинә аид тәдбирләри дүзкүн планлашдырмаг вә план үзрә апармаг мүмкүндүр ки, бу да онларын тәрбијәви ролуну күчләндирир.

Шакирдләрин әмәји әввәлчәдән дүшүнүлмүш планла апарыларса, тәсадүфи сәчнјә дашымаз, тә'лим пилләләринә көрә тәсниф едиләр, шакирдләр арасында гүввә вә имканларына, мараг вә мејилләринә көрә пајланар.

Шакирдләрин әмәк фәалијәтнин мұхтәлифлијини тә'мин етмәк дә әмәк тәрбијәсинин принципләриндәндир. Јекнәсәг ишләр, узун мүддәт ејни әмәк тапшырығы илә мәшғул олмаг, шакирдләрин тез јорулмасына сәбәб ола биләр. Әксинә, шакирдләрә мұхтәлиф нөв вә формаларда ичтимаи-мәһсулдар әмәк вә ичтимаи ишләр верәндә, онлар марагла ишләр вә әмәкдә һәртәрафли тәчрүбә газанарлар. Синифдән синфә кечдикчә шакирдләрә верилән әмәк тапшырыгларынын нөвү, әмәк формалары дәјишдирилир. Нәтичәдә шакирдләр јени-јени әмәк вәрдишләри илә силаһланыр, әмәк вәрдишләрини кетдикчә кенишләндириб тәкмилләшидириләр. Мәсәлән, шакирдләр кәнд тәсәррүфаты әмәјинә чәлб олунаркән, V синифдә тәрәвәз-

¹ Бах: «Азәрбајчан мәктәби» журналы, № 12, 1960, сәһ. 24.

чиликлә, VI синифдә тарла ишләри илә, VII синифдә һеј-
вандарлыг ишләри илә мәшгул оларса, тапшырыгларын
мүхтәлифлији тәмин едиләр. Шакирдләрә мүхтәлиф һөв
вә формаларда ичтимаи-мәһсулдар әмәк вә ичтимаи иш-
ләр тапшырыларкән, јухарыда дејилдији кими, онларын
мејл вә мараглары һәзәрә алынмалыдыр. Лакин бу заман
ајры-ајры шакирдләрин кичик јашлардан етибарән иш-
дә «иһтисаслашмасына» јол верилмәмәлидир. Мәсәлән,
өзүнәһидмәт ишини јахшы ичра етдијини әсас тутуб бу вә
ја башга шакирдләрә һәмишә өзүнәһидмәт ишләри тап-
шырыб башгаларына бу ишләри вермәмәк олмаз. Һәр бир
шакирдин мүхтәлифмәзмунлу ишләр ичра етмәсини тә-
мин етмәк лазымдыр.

**Әмәк тәрбијәсинин мүһүм принципләриндән бири дә
шакирдләрин ичтимаи-мәһсулдар әмәјинин коллектив сә-
чијә дашымасындан ибарәтдир.**

Шакирдләри ичтимаи-фајдалы әмәјә вә башга әмәк
тапшырыгларынын ичрасына коллектив шәкилдә чәлб
етмәјә үстүнлүк верилмәлидир. Чалышмаг лазымдыр ки,
әмәк тапшырыглары коллектив ичәрисиндә бөлүнсүн, һәр
шакирдин конкрет вәзифәси вә мәс'улијјәти тәмин едил-
син. Коллективдән, коллективин мәс'улијјәтиндән вә гај-
ғысындан кәнарда олан әмәк, әмәјә коммунист бахышла-
рынын тәшәккүлүндә тәсирли тәрбијә амили ола билмәз.
А. С. Макаренко һағлы олараг јазырды ки: «... коллектив
әмәкдә иштирак етмәк сәјәсиндә инсан һәр бир зәһмәткә-
ши өз доғма вә јахын адамы кими севир, онунла дост
олур, әмәкдән бојун гачыран адамлар, тәнбәлләрә һифрәт
етмәји өјрәнир»¹. Әмәк тәрбијәсини тәшкил едән, она рәһ-
бәрлик едән педагоглар, пионер вә комсомол ишчиләри бу
принципләрә әмәл етмәлидирләр.

3. Әмәк тәрбијәсинин әсас васитәләри вә јоллары.
Әмәк тәрбијәси шакирдләрин бүтүн тәлим вә әмәк фәа-
лијјәти просесиндә јеринә јетирилир. Шакирдләр, тәлим,
ичтимаи-фајдалы иш, өзүнәһидмәт иши, мәишәт әмәји
вә ојун просесиндә фәалијјәт көстәрирләр. Бу фәалијјәт
һөвләринин һәр биринин әмәк тәрбијәсиндә мүәјјән ролу
вардыр. Она көрә дә бунларын һәр биринин әмәк тәрбијә-

синдә ојнадығы ролу вә тутдуғы мөвгеји ајрыча шәрһ
едәк.

Тәлим ишләри. Тәлим ишләри шакирд
әмәјинин әсас һөвүдүр. Лакин тәлим дедикдә, тәкчә
үмүмтәһсил фәнләринин тәдриси јох, һәм дә политехник
тәлим вә әмәк тәлими, һәмчинин истеһсалат (пешә) тә-
лими дә бураја дахилдир.

Биз бурада тәлим әмәји тәшкилинин бүтүн дидактик
мәсәләләриндән дејил, анчаг әмәк тәрбијәси һөгтеји-һәзә-
риндән онун нә кими әһәмијјәти олдуғуну шәрһ етмәклә
кифәјәтләнәчәјик.

Үмүмтәһсил фәнләринин тәдриси, әсас етибары илә,
шакирдләрдә зәһни әмәк вәрдишләринин јаранмасы вә
инкишафына хидмәт едир. Һазырда шакирдләрдә физики
әмәк вәрдишләринин јетишдирилмәсинә хүсуси фикир ве-
рилмәси, һеч дә зәһни әмәк вәрдишләринин әһәмијјәтини
азалтмамалыдыр. Зәһни әмәк вәрдишләри һәнкики өғли
әмәклә мәшгул олан, һәмчинин мүасир истеһсалатда вә
хүсусән кәләчәкдә истеһсалатда чалышан һәр бир ишчи
үчүн вәчибдир. Мәһз она көрә дә үмүмтәһсил фәнләринин
тәдрисиндә шакирдләрин тәкчә биликләрә јијәләнмәлә-
ринә дејил, һәм дә онларын кәркин, долғун вә јарадычы
зәһни фәалијјәт көстәрмәјә алышыб адәт етмәләринә ча-
лышмаг лазымдыр. Тәлимин тәрбијәдәки ролу һәр шәј-
дән әввәл, шакирдләри тәдричән зәһни фәалијјәтә, һәтта
марағлы олмајан иши дә ичра етмәјә алышдырыр.

Бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински јазыр ки: «Зәһни
әмәк инсан үчүн, бәлкә дә, ән ағыр әмәкләрдән биридир.
Ширин арзу етмәк асан вә хошдур; лакин фикирләшмәк
чәтиндир. Һәнкики ушагларда, һәтта јашлы адамлар ара-
сында да биз фикир тәнбәллијинә тез-тез раст кәлирик.
Ушаг бүтүн күн әрзиндә физики иш көрмәји вә ја фикир-
ләшмәдән бир нечә саат отурараг бир сәһифәни механики
сурәтдә әзбәрләмәји бир нечә дәгигә чидди дүшүнмәкдән
раһат сәјыр»¹. Лакин һәр һансы гајда илә апарылан тә-
лим просесиндә шакирдләрин кәркин зәһни фәалијјәтә
өзбашына алышчагларыны күман етмәк һеч дә доғру
дејилдир.

Һәр һансы ишкүзар, чидди вә јарадычы әмәк ишчидән
кәркин зәһни фәалијјәт тәләб етдијиндән, ушаглары би-

¹ А. С. Макаренко, Сечилмиш педагожи әсәрләри, «Азәрбајҗан
мәктәби» журналынын һәшри, 1950, сәһ. 392.

¹ К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр,
1953, сәһ. 72—73.

ринчи синифдэн е'тибарэн тэдричэн буна алышдырмаг лазымдыр. Бу мәсәләдә тэдрис үсулларынын бөйүк ролу вардыр. Һәр бир фәннин тэдриси елә кетмәлидир ки, кәнч гүввәләр үзәринә өһдәсиндән кәлә биләчәк гәдәр әмәк дүшсүн. Јухарыда дејилдији кими, елә етмәк лазымдыр ки, тә'лим просесиндә шакирдләрин фәаллығы артсын, онлар мұәллим вә јолдашларыны дигтәтлә динләмәји бачардығлары кими, мүстәгил сурәтдә фикирләшмәји, арашдырмағы, тапшырығы һәлл етмәји, бир сөзлә, мұәллимин рәһбәрлији алтында мүстәгил сурәтдә билик өјрән-мәји бачарсынлар.

Шакирдләрин мүстәгил ишләрини мәктәбдә вә евдә дүзкүн тәшкил етмәк, онлара билик сәвијјәләринә көрә тәләбләр вермәк, ишләринин нәтичәсини дүзкүн гијмәт-ләндирмәк шакирдләрдә мұһум иради кејфијјәтләрин, о чүмләдән ишдә мәс'улијјәт һисси, иши даһа јахшы вә јүксәк кәмијјәт вә кејфијјәт көстәрнчиләри илә јеринә јетирмәји чәһд етмәк, мүнтәзәм бир сурәтдә фәалијјәт көстәрмәк вә с. бу кими кејфијјәтләр тәрбијә едир.

Тә'лимин әмәк тәрбијәсиндә бөйүк ролу һәм дә психоложи чәһәтдән шакирдләри әмәјә, хусусән физики әмәјә һазырламагдан ибарәтдир. Шакирдләри психоложи чәһәтдән әмәјә һазырламаг просесинә тә'лимин илк илләриндән башламалы вә бүтүн тә'лим мүддәтиндә давам етмәлидир. Коммунизм фәал гуручусу олачағы, габиліјјәтиндән асылы олараг әмәјин мұәјјән саһәсиндә иш-ләјәчәји, чәмијјәтин тәләбинә вә мәнфәәтинә ујғун ола-раг бир әмәк саһәсиндән о биринә кечә биләчәји тә'лим просесиндә һәр бир шакирдә тәлгин едилмәли, һәр ша-кирд үчүн јәгин олмалыдыр.

Шакирдләрә ајдын олмалыдыр ки, әһалинин бөйүк әк-сәријјәти мадди не'мәтләр јаратмагда әсас рол ојнајан физики әмәклә мәшғулду вә онлар да физики вә зәһни габиліјјәтләриндән асылы олараг, әмәјин мұәјјән саһә-синдә чалышмалыдырлар.

Тә'лим фәнләринин тэдриси просесиндә шакирддә бе-лә бир инам јаранмалыдыр ки, әмәк капитализм дүнја-сында ағыр вә әзаблы мүкәлләфијјәтдән ибарәтдир, әмәк адамлары орада инсан јеринә белә гојулмур. Сосиализм дүнјасында исә әксинә, һәр нөв әмәк, о чүмләдән физики әмәк шан вә шөһрәт ишинә чеврилмиш, әмәк адамларына һәртәрәфли һөрмәт вә еһтирам, мадди вә мә'нәви гајғы көстәрилир.

Шакирд билмәлидир ки, өлкәмиздә вә үмумијјәтлә со-сиализм дүнјасында физики әмәклә зәһни әмәк арасында олан учурум кетдикчә ләғв олунур, истеһсалатын меха-никләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасы, һәмчинин машыңларын тәкмилләшдирилмәси вә јени-јени машың-ларын ихтира едилиб истеһсалата верилмәси иш просе-синдә фәһләдән мүрәккәб һесабламалар апармаг, черт-јоңлар вә ескизләр «охумаг», јә'ни физики әмәклә бәра-бәр, һәм дә зәһни әмәклә мәшғул олмағы тәләб едир. Фәһ-ләнин әмәји кетдикчә — кејфијјәт е'тибары илә, мұһәнди-с вә техникләрин әмәјинә јахынлашыр.

Әмәјин нәинки чәмијјәтин инкишафы үчүн, ејни за-манда һәр бир фәрдин күмраһ јашамасы үчүн, хошбәхт-лији вә сағламлығы үчүн ән мұһум һәјати тәләбат олду-гуну һәр шакирд јахшы дәрк етмәлидир.

Бүтүн бунлары изаһ едиб, дәрк етдирмәклә шакирд-ләрдә әмәјә мәнәббәт ојатмаг лазымдыр. Буну етмәдән шакирдләри әмәјә мәнәббәт руһунда тәрбијә етмәк олмас.

Шакирдләрә өјрәдилән биликләр үмумијјәтлә комму-нист тәрбијәси мәгсәдләринә вә һәмчинин әмәк тәрбијәси мәгсәдинә табе едилмәлидир.

Лакин бу тәдбирләр һәр нә гәдәр вачиб олса да әмәк тәрбијәси үчүн кифајәт дејилдир. Шакирдләрин әсил әмәк тәрбијәси онларын мүнтәзәм олараг физики әмәклә, әмәк тә'лими илә мәшғул олмасы просесиндә һәјата кечи-рилир. Шакирдләри һәгиги әмәклә үз-үзә кәтирмәк, әмәк газанында гајнатмаг лазымдыр. Мәһз она көрә дә әмәк вә политехник тә'лимин, һәмчинин истеһсалат (пешә) тә'лиминин әмәк тәрбијәсиндә ролу һәлләдичидир.

Елми биликләрдән тәрбијә мәгсәдләри үчүн истифадә едилмәси тәчрүбәдә кифајәт дәрәчәдә сынанмыш, онун јоллары да өјрәнилмишдир. Лакин әмәк вә истеһсалат тә'лими күтләви сурәтдә мәктәбләрнимизә јеничә дахил олдуғундан, әмәк тәрбијәси мәгсәди илә ондан нечә исти-фадә етмәк мәсәләси һәлә кифајәт дәрәчәдә өјрәнилмә-мишдир. Буна бахмајараг, мәктәбләрнимизин бу саһәдә әлдә етмиш олдуғлары илк тәчрүбә әмәк вә истеһсалат тә'лиминин тәрбијә мәгсәдләри үчүн түкәнмәз хәзинә олдуғуну ачыг көстәрир. Бу нөгтеји-нәзәрдән мәктәб е'ма-латханаларында апарылан ишләрин мұһум ролуну ајры-ча гејд етмәлијик. Әмәк мәшғәләләри шакирдләри әмәк вәрдишләри системи илә силаһландырмагла бәрабәр он-ларда әмәк мәдәнијјәти тәрбијә едир. Сосиалист истеһса-

латында тәтбиг едилен мүрәккәб машынар, үмумијјәтлә мүасир истеһсалат фәһләдән чоһ жүксәк әмәк мәдәнијјәти тәләб едир. Әмәк мәдәнијјәти истеһсалатын јени, даһа жүксәк сәвијјәгә галдырылмасына, техникадан истифадә едилмәсини сәмәрәләшдирмәјә, әмәк мәһсулдарлығыны жүксәлтмәјә хидмәт едир. Кәңчләримизин бир гисми сәккизиллик мәктәпләри битирдикдән сонра сәнајә вә кәнд тәсәррүфатында әмәјә чәлб олунуб, тәһсилләрини ахшам орта мәктәпләриндә давам етдирдикләриндән, әмәк мәдәнијјәти тәрбијәси әслиндә орта тәһсилдин биринчи мәрһәләсиндә баша чатдырылмалыдыр. Бу вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә исә мәктәб емалатханалары бөјүк рол ојнаыр.

Шакирдләрә әмәк мәдәнијјәти ашыламаг чоһ узун сүрән бир просесдир. Әмәк мәдәнијјәтинин, ајры-ајры кејфијјәтләри ишдә дәгиглик вә чәлдлик көстәрмәк, аләтләрдән дүзкүн истифадә етмәк, иш јерини тәмиз вә сәлигәли сахламаг, вахта вә хаммала гәнаәт етмәк вә с. үмумтәһсил вә политехник тәлим просесиндә, хусусилә әмәк тәлими просесиндә јетишир. Бу кејфијјәтләр шакирдләрә коллектив әмәк вәрдишләри газанмаг, әмәк вәрдишләрини тәкмилләшдирмәк, тәһлүкәсизлик техникасына риәјәт етмәк просесиндә вә с. ашыланыр.

Бу кејфијјәтләр әмәк мәшгәләләринин бүтүн мәрһәләләриндә верилир.

V—VII синиф шакирдләринин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә апардыглары әмәли мәшгәләләрдән дә тәрбијә мәгсәди илә, о чүмләдән кәнд тәсәррүфаты әмәјинә мәнәббәт һисси ашыламаг үчүн истифадә едилә биләр вә едилмәлидир. Астара рајонунун Тәнкәрүд орта мәктәбинин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә апарылан ишләр вә онларын вердији нәтичәләр буну ачыг көстәрир. Бурада 3—4 илин әрзиндә, шакирдләр тәрәфиндән минләрлә мејвә ағачы әкилмишдир. «Һәр ил саһәдә әкилән биткиләр, хусусән мејвә ағачлары, бечәрилмәк үчүн шакирдләрә тәһким едилир. Демәк олар ки, һәр бир шакирдин 6—7 ағачы вардыр. Онлар бу ағачларын вахты-вахтында дибләрини јумшалдыр, гуруларыны кәсир вә мәһсул јығымы заманы мәһсулуну јығырлар».¹

Шакирдләрин әмәк тәрбијәсиндә истеһсалат тәлими-

¹ Ә. Әкбаров вә Х. Фәтәлијев, Кәнд орта мәктәбиндә әмәк тәрбијәси, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 22.

нин вә онларын мәһсулдар әмәјә чәлб едилмәсинин хусу-сиролуну гејд етмәк лазымдыр.

Бир сыра габагчылар совет мәктәпләриндә мүәллимләр әмәк вә истеһсалат тәлиминин шакирдләрә көстәрдији тәрбијәви тәсирләри мушаһидә етмиш вә бу саһәдә илк дә олса мүәјјән нәтичәләрә кәлмишләр. Белә мәктәпләр, хусусилә, РСФСР вә Украјна ССР-дә чоһдур. Онлардан бири РСФСР ПЕА-нын Москва шәһәриндәки (204 нөмрәли) тәчрүби орта мәктәбидир. Һәммин мәктәбдә IX—XI синиф шакирдләринин истеһсалат тәлими үзәриндә едилен мушаһидә көстәрмишдир ки, истеһсалат тәлиминин фәрди-бригада формасында шакирдләр тәлим просесиндә фәһлә коллективләринә дахил олур, онунла бирликдә истеһсалат тапшырыгларынын јеринә јетирилмәсиндә чәтиңликләри арадан галдырыр, гәләбәләр газаныр, фәрәһләнир вә габагчылар олмаға сәј көстәрирләр. Белә фәһлә коллективинә дүшән шакирд шүбһәсиз, онун ишкүзарлыг, мүтәшәккиллик тәсиринә мәруз галыр. Шакирд бир тәрәфдән мәс'улијјәт һисси илә иш көрүр, фәалијјәт көстәрир, о бири тәрәфдән фәһлә коллективинин, әмәјин, истеһсалат мүһитинин тәрбијәви тәсирини алыр. Лакин бүтүн бу мүсбәт чәһәтләри илә бәрабәр, фәрди-бригада формасынын тәрбијә ишиндә бәзи нөгсанлары да вардыр. Бир чоһ һалларда шакирдләр елә тәлиматчыја тәһким едилирләр ки, онлар бәлкә дә шакирдә пешә тәлими вермәк вәзифәсинин өһдәсиндән кәлир, лакин ону јахшы тәрбијә етмәк имканына малик дејилләр. Белә һалларда мәктәб бу нөгсаны дүзәлдә билмир, чүнки истеһсалат тәлими кечән шакирдләр күнјарым-ики күн мәктәбин тәсириндән кәнарда галырлар.

Истеһсалат тәлиминдә олдуғу кими, тәрбијә ишиндә дә истеһсалат мүәссисәләри нәздиндә јарадылмыш олан тәлим сехләри гејд олунан нөгсанлары јох етмәк үчүн әлверишлидир. Тәлим-истеһсалат сехләриндә, тәлим кими, тәрбијә иши дә хејли тәнзим едилир, мүтәшәккил апарылыр. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләрә ишә шүурлу јанашмаг, әмәксевәрлик, мүтәшәккиллик, интизамлылыг, ычтиман мүлкијјәтә гајғылы мунасибәт көстәрмәк, материалы гәнаәтлә ишләтмәк, иш аләтләрини јахшы сахламаг, вахты гијмәтләндирә билмәк вә мәһсулдар ишләмәк, јенилијә, техникадан сәмәрәли истифадә етмәјә, жүксәк әмәк мәдәнијјәти әлдә етмәјә сәј көстәрмәк кими дүзкүн

коммунист эмәји вәрдишләри ашыламаг үчүн тә'лим сех-ләриндә кечирилән нәзәри вә әмәли истехсалат тә'лими әлверишли шәраит ярадыр.

Тә'лим сехиндә шакирдләри әмәксевәрлик руһунда тәрбијә етмәк үчүн әсас васитәләр сехин хусуси шәкилдә тәшкили вә тәһһиз едилмәси, орада педагожи чәһәтдән дүзкүн тәшкил едилмиш тә'лим-истехсалат просесидир. Сехдә мүәјјән едилмиш режим вә чәдвәллә ишләмәк, иш-ләмәк үчүн гурулмуш гәјда, ярадылмыш вәзијјәт ша-кирдләри мараг вә руһ жүксәклији илә ишләмәјә сөвг едир.

Бакы шәһәриндә, Володарски адына тикиш фабрики нәздиндә 199 вә 173 нөмрәли мәктәбләрин јухары синиф шакирдләринин истехсалат тә'лими үчүн 1960-чы илдә ачылмыш олан тә'лим-истехсалат сехи мәнз белә гурул-мушдур. Бурада тә'лим алан шакирдләр тә'лим үчүн гу-рулмуш тикиш машинлары архасында чиддијјәтлә оту-рур, баш усталарын рәһбәрлији алтында мүәјјән режимлә вә чәдвәл үзрә иш көрүр, истехсалат әмәлијјатларына јијәләнирләр. Һазырланачаг мәһсулун әһәмијјәти һаггын-да һәр дәфә шакирдләрә изаһат верилир. Мәһсулун вахт-лы-вахтында һазырланмасы зәруријјәти гејд олунур. Белә иш гәјдасы әмәк тапшырыгларынын шуурлу ичрасыны тә'мин едир, ишә мараг ојадыр. Бүтүн бу ишләрин кеди-шиндә әмәјә коммунист мүнәсибәти тәрбијәси вәзифәси-нин һәлли өн планда дурур. Сехдә өјрәнмәк вә ишләмәк әһвали-руһијјәси әмәк тәрбијәси үчүн там әлверишли бир зәмин ярадыр. Бақыдакы 204 нөмрәли мәктәбин тәчрү-бәси көстәрир ки, вахтдан сәмәрәли истифадә етмәк вә мәһсулдарлыгла ишләмәк, һәмчинин техникадан жүксәк дәрәчәдә истифадә етмәк вәрдишләри јаратмаг үчүн ша-кирдләрә тә'лим-истехсалат тапшырыгларынын мүәјјән нормативләр әсасында вермәјин вә сонрадан ичраны һе-саба алмағын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Шакирд тәкчә нә истехсал едәчәјини дејил, һәм дә ону нә мүддәтдә ичра едәчәјини билдикдә ишә даһа чох мәс'улијјәт һисси илә киришир, вахта гәнаәт етмәјә, өз гүввәсиндән сәмәрәли истифадә етмәјә вә с. чалышыр вә беләликлә, она алы-шыр. Шакирдин көрдүјү ишә объектив гијмәт вермәк дә бу кејфијјәтләрин јаранмасына хидмәт едир.

Шакирдләрә тә'лим-истехсалат тапшырыгларынын нор-мативлә вермәк вә сонрадан көрүлән иши кәмијјәт вә кејфијјәтчә һесаба алыб объектив гијмәт вермәк ишдә

сосоализм јарышынын тәтбиги үчүн әлверишли зәмин ја-радыр. Истәр мүәссисәдә, истәрсә дә мәктәб нәздиндәки тә'лим-истехсалат сехиндә сосоализм јарышыны һәм ејни ихтисас үзрә ишләјән шакирд групплары вә һәм дә ајры-ајры шакирдләр арасында тәшкил етмәк олар. Јарышын шәртләри сырасына програмда көстәрилән иш гәјдала-рына мүвәффағијјәтлә јијәләнмәк, тапшырыг вә истехса-лат сифаришләрини јеринә јетирмәк, иши жүксәк кејфиј-јәтдә көрмәк, хаммала гәнаәт етмәк, иш аләтләрини сәлигәдә сахламаг, иш јеринин сәлигәлијини тә'мин етмәк кими тәләбләр ирәли сүрүлмәлидир. Бу чүр тәшкил еди-лән сосоализм јарышынын тәрбијәви ролу бөјүкдүр.

Истехсалат тә'лиминин икинчи мәрһаләси, јә'ни ша-кирдләрин алдыглары пешә дәрәчәләрини тәкмилләшдир-мәк үчүн онларын мәһсулдар әмәјә гошулмалары дөзрү әмәк тәрбијәси нөгтеји-нәзәриндән даһа мүнһүмдүр. Бура-да шакирдләрин мүстәгил олараг истехсалат тапшырыг-ларыны јеринә јетирмәјә сә'ј көстәрмәләри, фәһләләр арасында, хусусән, коммунист әмәји бригадаларында, дөз-каһ архасында мүәјјән режимлә вә чәдвәл үзрә, сосоа-лизм јарышы әсасында ишләмәләри, истехсал етдикләри мәһсулун кәмијјәт вә кејфијјәтчә јохланмасы вә она гиј-мәт верилмәси, һәмчинин сәрф едилән әмәјин мадди чә-һәтдән тә'мин олунмасы — бүтүн бунлар онларын әмәк тәрбијәсинә хидмәт едән мүнһүм амилләр кими гијмәтләндирилмәлидир. Дејиләнләр, шүбһәсиз, истехсалат тә'лими-нин башга формаларына да аиддир.

Синифдән вә мәктәбдәнкәнар ичтимай-фајдалы әмәк. Әмәк тә'лиминә мүнһүм бир әләвә олмагла, синифдән вә мәктәбдәнкәнар ичтимай-фајдалы ишләр дә шакирдләрин әмәк тәрбијәсинә мүәјјән хидмәт көстәрир. Бу ишләр һәм мәктәбдә, һәм дә мәктәбдән кәнарда апарылмагла ша-кирдләри үмуми әмәк просесинә, зәһмәткешләрлә бир-кә ишләмәјә чәлб етмәк үчүн јахшы васитәдир.

Мә'лумдур ки, ишин бу чәһәтинә В. И. Ленин бөјүк әһәмијјәт вериди. В. И. Ленин дејирди: кәнч нәсл «... бү-түн өз тә'лим вәзифәләрини елә гурмалыдыр ки, һәр күн һәр бир кәнддә вә һәр бир шәһәрдә кәнчләр үмуми әмәк саһәсиндә бу вә ја башга бир вәзифәни, һәтта ән хырда вә ән садә бир вәзифәни әмәли сурәтдә јеринә јетирсин-ләр».¹

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 300.

Бунун мә'насыны В. И. Ленин онда көрүрдү ки, кәнчләр жалныз фәһлә вә кәндилләрлә биркә ишләмәклә әсир коммунист олар, халгын коммунизм уғрунда апардығы мұбаризәжә гошулар. В. И. Ленин көстәрирди ки, «Әкәр тәлим, тәрбијә вә тәһсил жалныз мәктәб чәрчивәси илә мән-дудлашдырылыб чошгун һәјатдан узаглашдырылсајды, биз онлара инанмаздыг»¹.

Шакирдләри синифдән вә мәктәбдәнкәнар ичтимаи-фајдалы әмәјә чәлб етмәк үчүн мәктәбләримизин кениш имқанлары вардыр. Бу мәгсәдлә шакирдләри мәктәб аваданлығыны тә'мир етмәк, мәктәбә әјани вәсаит вә аваданлыг һазырламаг, мәктәб һәјәтиндә идман мејданчасы дүзәлтмәк, мәктәбин микрорајонуну абадлашдырмаг, ху-сусән јашыллашдырмаг ишинә, кәнд тәсәррүфатына зијанверичиләрлә мұбаризәжә, мәнсул топланышында колхоз вә совхозлара јардым ишинә, мал-гара үчүн јем топламаг, дәрман биткиләри, метал гырынтылары топламаг ишинә вә с. чәлб етмәк әмәк тәрбијәси вә үмумијјәтлә коммунист әхлагы тәрбијәси нөгтеји-нәзәриндән чох вачибдир. Шакирдләрин бу ичтимаи-фајдалы әмәклә мән-сәул олмасыны гәјдајә салмагдан өтрү республика мәктәб-ләринин тәдрис планында III—VIII синифләр үчүн һәфгәдә 1—2 саат вахт ајрылмышдыр. Һәмни саатларда шакирдләр мүәјјән програмла мұәллимин рәнһәрлији ал-тында мәктәбин ичәрисиндә вә еләчә дә мәктәбдән кәнар-да — кәнд вә шәһәрдә ичтимаи-фајдалы ишләрлә мәнсәул олурлар. Лакин бу кифәјәт етмир. Шакирдләр пионер вә комсомол тәшкилатлары хәтти илә дә мәктәбдә вә мәктәб-дән кәнарда ичтимаи-фајдалы әмәклә мәнсәул олурлар.

Ичтимаи-фајдалы ишләрин мүнүм бир нөвү олмаг е'тибары илә мәктәбдә шакирдләрин өзүнәхидмәт әмәји әмәк тәрбијәсинин вачиб бир васитәси кими гијмәтләнди-рилмәлидир.

1959-чу ил ијун ајында Сов.ИКП Мәркәзи Комитәси вә ССРИ Назирләр Совети үмумтәһсил мәктәбләриндә, интернат мәктәбләриндә, ушаг евләриндә, пешә-техники мәктәбләрдә, Суворов мәктәбләриндә, орта ихтисас мәк-тәбләриндә вә али мәктәбләрдә өзүнәхидмәтин кенишлән-дирилмәси һаггында гәрар гәбул етмишләр. Гәрарда мәк-тәбин һәјатла әлагәсини мөнһәмләтмәк вә кәнчләрин әмәк тәрбијәсини јахшылашдырмаг вәзифәсинин мүнәф-

фәгијјәтлә јеринә јетирилмәси үчүн мәктәбләрдә шакирд-ләрин өзүнәхидмәт ишинин бөјүк әһәмијјәти ху-суси гејд едилир. Һәјатда ән чох тәсадүф едилән вә зәрури олан бу ишләр шакирдләрдә әмәк вәрдишләринин инкишаф ет-дирилмәсинин илк мәрһәләси кими гијмәтләндирилир.

Өзүнәхидмәтин әһәмијјәти һәм дә ондадыр ки, ша-кирдләрдә тәшәббүскарлығын вә мүстәгил иш көрмәк вәрдишләринин инкишафына көмәк едир, инициатива јүк-сәлдир, тапшырылан иш үчүн мәнсулијјәт, коллективин гајғысына галмаг һисси тәрбијә едир, кәнчләри дөвләт әмлакыны горумаға, әмәјә вә әмәк адамларына һөрмәт етмәјә алышдырыр вә мәдәни давранышына мүсбәт тә'сир көстәрир.

Өзүнәхидмәт әмәји сон заманларда совет мәктәбләрин-дә, о чүмләдән Азәрбајҗан ССР-нин габагчыл мәктәблә-риндә хејли јайылмышдыр. Ху-сусилә мәктәб биналарынын өзүнәхидмәт јолу илә шакирдләр тәрәфиндән мүнәтәзәм сурәтдә тәмизләнмәси күтләви һал алмышдыр. Лакин өзүнәхидмәт әмәјини тәкчә тәмизлији тә'мин етмәкдән ибарәт һесаб етмәк доғру олмаз.

Инди республиканын бир сыра габагчыл мәктәбләри, интернат мәктәбләр шакирдләр арасында өзүнәхидмәтин тәшкили сәнәсиндә мүәјјән ишләр көрмүшләр. Бақынын 91, 8, 15, 49, 34, 190, 6 нөмрәли мәктәбләри, Көјҗәј шә-һәриндәки 3 нөмрәли мәктәб, бир сыра интернат-мәктәб-ләр өзүнәхидмәт ишини тәшкил етмәкдә диггәтәләјиг мүсбәт тәчрүбә топлаја билмишләр. Бақы шәһәриндәки 6 нөмрәли мәктәб шакирдләринин физикадан әлдәгајыр-ма чиназлар һазырламасы, 91 нөмрәли мәктәб шакирд-ләринин е'малатхана үчүн бина, спорт залы тикмәләри вә с. диггәтәләјигдир.

Бақы шәһәри 131 нөмрәли орта мәктәбин директору М. М. Мустафајев шакирдләр арасында өзүнәхидмәт иши-нин кенишләндирилмәси тәчрүбәсиндән бәһс едәрәк ја-зыр ки: «Мәктәб бу иши шакирдләрин јаш вә фәрди ху-су-сијјәтләрини нәзәрә алараг тәшкил етмишдир. Белә ки, I—IV синиф шакирдләринә синфин тәмизлик ишләри, синиф аваданлығынын мұһафизәси, отаг биткиләринин бечәрилмәси кими вәзифәләр тапшырылдығы һалда, V—VII синиф шакирдләринә, бу вәзифәләрдән әлавә синиф отагларынын вә мәктәб аваданлығыны тә'мир етмәк, әја-ни вәсаит һазырламаг, мәктәбјаны сәнәдә мејвә ағачлары бечәрмәк тапшырылыр. Јухары синиф шакирдләриндән

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 296.

исә хусуси иншаат бригадасы тәшкил едилмишдир ки, онлар мәктәбин бә'зи тә'мир ишләрини көрүрләр. Бу мәктәбдә 1959/60-чы дәрәҗә илиндә шакирдләрин күчү илә мәктәбин бинасы тә'мир едилмиш, бунун үчүн бурахылан 35 мин манат вәсәнтә бу јолла гәнаәт едилмишдир. Бу пула мәктәб клубу үчүн мусиги аләтләри алынмышдыр. Нәмин мәктәбдә өзүнәхидмәт ишинин ичрасында шакирдләр арасында социализм јарышы тәшкил едилр. Мәселән, мәктәбин V синифи VI синфини јарыша чағырараг синиф тәмиз сахламаг, аваданлығы муһафизә етмәк, һәр би шакирдин тәдрис-тәчрүбә сәһәсиндә бир ағач әкиб ону бечәрмәсини тәшкил етмәк кими вәзифәләр көтүрмүшдүр. Алтынчы синиф шакирдләри исә бүтүн бу шәртләри гәбул етмәклә бәрәбәр алавә олараг бир шакирдин 10—20 кг метал гырынтысы топламаг өһдәчилијини дә ирәли сүрмүшләр. Өзүнәхидмәт ишинин кенишләнмәси нәтичәсиндә шакирдләр мәктәб вә синиф үзрә нөвбәтчилик едир, мәктәб бинасыны вә аваданлығы муһафизә едир вә тәмиз сахлајырлар, мәктәбин бу тәчрүбәси көстәрир ки, өзүнәхидмәт әмәји шакирдләрә чох мүсбәт тә'сир едир: ушаглар физики әмәјә һөрмәтлә јанашыр, коллектив аиләдә ата-аналарына да ев ишләриндә көмәк едирләр»¹.

Һәм тәрбијә, һәм дә әмәјин мәһсулу нөгтеји-нәзәриндән ишин даһа чох сәмәрә вермәси үчүн шакирдләрин ичтимаи-фајдалы әмәкдә иштиракларыны дүзкүн тәшкил етмәк вә низама салмаг лазимдыр.

Ичтимаи-фајдалы әмәјин тәшкилиндә ашағыдакы би-сыра тәләбләрин нәзәрдә тутулмасы зәруридир.

Һәр шәјдән әввәл, ичтимаи-фајдалы әмәјин мәктәбдә тәшкили, әләгәдар ишләрин әввәлчәдән вә дүзкүн бир сурәтдә планлашдырылмасындан башламалыдыр. Планлашдырма ишдә мүвәффејијәт газанмаг үчүн илк муһүм тәләбдир.

Ишин планлашдырылмасына мәктәб шакирдләринин јеринә јетирәчәкләри ичтимаи-фајдалы ишләрин нөвләрини, һәчмини, ичра мүддәтини, иши ичра едәчәк синифләри вә с. мүәјјәнләшдирмәк дахилдир. Чалышмаг ла-зымдыр ки, планлашдырмада шакирдләрин өзләри дә, хусусән мәктәб шакирд комсомол тәшкилаты, шакирдләр комитәси, пионер дружинасы фәаллары иштирак етсин.

Мәһз белә олдугда ишин ичрасында шакирдләр даһа чох мәс'улијәт көстәрир, даһа артыг фәаллыгла чалышыр, мүстәгил ишләмәјә алышырлар.

Ичтимаи-фајдалы ишләрин тәшкилиндә нәзәрдә ту-пулмасы лазым кәлән икинчи тәләб, бу ишләрин шакирд-ләр арасында дүзкүн бөлүнмәсиндән ибарәтдир. Иши шакирдләрден тәшкил едилмиш бригадалар вә јахуд си-нифләр арасында дүзкүн бөлмәк лазымдыр. Иш бөлкүсү елә олмалыдыр ки, һәр коллектив өз вәзифәсини ајдын тәрк етсин, бүтүнлүкдә коллективин вә еләчә дә һәр ша-кирдин һансы иш үчүн мәс'улијәт дашыдығы ајдын олсун.

Нәзәрә алыначаг бир тәләб дә шакирд коллективләри арасында вәзифәләр бөлүндүкдән сонра онларын һаггында тә'лимаг верилмәси зәрурәтидир. Бу тә'лимаг шакирд-ләри ишин хусусијәтләри илә, ишин јеринә јетирилмәси јоллары илә таныш етмәлидир.

Бунларла бәрәбәр иш просесиндә чәтинлик чәкәнләрә көмәк етмәк, һәмчинин шакирдләри иш тәрзләринә алыш-дырмаг үчүн онлара иш нүмунәләри көстәрмәк лазымдыр.

Шакирд коллективләри арасында јарыш тәшкил ет-мәк ичтимаи-фајдалы ишләрин сәмәрәли тәшкили үчүн чох әлверишлидир. Јарыш һәм коллективләр арасында, һәм дә ајры-ајры шакирдләр арасында тәшкил едилмәли-дир. Дүзкүн тәшкил едилән јарыш шакирдләрин даһа мәс'улијәтлә чалышмаларына, онларда јолдашыг вә достлуг һиссинин инкишафына, ишин вахтында вә вах-андан әввәл жүксәк кејфијәтлә јеринә јетирилмәсинә хидмәт едир ки, бунлар да тәрбијә нөгтеји-нәзәриндән чох әлверишлидир.

Нәһајәт, шакирдләрин ичтимаи-фајдалы ишләринә нә-зарәт етмәк, ишин нәтичәләринә дүзкүн гијмәт вермәк, ишдә бурахылан нөгсанлары онлара көстәрмәк вә с. ич-тимаи-фајдалы ишләрин әлверишли тәшкили үчүн чох фәјдалыдыр.

Ичтимаи ишләр. Шакирдләрин әмәк тәрбијәсиндә ич-тимаи ишләр дә мүәјјән јер тутур.

Шакирдләрин ичтимаи ишләри бир тәрәфдән шакирд коллективинин өзүнә, о бири тәрәфдән әһалијә хидмәт етмәк мәгсәдинә күдүр. Мәктәбдә шакирдләрин ичтимаи ишләринин әсас нөвләри — сечки үзрә шакирд комитәси, пионер вә комсомол тәшкилатларында вәзифәләр апар-магдан, синиф вә мәктәб үзрә нөвбәтчилик етмәкдән, мү-вәғгәти тапшырыглар ичра етмәкдән, керијә галан ша-

¹ Бах: «Советскаја педагогика» журналы, № 10, 1960, сәһ. 37—40.

кирдләрә көмәк көстөрмәкдән, тимурчулар дәстәсинин ишиндә иштирак етмәкдән вә с. ибарәт олур. Орта мәктәбин орта вә јухары синиф шакирдләри мәктәбдә апардыглары ичтимаи ишләрден башга әһали арасында да мүәјјән ичтимаи ишләр јеринә јетирирләр. Онлар ичтимаи-сијаси компанијаларда әһали арасында тәблиғат апарыр, Јерли вә Али советләрә депутатлар сечкиси дөврүндә әһали арасында сечки бүллетенләри јайыр, колхоз клубларында мүсамирәләр верир, әһали арасында гәзет вә журналларын јайылмасына, колхоз дивар гәзетләринин јазылмасына көмәк едирләр вә с.

Аиләдә мәишәт әмәји. Шакирдләрин әмәк тәрбијәсиндә аиләдәки мәишәт әмәјинин дә мүәјјән ролу вардыр. Ата-анасынын, үмүмијјәтлә јашлы аилә үзвләринин әмәк нүмунәсини, һәр кәсин аиләдә мүәјјән ишлә мәшғул олдуғуну көрән ушаг, тәбиндир ки, аиләдәки мәишәт әмәјиндә иштирак етмәјә мејл едәчәк вә мараг көстәрәчәкдир.

Ата-аналарын ушагларла әмәк вә әмәк адамлары һаггында сөһбәтләри, ушағын кәләчәк әмәк јолу һаггында мүсаһибә вә мәсләһәтләри, әлагәдар әдәбијјат охумалары ушагда әмәјә марағы даһа да јүксәлтмәјә көмәк едир. Лакин әсил мәсәлә бунда дејил, шакирдин аиләдәки мәишәт әмәјиндә билаваситә иштирак етмәсиндәдир.

Шакирдин аиләдәки мәишәт әмәјиндә иштиракы өзүнә хидмәт етмәкдән (јатаг јерини сәлигә илә јығышдырмаг, палтарыны тәмизләмәк вә с.) башламагла, тәдричән, аиләјә көмәк етмәк дәрәчәсинә кечир ки, бу да отаглары тәмизләмәкдән, сүфрә салмаг вә сүфрә јығышдырмагдан, одун доғрамаг вә су кәтирмәкдән, ев ишләриндә јашлы аилә үзвләринә көмәк етмәкдән вә с. ибарәт олур.

Орта, хүсусилә бөјүк јашлы шакирдләр аиләдә мәишәт әмәјинин мүәјјән һиссәсини тамамилә өз үзәрләринә көтүрмәлидирләр ки, бу да онлары тәдричән мүстәгил ишләмәјә алышдырар.

Шакирдләрин әмәк тәрбијәсини тәмин етмәк мәгсәди илә бүтүн бу васитәләрдән ардычыл бир сурәтдә истифадә етмәк ләзымдыр.

Мәктәпләримиздә тәлимин вә үмүмијјәтлә коммунист тәрбијәсинин кејфијјәтини јүксәлтмәклә бәрәбәр, шакирдләрин әмәк тәрбијәсини, онлары әмәк һәјатына һазырламаг ишини мәктәб һаггындакы дөвләт Ганунунун тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаг тәхирәсалынмаз вәзифәмиздир.

К ИТАБЫН И Ч И Н Д Ә К И Л Ә Р

	Сәһ.
К и р и ш	3
I фәсил. Тәлими шакирдләрин мәһсулдар әмәји илә бирләшдирмәк һаггында	7
II фәсил. IX—XI синифләрдә истеһсалат тәлими	26
III фәсил. Дәрсдә шакирдләри фәаллашдырмаг һаггында	52
IV фәсил. Политехник тәлимин вәзифәләри вә јоллары	94
V фәсил. Әмәк тәлими вә онун дидактик әсаслары	121
VI фәсил. Әмәк тәрбијәси һаггында	134

Редакторлары *М. Мурадханов* və *В. Күсејнова*
Бәдни редактору *В. Тсейтин*
Техники редактору *Ә. Мирчафаров*
Корректорлары *С. Абдуллајева*, *Р. Шәмсијев*

Җыгылмага верилмиш 19.VII-19 I-чи ил. Чапа имза-
ланмыш 29.VIII-19 I-чи ил. ФГ 15.15. Кағез форматы
84 x 1.8 ... Физики чап вәрәги 5, 125. Шәрти ч. в.
8.4. Учот нәшр. вәрәги 8.5. Сифариш № 411.
Тиражы 30.0. Гијмәти 27 гәп.

Азәрбајҗан Девләт Тәдريس-Педагожи Әдәбијјаты
Нәшријјаты, Баки, күсү һачыјев күчәси, № 4.

Азәрбајҗан ССР Мәдәнијјат Назирлијинин
26 комиссар адына мәтбәәси, Баки,
Әли Бајрамов күчәси, № 3.

Мехти Мамед оглы Мехтизаде

ВОПРОСЫ ПЕРЕСТРОЙКИ
УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ
В ШКОЛЕ

(на азербайджанском языке)

Баку • Азеручпедгиз • 1961

A24-87296